

2

КИЇВ-1980

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Боротьба В. І. Леніна за створення Комуністичної партії — партії нового типу
- Ленінський принцип демократичного централізму в будівництві більшовицьких організацій України (серпень — жовтень 1917 рр.)
- Зростання авангардної ролі комуністів в умовах розвинутого соціалізму

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Когляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4,
Телефон 29-62-34

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори О. В. Дивуля, Л. М. Кравченко

Коректор С. М. Півторак

Здано до набору 07.01.80. Підп. до друку 12.02.80. БФ 31180. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,25. Тираж 4575 пр. Зам. К-6.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 2 (227), 1980, февраль. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (227)

ЛЮТИЙ

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна

- Варшавчик М. Я. Боротьба В. І. Леніна за створення Комуністичної партії — партії нового типу 5
- Тимошенко І. І. (*Запоріжжя*). Ленінський принцип демократичного централізму в будівництві більшовицьких організацій України (серпень—жовтень 1917 р.) 18

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Рудик П. А. (*Чернівці*). Зростання авангардної ролі комуністів в умовах розвинутого соціалізму 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 75-річчя революції 1905—1907 років у Росії

- Кормич А. І. (*Одеса*). Боротьба більшовиків України за перетворення Рад в органи збройного повстання 43
- Гонтар Т. М. (*Тернопіль*). Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905—1907 рр.) 49

До 1500-річчя Києва

- Шевченко Ф. П. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією 54
- Висоцький С. О. Іпатівський літопис про Золоті ворота у Києві та Владимирі 64

* * *

- Пацурківський П. С. Діяльність партійних організацій України по поліпшенню якості промислової продукції (1971—1975 рр.) 68
- Кулінич М. А. Воєнно-політична стратегія США в зоні Індійського океану (1970—1979 рр.) 74
- Варварцев М. М. Геополітичні схеми в буржуазних фальсифікаціях історії України 81

ЗАМІТКИ

До 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

- Ларін А. Ф. Допомога Червоної Армії населенню в ході визволення території УРСР 92
- Клюєнко Д. М. (*Кіровоград*). Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К. Є. Ворошилова 95
- Ленська В. В. (*Одеса*). Всепародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943—1945 рр.) 100

* * *

- Артюшевський О. П. (*Кривий Ріг*). З історії спільної антифеодальної боротьби трудящих мас Росії, України і Білорусії в середині XVII ст. . . . 105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Давидова Н. Д., Пастушенко Л. К. (*Кемерово*), Спиридонова Д. С. (*Макіївка*). Про комплексне вивчення в курсі історії КПРС теми «Боротьба партії за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку суцільної колективізації сільського господарства (1926—1929 рр.)» 110

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Варгатюк П. Л. Про представництво Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та інших політичних організацій України, Південно-Західного і Румунського фронтів на III Всеросійському з'їзді Рад 116

НАШ КАЛЕНДАР

- Перепелиця Г. М. (*сmt. Терезине Білоцерківського р-ну Київської обл.*). Роль трудящих України у діяльності Робітничо-селянської інспекції (до 60-річчя утворення РСІ) 129
Тимченко Ж. П. До 70-річчя Міжнародного жіночого дня 131

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Буцько М. О., Євселевський Л. І. (*Кременчук*). Висвітлення подій періоду Великої Вітчизняної війни у працях з історії фабрик і заводів . . . 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Голубков М. Є., Кожукало І. П. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації 141

* * *

- Коваль П. Д. В. Д. Тихоненко. Специфіка соціального управління в соціалістичному суспільстві 142
Брега Г. С. Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей. Библиографический указатель 144
Нем'ятий В. М., Григорович Д. П. Д. Д. Пиха. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929—1941 гг. (на материалах Украины) 146
Мусієнко В. В. О. И. Митяева. Коммунистическая партия — руководитель культурного роста крестьянства в годы коллективизации 147
Ганжа І. Х. В. І. Кисельов. Жовтень — молодість моя! 148
Беренштейн Л. Ю., Валуйська Л. І. И. И. Коломийченко, Я. И. Потеряйко. Борьба КП(б)У против правого уклона, за ленинское единство рядов партии 150
Шип Н. А. М. Т. Белявский. Работа в музеях и с историческими памятниками при изучении истории СССР (с древнейших времен до 1917 г.) 151
Голуб В. І. А. И. Черний. БКП — организатор социалистического соревнования в промышленности (1948—1958) 152
Пруниця С. Ю. (*Ужгород*). Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. 3, июнь 1934 г. — март 1939 г. 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Денисенко Г. Г. Міжнародна наукова конференція з історії фабрик і заводів 156
Полянський О. А. (*Львів*). Наукова конференція «Історичні зв'язки і дружба російського й українського народів» 157
Васильєва Л. Д. Наукова конференція істориків-полоністів 157
Румянцева В. В., Тодійчук О. В. Наукова конференція у Вільнюсі, присвячена 450-річчю I Литовського Статуту 158
Дуброва Н. В. Пленум Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва 159

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Буцко Н. А., Евселевский Л. И. (*Кременчуг*). Освещение событий периода Великой Отечественной войны в работах по истории фабрик и заводов . 134

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

- Голубков М. Е., Кожукало И. П. Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації 141

* * *

- Коваль П. Д. В. Д. Тихоненко. Специфіка соціального управління в соціалістичному суспільстві 142
- Брега Г. С. Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей. Библиографический указатель 144
- Нсмятый В. Н., Григорович Д. П. Д. Пиха. Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929—1941 гг. (На материалах Украины) 146
- Мусяненко В. В. О. И. Митяева. Коммунистическая партия — руководитель культурного роста крестьянства в годы коллективизации 147
- Ганжа И. Ф. В. І. Кисельов. Жовтень — молодість моя! 148
- Беренштейн Л. Е., Валуйская Л. И. И. И. Коломийченко, Я. И. Потеряйко. Борьба КП(б)У против правого уклона, за ленинское единство рядов партии 150
- Шип Н. А. М. Т. Белявский. Работа в музеях и с историческими памятниками при изучении истории СССР (с древнейших времен до 1917 г.) 151
- Голуб В. И. А. И. Черний. БКП — организатор социалистического соревнования в промышленности (1948—1958) 152
- Пруница С. Ю. (*Ужгород*). Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. 3, июнь 1934 г. — март 1939 г. 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Денисенко Г. Г. Международная научная конференция по истории фабрик и заводов 156
- Полянский О. А. (*Львов*). Научная конференция «Исторические связи и дружба русского и украинского народов» 157
- Васильева Л. Д. Научная конференция историков-полонистов 157
- Румянцева В. В., Тодийчук О. В. Научная конференция в Вильнюсе, посвященная 450-летию I Литовского Устава 158
- Дуброва Н. В. Пленум Республиканского Совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства 159

Статті

До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ЗА СТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ПАРТІЇ НОВОГО ТИПУ

Урочисте відзначення ленінських ювілеїв стало видатною традицією нашого народу, всього прогресивного людства. Для трудящих Країни Рад, Комуністичної партії Радянського Союзу ці дні є оглядом того, що зроблено на шляху перетворення ленінських заповітів у соціальну практику, визначення нових завдань. І з кожним кроком до здійснення комуністичного ідеалу все більш яскраво вимальовується гігантська постать В. І. Леніна, його заслуги перед історією.

«Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»¹. Заснування й організація першої в світі пролетарської партії нового типу належить до найбільших подвигів життя Володимира Ілліча. В. І. Ленін теоретично обґрунтував і науково довів необхідність створення партії, розробив її програмні, політичні й організаційні основи; він дав єдино реальний, новаторський план її побудови, розвинув величезну енергію, спрямовану на згуртування сил російських марксистів, на створення організації революціонерів, здатної «перевернути Росію». «Леніну, — говорив товариш Л. І. Брежнев — були властиві і високий політ революційної думки, і неперевершена майстерність організатора класової боротьби пролетаріату. Як ніхто інший, він розумів, що для перемоги революції, для побудови нового суспільства необхідна бойова партія робітничого класу, озброєна теорією марксизму»².

Роль В. І. Леніна як творця Комуністичної партії Союзу РСР, фундатора, теоретика і стратега світового комуністичного руху знайшла принципову й глибоко наукову оцінку в партійних документах, особливо останніх років, в документах міжнародного комуністичного руху³, всебічно висвітлена ця роль в радянській історичній літературі. Тема «В. І. Ленін — творець партії нового типу» зайняла одне з чільних

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС.— «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 529.

³ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 526—577; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС.— «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р., та ін.

мість в історичній Ленініані⁴. Але настільки неосяжним був масштаб теоретичної і практичної діяльності В. І. Леніна, настільки злободенними, актуальними є сьогодні його ідеї, що погляди наших сучасників знову й знову звертаються до кожного періоду, кожного дня його життя.

*

В. І. Ленін виступив на світовій арені класової боротьби на зламі двох історичних епох, коли відносно мирний період розвитку капіталізму відходив у минуле і наступав час відкритих класових битв. Гостріше, ніж будь-хто з його сучасників, він відчував могутні підземні поштовхи, що мали привести до суспільних потрясінь, бачив, що в Росії визрівають сили, здатні повалити самодержавство, а потім і капіталізм. За таких умов надзвичайно зростала роль суб'єктивного фактору суспільного розвитку, поставала необхідність створення революційної партії, покликаної організувати пролетаріат, згуртувати навколо нього трудящі маси, повести їх на штурм твердині царизму, звільнення від капіталістичного рабства.

З ім'ям Леніна зв'язаний новий етап у розвитку теорії і практики марксизму. **«Ленінізм, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається»**⁵. Початковий період ленінського етапу в розвитку марксизму відкривається з приїздом В. І. Леніна в Петербург у 1893 р. Основним змістом цього періоду була боротьба за з'єднання соціалізму з робітничим рухом, залучення авангарду робітничого класу на бік комунізму, тобто створення революційної марксистської партії в Росії. Виникнення більшовизму як течії політичної думки і політичної партії вичає початковий період ленінського етапу в розвитку марксизму.

Особливістю процесу створення партії було те, що проходив він у гострій ідейній боротьбі. Головними її напрямками були: критика ідеології і програми ліберального народництва; викриття буржуазно-ліберального реформізму «легального марксизму»; боротьба всередині соціал-демократії за зміну змісту й методів роботи, проти «економістських» тенденцій, а згодом і «економізму» як політичної течії, різновиду міжнародного ревізіонізму й опортунізму.

Необхідність критики ліберального народництва впливала з того, що, незважаючи на удари, яких завдав йому Г. В. Плеханов, його

⁴ Див.: М. С. Воллин. История Коммунистической партии в советской историографии. — В кн.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966; В. П. Булдаков. Историкографическая проблематика «легального марксизма». — «Исторические записки», т. 87, М., 1971; М. Г. Суслов. Советская историография ленинской «Искры». — В кн.: Ленинская «Искра» и местные партийные организации России, Пермь, 1971; Л. И. Комиссарова. Советская историография книги В. И. Ленина «Что делать?» — В кн.: Книга В. И. Ленина «Что делать?» и местные партийные организации России, Пермь, 1972; А. И. Зевелев, Л. С. Кузнецов. Историография возникновения большевизма, М., 1973; А. А. Кулаков. Советская историография II съезда РСДРП. — В кн.: Второй съезд РСДРП и местные партийные организации России, Пермь, 1973; його ж. Начальный этап истории большевизма в новейшей советской историографии. — «Вопросы истории», 1973, № 7; Историография петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса», Пермь, 1974; Л. С. Кузнецов. Советская историография борьбы В. И. Ленина за создание партии нового типа, Саратов, 1975; та ін.

⁵ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС. — «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

вплив не було подолано. В умовах суспільного піднесення початку 90-х років, в силу відсталості країни, переважання дрібнобуржуазного населення цей вплив на російську революційну громадськість навіть де-що посилювався. І не випадково найбільш фундаментальні праці В. І. Леніна 90-х років були сповнені критикою народництва («Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «До характеристики економічного романтизму», «Від якої спадщини ми відмовляємось?», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін.).

Народники 80—90-х років відмовились від того найціннішого, що було в революційно-демократичному народництві попереднього періоду. — ідеї масової селянської революції, але паразитували на ореолі слави й мучеництва героїв «Народної волі», видавали себе за спадкоємців Герцена й Чернишевського. Вони не зупинялись перед наклепами на марксизм і його спотворенням для обстоювання своїх позицій.

Ліберально-народницька ідеологія й програма стали головною перешкодою на шляху поширення ідей наукового соціалізму. Показуючи виродження російського утопічного соціалізму, В. І. Ленін роз'яснював, що на відміну від революційних народників, які відображали інтереси всього селянства, ліберальні народники відбивали настрої селянства, з якого, внаслідок капіталістичного розшарування, вже виділились пролетарські, найбільш революційні верстви. Дрібнобуржуазний соціалізм народників перероджувався в міщанський, історично зжив себе. Ленін розвінчав політичну програму ліберальних народників, програму поміркованих реформ, які не виходили за рамки буржуазного ладу, послідовно відстоював лінію на повне розмежування російського робітничого руху зі всіма формами народництва, теорією і практикою дрібнобуржуазного соціалізму.

Розглядаючи передумови поширення марксизму в Росії й шляхи виникнення російської робітничої партії, В. І. Ленін виходив із концепції спадкоємності революційної соціал-демократії до всього кращого, що було створено революційно-демократичною думкою й революційно-демократичним рухом в країні. Він писав, що «... марксисти повинні дбайливо виділяти з луги народницьких утопій здорове і цінне ядро щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас.

У старій марксистській літературі 80-х років минулого століття можна знайти систематично проведене прагнення виділяти це цінне демократичне ядро. Коли-небудь історики вивчать систематично це прагнення і простежать зв'язок його з тим, що прибрало назву «більшовизму» в першому десятиріччі XX століття»⁶.

Разом із тим, ніхто так глибоко й всебічно, як В. І. Ленін, не викрив хибності суб'єктивно-ідеалістичної ідеології народництва, заперечення ним об'єктивних законів суспільного розвитку, ролі народних мас в історії, не показав шкідливості тактики індивідуального терору. Тому безглуздими виявляються модні в сучасній фальсифікаторській літературі на Заході спроби зобразити В. І. Леніна як послідовника ідей, програми й тактики народників, зокрема П. Ткачова з його теорією «історичних стрибків» і тактикою індивідуального терору. Суть цих тверджень — приписування більшовикам «бланкізму», з яким вони насправді, як показує весь зміст ленінського вчення про партію і вся практика партійної роботи, нічого спільного не мали.

Виступи В. І. Леніна проти народництва завершили його ідейний розгром, хоча з певними модифікаціями народницької ідеології й тактики партії довелося вести боротьбу й пізніше. Передусім — проти со-

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 115.

ціалістів-революціонерів, які в своїй теорії й практиці поєднували звітшалі догми народництва з новітнім опортунізмом II Інтернаціоналу.

Короткочасними попутниками соціал-демократів у боротьбі проти народництва стали «легальні марксисти». Чужі ідеям революційного марксизму, вони брали з нього обґрунтування неминучості й прогресивності капіталізму щодо кріпосницького ладу та його пережитків, виступали, хоча й нерішуче, проти самодержавства, за буржуазно-демократичні свободи, критикували народництво. Вступаючи на цій основі в блок із ними, В. І. Ленін не припиняв, незважаючи на стримуючі спроби Плеханова, принципової боротьби проти їх ліберально-буржуазної ідеології і програми. Ця боротьба йшла по лінії викриття буржуазного об'єктивізму Струве та його однодумців, під прапором якого вони прагнули «підправити» марксизм, підмінити марксову теорію революційного повалення капіталізму теорією реформування буржуазного суспільства. За своїм значенням ленінська критика «легального марксизму» виходила за рамки суто російських справ, це була «...прелюдія цілої історичної смуги гарячих битв революційних марксистів з міжнародним ревізіонізмом...»⁷.

Внаслідок ленінської критики з «легальним марксизмом» було остаточно покінчено в 1898—1900 роках. Свою класову природу лідери «легального марксизму» виявили, виступивши глашатаями російської ліберальної буржуазії, яка намагалась оволодіти рухом революційних робітників і селян, привести його до угоди з царизмом, і за спиною народу, що боровся, прокрастися до влади. Викриття прагнень ліберальної буржуазії, ізоляція її від революційного руху стала однією з головних рис стратегії й тактики більшовицької партії в демократичній революції.

Істотне значення для створення партії мала боротьба В. І. Леніна проти «економізму». Вже в середині 90-х років, коли конче назріла потреба переходу від гурткової пропаганди марксизму до широкої агітації серед робітників, виявились небезпечні тенденції у частини російських соціал-демократів. Вони, не заперечуючи необхідності переходу до агітації, вбачали її зміст лише в економічній агітації.

Носіями цієї тенденції спочатку виступили соціал-демократи західних губерній, передусім віленські. Ю. Мартов, сам вихідець із західних губерній, у своїх спогадах та історичних працях якраз віленських соціал-демократів зображував як ідейний авангард російських марксистів, відводив їм вирішальну роль у переході до агітації, організації «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та створенні партії. Ця версія охоче підхоплена зараз зарубіжними фальсифікаторами історії створення більшовицької партії, причому останнім часом, всупереч правді, особливо прикрашується й роль Бунду.

В. І. Ленін, не відкидаючи економічної агітації, доводив необхідність переходу до агітації політичної, спрямованої не лише на завоювання пролетаріатом економічних поступок, але й на повалення самодержавного ладу в цілому.

«Економістські» тенденції в кінці XIX — на початку XX століття розрослися в згубний для робітничого руху напрям всередині соціал-демократії, що дістав назву «економізму». У подоланні «економізму», цього відгалуження західноєвропейського ревізіонізму в теорії і опортунізму на практиці, В. І. Ленін бачив неодмінну умову з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, створення партії. В. І. Ленін довів, що запереченням ролі революційної теорії і вклонінням перед

⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, К., 1965, стор. 200.

теорією «стихийності», відмовою від самої ідеї партії як політичного вождя робітничого класу й усіх трудящих, запереченням політичної класової боротьби, оспівуванням гуртківщини й кустарництва в соціал-демократичній роботі «економістів» увіковічували експлуатацію робітничого класу, прирікали його на роль посібника буржуазії. Російська революційна соціал-демократія ідейно розгромила «економізм». Місце «економістів», після їх розгрому, зайняли меншовики — головні носії опортуністичного напрямку в робітничому русі в Росії.

Ленінське викриття міщанських ілюзій ліберальних народників, буржуазного об'єктивізму «легальних марксистів», непримиренна боротьба проти лідерів «економізму» були яскравим виразом революційно-критичного духу марксизму. Полеміка з ідейними противниками у Леніна, як і в Маркса й Енгельса, була дійовим методом розвитку революційної теорії і програми пролетаріату.

Теоретична діяльність В. І. Леніна завжди була найтіснішим чином пов'язана з потребами революційного руху, що зумовлювало особливий інтерес і увагу до тих чи інших проблем теорії марксизму. «При багатстві й різносторонності ідейного змісту марксизму, — писав В. І. Ленін, — нічого немає дивного в тому, що в Росії, як і в інших країнах, різні історичні періоди висували особливо вперед то одну, то іншу сторону марксизму... В Росії до революції (1905 року. — М. В.) особливо висунулося застосування економічного вчення Маркса до нашої дійсності... Це не значить, що дозволено будь-коли ігнорувати одну із сторін марксизму; це значить тільки, що не від суб'єктивних бажань, а від сукупності історичних умов залежить *переважання інтересу до тієї чи іншої сторони*»⁸.

Початок ленінського етапу в розвитку теорії марксизму характерний посиленою розробкою питань економічної теорії. В. І. Ленін вважає необхідним на основі аналізу з позицій марксизму економічного ладу Росії дати цілісну картину російської *«дійсності, як певної системи виробничих відносин, показати неминучість експлуатації й експропріації трудящих при цій системі, показати той вихід з цих порядків, на який вказує економічний розвиток»*⁹.

Справжнім маніфестом народжуваної в Росії соціал-демократії стала книга Володимира Ілліча «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»*. Відстоюючи й розвиваючи відкрите Марксом матеріалістичне розуміння історії, керуючись методом матеріалістичної діалектики, В. І. Ленін на колосальному фактичному матеріалі розкрив економічну структуру російського суспільства та особливості її розвитку, виявив ті соціальні суперечності, які свідчили про наближення в країні революції. З ленінського аналізу стану й перспектив розвитку соціально-економічних відносин неминуче витікав висновок про те, що в Росії «...не може бути... іншого шляху до соціалізму, як через робітничий рух»¹⁰.

В. І. Ленін теоретично обґрунтував зростання революційних можливостей робітничого класу, посилення його ролі в нову епоху. Разом із тим, в працях Леніна 90-х років розроблено виключної важливості

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 121.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 286.

* Праця, що видавалась на гектографії трьома окремими випусками (другий випуск, присвячений критиці політекономічних поглядів ліберальних народників, до цього часу не знайдено), поширилась по всій країні, її читали, зокрема, на Україні — в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Херсоні (див.: Твори В. І. Леніна на Україні (1894 р.—лютий 1917 р.). Показчик архівних документів, К., 1977, стор. 11—13).

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 275.

питання про ставлення робітничого класу і його партії до дрібної буржуазії та її програм. Соціал-демократи повинні підходити до них з урахуванням двоїстої природи дрібного виробника. Всупереч Струве, який відкидав всю народницьку програму як суцільно реакційну, В. І. Ленін учив розрізняти реакційну й прогресивну її сторони, підтримувати загальнодемократичні вимоги, спрямовані проти залишків кріпосництва.

Видатним внеском В. І. Леніна в теорію марксизму було розкриття ним революційних можливостей селянства, яке могло бути надійним союзником робітничого класу. У цьому союзі Володимир Ілліч відводив робітничому класу роль гегемона, політичного вождя народу, передового борця за демократію і соціалізм, за визволення всього трудящегося населення. Ідея союзу робітничого класу з селянством стала вихідною позицією для розробки теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Як показав історичний досвід, діалектичне ставлення В. І. Леніна до програм і поглядів загальнодемократичного характеру заклало основи тактики «лівого блоку», з успіхом застосовуваної більшовиками в наступні роки.

Предметом виключної уваги В. І. Леніна в період боротьби за створення партії була розробка її програми. Високо оцінюючи значення для свого часу перших програм соціал-демократії, розроблених групою «Визволення праці», Ленін бачив необхідність поглиблення їх теоретичного й революційно-мобілізуючого змісту, врахування нової розстановки класових сил, більш конкретної і рішучої постановки завдань соціал-демократії. Саме цими якостями відзначались перші програмні ленінські документи. Так, створюючи в кінці 1899 р. «Проект програми нашої партії», В. І. Ленін критично розглянув і узагальнив попередні програми зарубіжних і російських соціал-демократів, накреслив всі основні розділи, положення й вимоги, які повинна містити програма революційної робітничої партії. Розробка Леніним програмних положень формувала правильні політичні та ідейні погляди соціал-демократів, мала великий вплив на підготовку іскрівського проекту програми, поданого II з'їздові РСДРП.

Завдяки принциповій позиції В. І. Леніна проект програми «Іскри», підготовлений Г. В. Плехановим, зазнав серйозних змін. Головна полеміка в редакції газети йшла в питаннях про визначення чисто пролетарського характеру партії, виділення особливостей російського капіталізму¹¹, про гегемонію пролетаріату та його взаємини з іншими верствами населення — ставлення до селянства й до ліберальної буржуазії. Ідеєю гегемонії пролетаріату й розв'язання революційних можливостей селянства була пронизана аграрна частина Програми, написана Леніним і вперше включена до соціал-демократичних програм. Іскрівська Програма, прийнята II з'їздом РСДРП, прозвістила появу в світовому соціал-демократичному русі справді революційної партії, партії диктатури пролетаріату. Факт створення бойової революційної партії підтверджувало й прийняття Статуту, розробленого Леніним.

Величезною заслугою В. І. Леніна як засновника партії є розробка вчення про партію нового типу. Леніну належить сама постановка поняття про тип робітничої партії. І хоча такий термін з'являється в творах В. І. Леніна пізніше¹², вже в період боротьби за створення

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 101.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 105; т. 44, стор. 404; т. 49, стор. 385.

партії він чітко розмежовує характер і завдання, форми й методи партій II Інтернаціоналу й партії російського пролетаріату, яка всіма своїми особливостями повністю відповідала б новим потребам і умовам розвитку не лише російського, а й світового визвольного руху. Розуміння сукупності ленінських висновків про характер і особливості робітничої партії нової історичної епохи як стрункого й цілісного вчення поглиблювалось, розширювалось в радянській історичній науці і внаслідок більш глибокого опанування ленінської теоретичної спадщини, ленінської концепції історії більшовизму, і, передусім, в силу того, що історичний досвід розвитку й діяльності КПРС, світового комуністичного руху підтвердив життєвість цього вчення для зміцнення комуністичних партій і підвищення їх ролі в суспільному розвитку. Якщо в працях 20-х — 30-х років вчення про партію трактувалось як сукупність в основному організаційних принципів більшовизму¹³, то в сучасних партійних документах, науковій літературі утвердилось, у відповідності з ленінськими ідеями й настановами, сприйняття трьох сторін цього вчення — теоретичної, політичної, організаційної¹⁴.

Періодом інтенсивної розробки В. І. Леніним вчення про партію нового типу були роки «Искры». В найбільш повному вигляді воно знайшло виклад в геніальній праці «Що робити?». В ній В. І. Ленін, спираючись на досвід європейської соціал-демократії, російського визвольного й соціал-демократичного руху, враховуючи особливості нового етапу суспільного розвитку, у гострій полеміці з західноєвропейськими ревізіоністами та їх російськими однодумцями обґрунтував найістотнішу закономірність розвитку революційного руху в сучасних умовах — необхідність керівництва ним з боку партії пролетаріату. В теоретичному аспекті ленінське вчення про партію містить обґрунтування видатної ролі теорії, наукової ідеології, соціалістичної свідомості в робітничому русі й діяльності партії, непримиренності буржуазної та соціалістичної ідеологій. У політичному аспекті — обґрунтування ролі партії як політичного вождя робітничого класу й усіх трудящих, значення політичної боротьби. Вихідним моментом ленінської логіки в цьому аспекті була ідея гегемонії пролетаріату: роль гегемона робітничий клас міг здійснити лише під керівництвом партії, як і партія могла стати політичним вождем лише при умові здійснення робітничим класом його гегемонії в революційно-визвольній боротьбі. В організаційному аспекті — обґрунтування значення самої організації для пролетаріату, ідеї партії як організації революціонерів, відповіді на питання про співвідношення партії й класу, партії й інших робітничих організацій, принципу демократичного централізму, ідейної та організаційної єдності партії.

Вплив і поширення праці В. І. Леніна «Що робити?» серед соціал-демократичних організацій країни були значно більшими, ніж будь-якого твору російських марксистів до цього¹⁵. Це свідчило про зміцнення

¹³ Див.: В. Г. Сорин. Учение В. И. Ленина о партии (организационные основы большевизма), М., 1924; История ВКП(б). Краткий курс, М., 1938, стор. 50 (тут і в наступних виданнях постановка питання про вчення про партію дана в зв'язку з викладом книги «Крок вперед, два кроки назад», що характеризується як розробка організаційних основ більшовизму).

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 312—313; т. 6, стор. 50, 96, 126.

¹⁵ Див.: Л. И. Комиссарова. Назв. праця. Лише на Україні, наприклад, і головним чином тільки на основі жандармських документів встановлено близько 50-ти фактів розповсюдження книги, хоча, звичайно, ці дані далеко не повні (Твори В. І. Леніна на Україні..., стор. 226).

соціал-демократичного руху, зростання авторитету Леніна серед російських марксистів, робітників. Вчення про партію дістало дальшого розвитку в статтях В. І. Леніна в «Искре», ленінських виступах на II з'їзді, книзі «Крок вперед, два кроки назад», інших творах.

* * *

Теоретична діяльність В. І. Леніна, розробка ним програми й статуту партії, вчення про партію супроводжувались колосальною практичною роботою. Меншовицькі та ліберально-буржуазні історики, намагаючись применшити роль В. І. Леніна в створенні партії, зображували його лише як практика, на відміну від Плеханова, якого визнавали теоретиком марксизму. Цю версію мусирують й сучасні фальсифікатори історії КПРС. Але величезний теоретичний доробок В. І. Леніна спростовує ці вигадки. В діяльності Леніна з перших її кроків саме органічне поєднання теоретичної й практичної роботи виділяло його як пролетарського вождя нового типу.

Визначним результатом роботи Володимира Ілліча після приїзду в столицю було створення петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Всі основні віхи історії організації «Союзу» безпосередньо зв'язані з Леніним: вступ Володимира Ілліча в групу «стариків»; перехід від пропаганди до агітації восени 1894 р.; лютева (1895 р.) нарада петербурзьких, московських, київських та віленських соціал-демократів; успіхи в керівництві робітничим рухом, посилення агітації й боротьби проти опортуністичних тенденцій взимку й навесні 1895 р.; квітнева нарада петербурзьких марксистів і вдосконалення структури організації; поїздка за кордон, зустріч з Г. В. Плехановим та іншими членами групи «Визволення праці» (квітень — вересень 1895 р.); розширення зв'язків із соціал-демократами в Росії (Москви, України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя); проведення установчих зборів і закріплення структури «Союзу» (листопад); визначення назви організації (грудень 1895 р.)¹⁶. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» став зародком партії нового типу, вперше здійснив у своїй діяльності з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, теоретичну роботу з практичним керівництвом революційними виступами робітників. Під впливом «Союзу» створюються подібні організації в інших містах країни, зокрема на Україні. Значним був вплив «Союзу» й на російських марксистів, які перебували за кордоном. Завдяки йому зміцнюються зв'язки групи «Визволення праці» з російським робітничим рухом, група виступає в міжнародних соціал-демократичних організаціях як представник робітничого класу Росії¹⁷.

В. І. Леніну належить ініціатива скликання I з'їзду РСДРП, який був підготовлений діяльністю петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», його зв'язками з соціал-демократичними організаціями. У тюрмі В. І. Ленін навіть відкладає роботу над книгою «Розвиток капіталізму в Росії», про намір писати яку повідомляв у першому ж листі з ув'язнення¹⁸, і створює підготовчі матеріали до з'їзду — «Проект програми» і «Пояснення програми». На запланованні Володимир Ілліч написав брошуру «Завдання російських со-

¹⁶ Див.: А. Ф. Костин. В. И. Ленин — создатель партии нового типа (1894—1904 гг.), М., 1970, стор. 91—112.

¹⁷ Див.: Г. С. Жуйков. Петербургские марксисты и группа «Освобождение труда», Л., 1975, стор. 261, 267—277.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 55, стор. 15.

ціал-демократів»*, обґрунтувавши марксистську платформу партії. В ній ставилось завдання, не гаячи часу, практично працювати над об'єднанням гуртків і груп Росії в «...єдину соціал-демократичну робітничу партію»¹⁹. Звістка про те, що з'їзд відбувся й заснував партію, була зустрінута Володимиром Іллічем з радістю.

Однак фактично партія не була створена як єдина централізована організація. Соціал-демократичні організації не мали єдиної Програми, Статуту і тактики, не було керівництва з одного центру, не було ідейної і організаційної єдності. В тих умовах надзвичайно велике значення мало обрання правильного організаційного плану створення партії. Нестачі в пропозиціях з цього приводу не було. Але єдино здійсненим виявився ленінський план. Сила його була в тому, що розроблявся він у тісному зв'язку з підготовкою Леніним Програми партії, його принциповою боротьбою за ідейну єдність соціал-демократів. Ленін рішуче відкинув спроби бундівців і «економістів» заперечувати істотність своїх розходжень з революційним марксизмом, необхідність критики бернштейніанства. Ідейне розмежування з опортуністами, утвердження ідеї єдиної пролетарської партії, що спирається на революційний марксизм і нетерпима до його перекручень, Володимир Ілліч вважає необхідною умовою її створення.

Дуже складним було питання про форму організації партії. Стаття «Наше найближче завдання», яка в той час не була опублікована, виразно відбиває хід ленінської думки, пошуки ним відповіді на питання про те, яку партію треба було створювати. Ленін констатує, що історія не дала готових зразків, які російські марксисты могли б узяти. Був досвід існування соціал-демократичних партій у Західній Європі, але вони створювались після перемоги буржуазних революцій і діяли в легальних умовах, що в Росії було неможливим. Був досвід нелегальної, добре організованої й законспірованої революційно-народницької партії, але вона була відірваною від мас. Певного й цінного досвіду набув російський робітничий рух, але цього досвіду було замало. Ось чому Ленін вважав, що весь наявний досвід — лише «матеріал, яким ми повинні оволодіти, щоб виробити цільну організацію і тактику нашої партії... «Обробка» цього матеріалу повинна бути самостійною...»²⁰. І він приходить до висновку, що нові завдання боротьби й специфічні умови Росії диктують необхідність створення партії нелегальної, проте тісно зв'язаної з робітничим класом і через нього з усіма трудящими. Що ж могло замінити легальні форми роботи, які на Заході забезпечували зв'язки партії з масами? Ленін знаходить відповідь: такі зв'язки має забезпечити загальноросійська політична газета. «Необхідність засередити всі сили на організації органу партії... зумовлюється оригінальним становищем російської соціал-демократії на відміну від соціал-демократії інших європейських країн і від старих російських революційних партій»²¹. Ідея газети лежала в основі ленінського плану створення партії.

В. І. Ленін бачив партію як єдину монолітну організацію революціонерів, сильну залізною дисципліною зверху до низу. Велику роль у її створенні Ленін відводив професіональним революціонерам, які повинні були скласти її ядро, проте застерігав проти відособлен-

* Брошуру було видано в Женеві в 1898 р., вже після з'їзду, але вона в рукопису була відома петербурзьким і київським організаторам з'їзду, її зміст позначився на змісті його документів.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 445.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 181.

²¹ Там же, стор. 183.

ня їх в окрему організацію всередині партії. Заперечуючи думку Аксельрода й Мартова про те, що, широко відкриваючи двері в партію «всім бажаючим», треба зберегти «вузьку» партію, яку оточуватиме «широка» соціал-демократична робітничка партія, В. І. Ленін зазначав, що нам потрібна нелегальна, централізована партія, яку оточує широкий соціал-демократичний робітничий рух²².

Єдність організації забезпечувалась також інтернаціоналістським принципом побудови партії, яка повинна об'єднувати робітників усіх національностей. Ленін відкидав негативний досвід деяких західних партій, що будувались за типом федерації національних організацій робітничого класу.

Колективним пропагандистом, агітатором, організатором партії стала «Искра». Під керівництвом В. І. Леніна проходила вся її діяльність. З грудня 1900 до початку 1902 р. основну увагу Леніна привертала справа постановки газети, створення її організації. За ініціативою В. І. Леніна створюється Закордонний відділ «Искры», який у вересні 1901 р. об'єднався з плеханівською групою «Соціал-демократ», внаслідок чого утворилась «Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії», яка II з'їздом РСДРП була визнана єдиним представником партії за кордоном. У січні 1902 р. на з'їзді в Самарі утворилась Російська організація «Искры». Середина 1902 — початок 1903 рр. були смугою завоювання місцевих комітетів, згуртування їх навколо «Искры», визнання ними іскрівського Організаційного комітету по скликанню з'їзду партії (ОК містився в Харкові, а потім у Києві). Саме на той час відносив В. І. Ленін ідейну та організаційну поразку «економізму», подолання його в російському соціал-демократичному русі. З початку і до липня 1903 р. В. І. Ленін всі зусилля спрямовував на безпосередню підготовку з'їзду партії, його основних документів. Після з'їзду, до жовтня 1903 р., тобто до захоплення «Искры» меншовиками, вона служила в руках Леніна й лєнінців могутнім інструментом боротьби за партійність проти розкольніцьких дій меншовицьких лідерів.

Високий і невпинно зростаючий ідейний і моральний авторитет Леніна, чіткість і принциповість його політичної позиції, глибокий інтернаціоналізм, організаторський талант забезпечили згуртування навколо нього, «Искры» найкращих сил російських марксистів. І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, С. І. Гусев, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, В. З. Кецховелі, Г. М. Кржижановський, П. А. Краснов, Н. К. Крупська, Ф. В. Ленгнік, М. М. Литвинов, П. А. Пятницький, І. І. Радченко, О. Д. Стасова та багато інших були найближчими соратниками Володимира Ілліча по будівництву партії. В. І. Ленін особливо відзначав вклад у створення партії передових робітників, «які за 10 років до революції (1905 року.— М. В.) почали створювати робітничу соціал-демократичну партію. Без певтомної, героїськи-упертої роботи таких передовиків у пролетарських масах РСДРП не проіснувала б не тільки десяти років, але й десяти місяців»²³. Російська соціал-демократія була молодого не лише за часом свого існування як партія, а й за віком своїх членів. На час II з'їзду Леніну було 33 роки, вік більшості делегатів не перевищував 30 років, лише представники групи «Визволення праці» були старішими*.

²² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 238—239.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 75.

* Певне уявлення про віковий склад місцевих організацій дає такий факт. Б ніч на 4 грудня 1898 р. у Харкові жандарми заарештували групу соціал-демократів — 43 чол. У жандармській слідчій справі про «Ліквідацію Харківського комітету

Період «Искры» був вирішальним у створенні партії. Саме в цей період сформувались всі основні риси більшовизму. «...Искра» стала партією і партія стада «Искрой»,— писав В. І. Ленін після II з'їзду РСДРП²⁴. І пізніше: «Більшовизм провів за три роки, 1900—1903, стару «Искру» і вийшов на боротьбу з меншовизмом, як цільний напрям»²⁵.

Десятирічну боротьбу В. І. Леніна й згуртованих навколо нього російських марксистів за партію увінчав II з'їзд РСДРП. Душею з'їзду був Ленін. Як згадував один із учасників з'їзду, М. М. Лядов, він проявив себе як справжній вождь, якому найдорожче за все була партія, що створювалася²⁶. Ленін увійшов до складу президії з'їзду, був автором багатьох проектів рішень, членом основних комісій — програмної, статутної, мандатної, в протоколах з'їзду занотовано понад сто його виступів, реплік, зауважень.

Тверда й глибоко обгрунтована позиція В. І. Леніна в усіх питаннях, обговорюваних з'їздом, наклала особливий відбиток на весь його хід, надала йому характеру високої принциповості, демократичності у колективному обговоренні й прийнятті рішень, суворой вимогливості до всіх без винятку членів партії щодо дотримання ухвалених постанов, тих рис роботи, які притаманні були саме партії нового типу.

Цілком закономірною була повна поразка на з'їзді делегатів від Бунду й «економістів», як невинуватим було й те, що вони вимушені були залишити з'їзд. Партію представляли на з'їзді не вони, а іскрівці. А серед останніх абсолютну й безумовну більшість складали ленінці, чому й законно дістали назву більшовиків.

Одразу ж після своєї поразки при виборах на з'їзді керівних органів партії Мартов, а згодом і меншовицькі історики (той же Ю. Мартов, М. Рожков, П. Аксельрод та ін.) висунули проти більшовиків звинувачення в антидемократизмі, придушенні волевиявлення, створенні в партії «стану облоги», принципову боротьбу на з'їзді намагались зобразити як боротьбу за особисту владу в партії тощо. Ці наклепи були згодом підхоплені західними фальсифікаторами історії й поширюються ними зараз. Але іще В. І. Ленін, який поясненню причин, неминучості й принципового значення розколу на з'їзді присвятив сотні сповнених фактами й науковим обгрунтуванням сторінок, довів, що більшовизм відбивав погляди абсолютної більшості революційних соціал-демократів Росії. Якщо мартівці й добивались в окремих питаннях перемоги на з'їзді, то досягали цього лише за рахунок підтримки відверто опортуністичних делегатів. Захоплення меншовиками після з'їзду центрів партії й окремих комітетів суперечило волі й поглядам основної маси членів партії, про що свідчила, зокрема, підтримка більшістю організацій скликання III з'їзду РСДРП.

II з'їзд прийняв Програму партії, у якій на відміну від усіх існуючих тоді шести програм старих західноєвропейських соціал-демократичних партій (і навіть кращої з них Ерфуртської програми) було проголошено мету завоювання диктатури пролетаріату. З'їзд затвердив Статут партії, ухвалив ряд важливих тактичних рішень, обрав керівні партійні центри. На з'їзді було утверджено принципи інтернаціоналізму в партійному будівництві, яким партія неухильно керується

РСДРП» указаний вік 39-ти заарештованих. З них у віці від 16 до 20 років було 21 чоловік, від 21 до 25 — 10, від 26 до 30 — 5, від 31 до 40 — 3 (ЦДАЖР СРСР, ф. 102, VII діловодство, 1899 р., спр. 539, арк. 5—8 зв.).

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 46, стор. 285.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 100.

²⁶ Див.: Воспоминания о II съезде РСДРП, М., 1973, стор. 72.

протягом усієї своєї історії. Це була велика перемога справді революційного марксизму не лише в російському, а й в усьому світовому робітничому русі.

* * *

Суспільно-історична практика гігантських масштабів повністю підтверджує глибоку правоту марксистсько-ленінського вчення, зокрема висновків і положень, сформульованих В. І. Леніним в період боротьби за створення марксистської партії в Росії.

Досвід трьох російських революцій, соціалістичних революцій в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки, досвід побудови розвинутого соціалізму в СРСР і будівництва нового суспільства в країнах соціалістичної співдружності показує правильність корінного принципу марксизму-ленінізму: визвольна боротьба трудящих може бути успішною лише при умові керівництва нею з боку партії робітничого класу. Весь хід світового суспільного розвитку підтверджує істинність вчення В. І. Леніна про зростання революційних можливостей робітничого класу, його здатність об'єднати навколо себе всіх трудящих у боротьбі за соціальне й національне визволення, за становлення нової суспільно-економічної формації.

Історичну перевірку пройшов і зберігає актуальність висновок В. І. Леніна про те, що партія робітничого класу може виконати роль вождя трудящих мас лише тоді, коли вона керується революційною теорією, творчо розробляє її на основі наукового аналізу суспільної практики. Зразком здійснення цього ленінського заповіту є творчий розвиток КПРС разом з братніми партіями марксистсько-ленінської теорії. Видатний вклад в революційну теорію становлять рішення XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, програмні документи партії, праці товариша Л. І. Брежнєва та інших керівників партії. Істотно збагатило розуміння закономірностей становлення і шляхів побудови комунізму вчення про розвинутий соціалізм. Дальшим розвитком ленінізму є висновки про те, що в процесі створення розвинутого соціалізму партія робітничого класу стає разом із тим партією всього народу, а держава диктатури пролетаріату переростає в загальнонародну державу, про радянський народ як нову історичну спільність людей.

В умовах зрілого соціалізму, коли надзвичайно посилюється роль свідомості всіх трудящих у здійсненні завдань комуністичного будівництва, КПРС розробила чітку програму дальшого поліпшення ідеологічної, масово-політичної роботи, спрямованої на комуністичне виховання трудящих, формування нової людини. Виходячи з ленінських настанов, враховуючи загострення ідейної конфронтації між соціалізмом і капіталізмом у сучасному світі, партія підкреслює необхідність посилення наступальної боротьби проти буржуазної ідеології і пропаганди, яка стає все більш підступною й вищуваною.

Для цієї боротьби, для зміцнення єдності світового комуністичного й робітничого руху виняткове значення мають розроблені й застосовувані В. І. Леніним методологічні принципи й ленінський досвід розвінчання всіх напрямів і відтінків ворожої робітничому класу ідеології — викриття їх класового змісту й політичної спрямованості, гносеологічних коренів, переходу однієї форми опортунізму в іншу, здатності його пристосовуватись до зміни суспільно-економічних умов життя робітничого класу, намагання імперіалістичної буржуазії переносити боротьбу проти марксизму всередину марксизму і підтримувати всілякий ревізіонізм.

Заснована В. І. Леніним як політичний вождь робітничого класу, КПРС являє собою ядро політичної системи радянського суспільства, на науковій марксистсько-ленінській основі розробляє свою політику, стратегію й тактику. Сучасна економічна стратегія партії відповідає потребам розвинутого соціалізму, її метою є неухильне піднесення матеріального й культурного рівня народу. У тісному зв'язку з економічною стратегією партія визначає цілі й завдання своєї соціальної політики, спрямованої на дальше посилення соціальної однорідності радянського суспільства при провідній ролі робітничого класу, на неухильне зближення всіх націй і народностей країни.

Теоретичним фундаментом партійного будівництва КПРС, основою її зміцнення й підвищення боездатності є ленінське вчення про партію, яке Володимир Ілліч розвивав і збагачував усе своє життя. Ленінські основоположні принципи залишаються незамінним орієнтиром для мільйонів радянських комуністів. Партія, її Центральний Комітет на чолі з вірним продовжувачем великої ленінської справи товаришем Л. І. Брежневим дбають про суворе додержання ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Великий вклад у ленінське вчення про партію складають рішення XXIII, XXIV, XXV з'їздів КПРС. Як показав історичний досвід, відкриті В. І. Леніним закономірності розвитку комуністичних партій, обґрунтовані ним принципи керівництва революційно-визвольною боротьбою, а в країнах, де перемогла соціалістична революція,— боротьбою трудящих за побудову соціалістичного суспільства,—носять загальний, універсальний характер для всього світового комуністичного руху.

У роки боротьби за створення партії складався ленінський стиль роботи, його основні риси — єдність теорії і практики, науковий і творчий підхід до вирішення практично-політичних питань, колективність керівництва, наполегливість і послідовність у досягненні поставленої мети, висока вимогливість до себе й інших, здатність критично оцінювати зроблене, опора на маси й тісний зв'язок з ними. Впровадження цього стилю, збагачення його на основі нового досвіду складає предмет постійного піклування Центрального Комітету КПРС.

Ідеї В. І. Леніна безсмертні. «Багатуша ідейна спадщина Леніна, революційно-критичний дух його вчення, послідовність і твердість у захисті корінних принципів марксизму від опортуністичних перекручень, все його життя,— говорить в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— є невичерпним джерелом революційної думки і революційної дії для сучасного міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху»²⁷.

М. А. Варшавчик

БОРЬБА В. И. ЛЕНИНА ЗА СОЗДАНИЕ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ — ПАРТИИ НОВОГО ТИПА

Резюме

В статье освещается деятельность В. И. Ленина по созданию революционной марксистской партии в России, идейная борьба против либерального народничества, «легального марксизма» и «экономизма», разработка Лениным теории, программы, учения о партии, сплочение сил российских марксистов. Показано значение ленинских идей о партии нового типа в современной деятельности КПСС и международном коммунистическом движении.

²⁷ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС.— «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

І. І. ТИМОШЕНКО (Запоріжжя)

**ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИНЦИП
ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ В БУДІВНИЦТВІ
БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
(серпень—жовтень 1917 р.)**

Принципи і форми організації, методи діяльності політичної партії зумовлюються її класовою суттю, метою і завданнями, які вона ставить перед собою, конкретно-історичною обстановкою в країні. Між класовою природою партії та характером її побудови існує тісний взаємозв'язок. Основоположним принципом організаційної побудови марксистсько-ленінської партії є демократичний централізм. І це цілком закономірно, оскільки об'єднати зусилля робітничого класу і його союзників, спрямувати їх до єдиної мети — повалення старого, експлуататорського ладу і будівництва нового, соціалістичного суспільства можна лише на основі високої організованості і централізованого керівництва. Разом з тим програма партії, її завдання і плани на той чи інший період соціалістичного і комуністичного будівництва виробляються колективно, тобто демократичним шляхом.

Ленінські організаційні принципи пройшли перевірку часом. Їх життєвість підтверджена багатим досвідом КПРС і братніх комуністичних та робітничих партій, вони знайшли яскраве відображення у побудові і діяльності більшовицьких організацій України, зокрема в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Питання про зміцнення більшовицьких організацій України і в цілому партійне будівництво в 1917—1918 рр. вже неодноразово були предметом дослідження радянських істориків¹. Цей аспект проблеми широко висвітлений і в нарисах історії Комуністичної партії України та обласних партійних організацій. Конкретні факти про практичне використання тими або іншими парторганізаціями окремих сторін принципу демократичного централізму наводяться і в працях, присвячених історії Жовтневої революції. Однак окремої праці про роль демократичного централізму в зміцненні більшовицьких організацій України у досліджуваній період ще немає.

Як відомо, VI з'їзд РСДРП(б) прийняв новий Статут партії, в якому знайшов відображення досвід партійного будівництва, нагромаджений у період легального існування більшовицької партії, а також курс на соціалістичну революцію. Важливою особливістю нового Статуту було те, що в ньому дістав дальший розвиток і конкретизацію ленінський принцип демократичного централізму. Забезпечу-

¹ Див., наприклад, Б. Корольов. На шляху до Жовтня. З історії партійного будівництва на Україні, К., 1968; Ю. В. Шилонець. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.), Харків, 1972 та ін.

ючи умови для розгортання внутріпартійної демократії, розв'язання завдань підготовки і проведення збройного повстання, Статут передбачав посилення централізму в партії.

Централізоване керівництво здійснювалося, насамперед, Центральним Комітетом, який керував усією діяльністю партії між з'їздами. В. І. Ленін учив, що підготувати робітничий клас і найбільше селянство до збройного повстання більшовицька партія зможе «...лише в тому разі, коли вона буде організована найбільш централістично, коли в ній пануватиме залізна дисципліна, що межує з дисципліною військовою, і коли її партійний центр буде владним авторитетним органом з широкими повноваженнями, який користується загальним довірою членів партії»².

З'їзд вніс до Статуту партії також деякі зміни щодо порядку формування її керівних органів, зокрема було вилучено пункт про кооптацію, яка тепер дозволялася лише у виняткових випадках. Усі партійні органи обиралися на партійних зборах, конференціях і з'їздах.

Посиленню демократичного централізму в партії сприяло й закріплення в її Статуті положення про те, що «партійні організації об'єднуються по районах і областях. Районні і обласні комітети обираються на районних і обласних конференціях»³.

У новому Статуті повністю збереглося положення про автономію внутрішнього життя парторганізацій.

Розвиваючи ленінський принцип членства в партії, новий Статут значно підвищив вимоги до вступаючих, чітко визначив єдиний для всіх організацій порядок прийому в РСДРП(б), що давало змогу здійснювати суворий індивідуальний добір, не допускати проникнення в партію нестійких і випадкових елементів.

Вперше було встановлено і порядок виключення з партії. Тепер це питання вирішувалося на загальних зборах тієї парторганізації, на обліку в якій перебував член партії. Рішення зборів про виключення з партії можна було оскаржити у вищих партійних інстанціях. Парторганізації мали публікувати матеріали про виключених у своїй пресі. Такий порядок створював усі умови для уважного ставлення до членів партії.

Втілення в життя рішень з'їзду вимагало дальшого вдосконалення структури більшовицьких організацій і забезпечення суворої партійної дисципліни, підвищення ролі ЦК у керівництві місцевими парторганізаціями, розвитку демократичних засад у їх діяльності.

Для здійснення накреслених з'їздом завдань велике значення мали праці В. І. Леніна, що публікувалися в центральному органі партії, місцевій більшовицькій пресі, а також видавалися окремими брошурами. Так, лише протягом серпня — жовтня 1917 р. в газетах різних напрямків, що виходили на Україні, було надруковано 16 ленінських праць (33 публікації в 33 номерах)⁴.

У більшовицьких газетах України друкувалися й рішення VI з'їзду РСДРП(б). Зокрема, «Голос социал-демократа» (Київ) вмістив матеріали про з'їзд у п'яти, «Пролетарий» (Харків) — у шести, «Донецкий пролетарий» — у восьми номерах⁵. Найбільш повну інфор-

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 198.

³ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 265.

⁴ Б. И. Королев. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1979, додаток (підрховано нами).

⁵ «Голос социал-демократа», 4, 5, 13, 20, 27 серпня 1917 р.; «Пролетарий», 1, 2, 5, 9, 13, 19 серпня 1917 р.; «Донецкий пролетарий», 1, 9, 12, 13, 15, 18, 19, 22 серпня 1917 р.

мацію (в 10 номерах) про роботу з'їзду подала газета «Звезда» (Катеринослав)⁶. Більшовикам Житомира матеріали з'їзду були вислані ЦК РСДРП(б) за вказівкою Я. М. Свердлова⁷.

Велике значення для зміцнення партійних лав, підвищення їх боєздатності мало обговорення рішень з'їзду у місцевих парторганізаціях. Київська загальноміська конференція РСДРП(б), скликана в дні роботи з'їзду, стала ареною гострої політичної боротьби. На ній Г. Пятаков всіляко намагався «довести» «шкідливість» курсу партії на соціалістичну революцію. Однак після виступу делегатів VI з'їзду РСДРП(б), які тільки повернулися в Київ, конференція повністю схвалила його рішення і запевнила ЦК, що київські більшовики доклануть «усіх сил до того, щоб привести київський пролетаріат і київський гарнізон у повну бойову готовність з тим, щоб довести пролетарський рух до переможного кінця, не допустити торжества кадетсько-октябристської контрреволюції, яка з кожним днем все більше нахабніє, не дати могильникам революції — меншовикам і народникам — поховати Велике Повстання пролетаріату»⁸.

Перед більшовиками Катеринослава з доповіддю про з'їзд 11 серпня виступив Я. А. Яковлев (Епштейн)⁹. Матеріали з'їзду були обговорені також на загальнорайонних зборах більшовиків Макіївки, після чого з ними ознайомилися комуністи заводів і шахт. На Берестово-Богодухівському руднику доповідь зробив член комітету Г. І. Кириченко, на Ясинуватському — І. Д. Вишняков, на Ханженківському — П. І. Колесников і т. д.¹⁰.

На загальних зборах більшовиків Луганська 13 серпня виступив К. Є. Ворошилов, а на конференції більшовиків Харкова, яка відкрилася 15 серпня, — Ф. А. Сергеев (Артем)¹¹. Палко схвалили рішення з'їзду більшовицькі організації Горлівки, Микитівки, Макіївки, Краматорська. Повсюдно робітники підтримували рішення з'їзду і подавали фінансову допомогу ЦК партії, місцевим більшовицьким організаціям¹².

Обговоривши матеріали VI з'їзду і схваливши його рішення, більшовицькі організації України перебудували свою роботу у відповідності з новим Статутом партії.

Центральний Комітет на перших своїх засіданнях розглянув ряд питань, зв'язаних з поліпшенням керівництва місцевими організаціями, мобілізацією їх на виконання рішень з'їзду. 4 серпня було обрано вузький склад ЦК з 11 чол., який мав підтримувати зв'язок з місцевими організаціями. «Між вузьким складом і обласними організаціями, — говорилося в рішенні ЦК, — встановлюється найтісніший зв'язок у формі періодичної, регулярної письмової взаємної звітності»¹³. На Пленумі ЦК при розподілі функцій між його членами було вирі-

⁶ «Звезда», 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 18, 20 серпня 1917 р.

⁷ В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году. Хроника событий, М., 1969, стор. 313.

⁸ «Голос социал-демократа», 7 серпня 1917 р.

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 — февраль 1918 гг. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, ч. I, К., 1977, стор. 410.

¹⁰ М. Я. Запорожец. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, Донецк, 1961, стор. 100—102.

¹¹ «Пролетарий», 18 серпня 1917 р.

¹² Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961, стор. 143.

¹³ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918 г., М., 1958, стор. 4.

шенс направити Ф. А. Сергєєва (Артема) в Донбас. Для проведення кампаній ЦК організував групу роз'їзних агентів¹⁴.

Незважаючи на те, що в центрі не вистачало кадрів, ЦК вважав за можливе направити для роботи в більшовицьких організаціях України 33 працівників: В. Залежського — в Луганськ, Н. Островську — в Севастополь, Д. Пономарьова — в Дружківку, В. Юдовського з групою товаришів — у Одесу та ін.¹⁵ 19 вересня ЦК повідомив про відрядження своїх працівників у Севастополь (у перших числах жовтня туди виїхали Ю. Гавен і М. Пожаров), 10 жовтня — про їх приїзд у Єлисаветград. Цього самого дня ЦК писав в Єнакієве (де більшовицька організація налічувала 1200 чол., але не було теоретично підготовленого керівника) про те, що в Донецький басейн направлено кількох працівників¹⁶.

З наближенням вирішальної битви з буржуазією зростала роль зв'язків ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями. Лише з 15 липня по 25 жовтня ЦК надіслав більшовикам України не менше 126 листів і телеграм, не враховуючи листів і циркулярів, які одержали всі більшовицькі організації¹⁷. В адресній книжці ЦК збереглося близько 150 адрес парторганізацій і окремих кореспондентів з України, з якими підтримувався зв'язок у 1917 р.¹⁸ Серед них — адреси більшовицьких організацій і окремих кореспондентів Одеси (5 адрес), Миколаєва і Херсона (2 адреси), Новоукраїнки, с. Дмитровки, Тирасполя, Святотроїцька (Херсонська губернія), Каховки і Голої Пристані (Таврійська губернія) та ін.¹⁹

На основі записів, зроблених в адресній книзі ЦК РСДРП(б) і книзі вихідної кореспонденції, можна підрахувати кількість поштових відправлень з ЦК у більшовицькі організації Півдня з травня до жовтня 1917 р.: в Одесу — 34, Миколаїв — 9, Херсон — 3 тощо²⁰. Аналізуючи дані про роботу місцевих парторганізацій, ЦК по можливості всіляко допомагав їм. Коли Нелепівська організація РСДРП(б) повідомила про незадовільну роботу районного комітету партії, ЦК одразу доручив Ш. Грузману, який працював у сусідньому Горлівсько-Щербинівському районі, побувати в Макіїво-Юзово-Петрівському районі, «все проревізувати і відновити роботу»²¹.

У вересні у ЦК були не менше 12, а в жовтні — близько 16 представників більшовицьких організацій України або осіб, направлених на роботу на Україну (не враховуючи представників військових організацій)²².

¹⁴ Там же, стор. 4, 6, 7.

¹⁵ История гражданской войны в СССР, т. 3, М., 1947, стор. 51; В. В. Аникеев. Назв. праця, стор. 313; Г. Семин, А. Никитина. Посланцы Ленина, Симферополь, 1977, стор. 35; К. В. Коротченко. Боцы ленинской гвардии. — «УІЖ», 1967, № 11, стор. 120; Великая Октябрьская социалистическая революция. Маленькая энциклопедия, М., 1968, стор. 478.

¹⁶ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.). Сборник документов, т. I, М., 1957, стор. 44, 75, 314.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 131, арк. 14—51; спр. 135, арк. 245—271; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, К., 1976, стор. 115.

¹⁸ Б. Корольов. На шляху до Жовтня, стор. 196.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, спр. 130, арк. 11, 16, 25, 30, 31, 42, 47.

²⁰ Там же, спр. 131, арк. 4—51; спр. 135, арк. 48—380.

²¹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 90.

²² Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, стор. 115.

Більшовики України лише в жовтні одержали від ЦК літератури на 2224 крб.²³ Центральний Комітет виділив також кошти Харківському комітету РСДРП(б) на придбання друкарні (10 тис. крб.), на видання газети обласному бюро військової організації Південно-Західного краю (2 тис. крб.) і т. д.²⁴

Для посилення роботи серед солдатів ЦК рекомендував створити при обласному комітеті РСДРП(б) Південно-Західного краю спеціальну комісію²⁵. І вже в жовтні там було організовано військове бюро, завдання якого полягало в об'єднанні військових осередків, груп і організацій РСДРП(б) фронту і тилу, виданні солдатської газети тощо²⁶. Спрямовуючи роботу серед солдатів-більшовиків, Центральний Комітет рекомендував тісно координувати її із загальнопартійною діяльністю. «Ніякого сепаратизму не повинно бути допущено»²⁷, — вказувалося в одному з листів ЦК, надісланих в обласний комітет.

Діяльність партійних організацій України напередодні Жовтня підтверджує положення, яке випливає з принципу демократичного централізму, про те, що єдина централізована марксистсько-ленінська партія не виключає, а, навпаки, передбачає автономію місцевих парторганізацій, але таку, при якій, за словами В. І. Леніна, «...обов'язок підкорятись центрові залишається»²⁸. В. І. Ленін пояснював зміст поняття «автономія» «...в розумінні свободи від дріб'язкового втручання центру...»²⁹. Діяльність РСДРП(б) у 1917 р., у тому числі й більшовицьких організацій України, повністю відповідала цій ленінській вказівці.

Після VI з'їзду РСДРП(б) з статутів місцевих парторганізацій було вилучено параграфи про умови членства і порядок прийому в партію, оскільки вони визначалися загальнопартійним Статутом. Разом з тим новий Статут надав широку автономію місцевим організаціям, не визначивши функції, порядок виборів, строки повноважень, регламент роботи їх керівних органів. Для розв'язання всіх цих питань кожна місцева організація, як і до з'їзду, могла мати свій організаційний статут, затверджений ЦК. Тому всі організаційні питання у різних організаціях вирішувалися неодинаково.

Наприклад, структура Київської більшовицької організації залишилася такою ж, якою була до з'їзду: постійно діюча загальноміська конференція, формування міськкому відбувалося як шляхом виборів на міській конференції, так і шляхом включення до нього представників від кожної районної організації³⁰. Таким же чином створювався комітет Катеринославської організації. 11 і 17 серпня відбулася її загальноміська конференція, на якій було визначено чисельність комітету — 11 чол., обраних на конференції, і по одному представнику від

²³ В. В. Аникеев. Журнал исходящих документов ЦК РСДРП(б) за 1917 год. — Источниковедение истории советского общества, вып. II, М., 1968, стор. 105—108.

²⁴ В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году, стор. 282, 294; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 76.

²⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 62.

²⁶ «Голос социал-демократа», 25 жовтня 1917 р.

²⁷ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 92.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 255.

²⁹ Там же.

³⁰ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 215—220, 222—223; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1а, арк. 14.

кожного району³¹. Підрайонний комітет Макіївки складався з 15 чол. (на загальних зборах обрано 9 чол. і по одному представнику від рудникових і заводських комітетів)³². У Харкові, Луганську, Чернігові міськкоми повністю обиралися на конференції або загальних зборах³³.

Післяз'їздівський період характеризувався розширенням мережі партійних осередків безпосередньо на заводах, фабриках, у майстернях, установах, армійських частинах і підрозділах. Так, у рішенні Київської міської партійної конференції від 3 серпня було записано: «Подбати про те, щоб на фабриках і заводах були створені наші осередки»³⁴. У серпні міський районний комітет більшовиків Катеринослава оголосив, що «приступив до організації партійних осередків на фабриках, заводах і в майстернях, що входили до складу міського району»³⁵.

Посилили роботу по створенню партійних осередків на підприємствах більшовики Одеси. Тільки в Олександрівському районі міста були утворені осередки в п'яти місцях: у Гатчинському авіапарку, команді технічного резерву, на трьох заводах Анатра. У кожному з них налічувалося від 40 до 150 чол.³⁶

У цехах, де працювало не менше 25 чол., створювалися осередки, очолювані цеховими комітетами, обраними на зборах. Вони мали роз'яснювати масам політику більшовицької партії і залучати до неї нових членів. Найвищим органом була загальнозаводська конференція, делегати якої обиралися на цехових партійних зборах. Загальнозаводські збори скликалися лише у виняткових випадках³⁷. Таким чином, основну роботу більшовики проводили безпосередньо в цехах.

Кількість більшовицьких організацій України збільшувалася також за рахунок розмежування більшовиків з меншовиками. У липні—серпні створили самостійні організації більшовики Мелітополя і Миколаєва, у вересні—жовтні розмежування з меншовиками-оборонцями відбулося в Єлисаветграді, Херсоні, Полтаві, Умані, на станції Лозова, в Кременчуку, Бердянську і Дружківці³⁸. Якщо до VI з'їзду у Криму діяли лише дві більшовицькі організації (в Севастополі і Феодосії), то після з'їзду вони були створені в Євпаторії, Сімферополі, Керчі, Ялті та інших містах³⁹.

Процес утворення нових більшовицьких організацій відбувався повсюди. Вони почали працювати на станціях Дебальцеве і Попасна, у Проскурові, на рутченківських рудниках і Юзівському заводі в Донбасі, у Золотоноші, Хоролі, Миргороді, Гадячі, Замнові, Лубнах, Яго-

³¹ «Звезда», 20 серпня 1917 р.

³² Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 470.

³³ «Пролетарий», 29 серпня 1917 р.; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 420, 468.

³⁴ «Голос социал-демократа», 3 серпня 1917 р.

³⁵ «Звезда», 31 серпня 1917 р.

³⁶ «Голос пролетария», 14 жовтня 1917 р.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. I, спр. 241, арк. 3.

³⁸ Л. Волошинів. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, Симферополь, 1960, стор. 44; Миколаївський обласний державний архів, ф. 1317, оп. I, спр. 314, арк. 49; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. I а, спр. 273, арк. 4—5; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 493—495; Б. Корольов. На шляху до Жовтня, стор. 168; «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 97, 101.

³⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 224, 242, 283—284, 366; «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 102; Л. Волошинів. Назв. праця, стор. 53; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, спр. 508, арк. 8.

тині на Полтавщині, в Алешках і Генічеську Таврійської губернії та інших населених пунктах⁴⁰.

Керуючись новим Статутом, більшовики України дбали про чистоту своїх рядів, про підвищення боєздатності організації. «В такий момент, — писав В. І. Ленін, — в такий обстановці партія повинна бути в сто крат твердіша, рішучіша, сміливіша, беззавітніша і нещадніша, ніж у звичайний або в менш важкий час»⁴¹.

Після VI з'їзду РСДРП(б) більшовицькі організації переглянули практику прийому в партію, стали ще суворіше відбирати нових членів. Особливо багато бажаючих вступити в неї стало після розгрому корніловського заколоту. Секретаріат ЦК зазначав у вересні: «...Приєднання до нас нових пролетарських загонів дає нам сили для ведення рішучої боротьби за соціалізм»⁴². Так, солдати Південно-Західного фронту у листі до редакції київської більшовицької газети «Голос социал-демократа» просили створити в них більшовицький осередок, оскільки вони повністю поділяють погляди, які пропагує газета. «Просимо вас: організуйте нас, — закінчували лист солдати, — а ми завжди готові постояти за правду і допомогти вам»⁴³.

Не тільки безпартійні робітники і солдати вступали в більшовицьку партію, деякі з них виходили з меншовицьких і есерівських організацій. У вересні — жовтні 1917 р. «Правда» і місцеві більшовицькі газети майже щодня вміщували колективні та індивідуальні листи робітників і солдатів про вихід з меншовицьких і есерівських організацій і бажання вступити до лав більшовицької партії. Катеринославська газета «Звезда» писала про «поголовну втечу з партії есерів і меншовиків у партію більшовиків». «Згуртуємося навколо РСДРП(б) тісною сім'єю і тоді ми переможемо», — писали колишні есери у своїй заяві⁴⁴.

Більшовицькі організації України зросли за два з половиною місяці після VI з'їзду партії з 33 тис. до 50 тис. чол.⁴⁵.

Крім підвищення вимог до тих, хто вступав у партію, і створення груп співчуваючих, поліпшенню якісного складу членів РСДРП(б) сприяла переєстрація раніше прийнятих до неї, проведена в деяких організаціях у серпні — жовтні 1917 р. Справа в тому, що в період мирного розвитку революції до більшовицької партії було прийнято більше 31 тис. нових членів⁴⁶. Першою серйозною перевіркою для них стали липневі події і наступні масові репресії проти більшовиків. Більшість молодих членів партії з честю витримали ці випробування, не відступили перед натиском контрреволюції, ще тісніше згуртувалися навколо ленінської гвардії, одержавши хороший урок революційного загартування. Однак серед прийнятих до лав більшовицької партії у березні — червні 1917 р. була й деяка частина нестійких, випадкових елементів з дрібнобуржуазного середовища, які під час липневих подій і в наступний період стали виходити з партії.

⁴⁰ «Донецкий пролетарий», 22 серпня 1917 р.; «Звезда», 5 жовтня 1917 р.; В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі, Хмельницький, 1958, стор. 105—106, 116; Октябрь на фронте. Воспоминания, М., 1967, стор. 197; Наукові праці з історії КПРС, вип. 34, К., 1969, стор. 165; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 110; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 284.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 398.

⁴² Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 56.

⁴³ «Голос социал-демократа», 20 червня 1917 р.

⁴⁴ «Звезда», 13 жовтня 1917 р.

⁴⁵ Б. Корольов. На шляху до Жовтня, стор. 145.

⁴⁶ Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1977, стор. 182.

«Вихід з партії, — писав В. І. Ленін, — є чистка її, звільнення від найменш стійких, від ненадійних друзів, від «попутників»...»⁴⁷ Цей процес не ослаблював, а, навпаки, значно посилював партію: відбувалися десятки випадкових і малодушних, а замість них у партію вступали тисячі справжніх революціонерів.

У результаті проведеної перереєстрації більшовицькі організації звільнилися від тих, хто потрапив у партію випадково, навели порядок в обліку своїх членів, краще розставили наявні сили. Особливо великим при цьому був відсів там, де до VI з'їзду РСДРП(б) було грубо порушено принцип індивідуального добору і незадовільно проводився облік членів партії. Так, у ході перереєстрації більшовицька організація Ртутного рудника Катеринославської губернії скоротилася на 300 чол.⁴⁸

Отже, політика регулювання своїх рядів, яку здійснювала більшовицька партія в період підготовки збройного повстання, дала їй змогу відібрати великий загін нових членів з числа найбільш відданих справі революції робітників і сільської бідноти, згуртувати масу співчуваючих, позбавитися опортуністичних і випадкових елементів. Все це сприяло посиленню організаційної згуртованості партії, зміцненню її авторитету серед широких народних мас і було однією з найважливіших передумов забезпечення успішного керівництва більшовиками збройною боротьбою трудящих.

Швидке зростання числа членів більшовицької партії на Україні привело до збільшення кількості її місцевих організацій. Так, якщо до VI з'їзду в Південно-Західному краї було 8 організацій, то на 15 вересня їх кількість збільшилася до 25⁴⁹. До жовтня більшовики створили в містах і робітничих селищах України 241 організацію⁵⁰.

Зростала кількість більшовицьких організацій в армії і на флоті. За місяць до відкриття VI з'їзду ЦК провів Всеросійську конференцію фронтових і тилкових військових організацій РСДРП(б), яка затвердила статут військової організації, де були визначені умови прийому в члени партії, накреслено організаційну структуру військових організацій та їх взаємовідносини із загальнопартійними організаціями. Найвищим органом всеросійської військової організації визнавалися всеросійська конференція або з'їзд, на яких обиралися всеросійське бюро військових організацій при ЦК РСДРП(б) для керівництва їх роботою відповідно до вказівок Центрального Комітету⁵¹.

У фронтових частинах і тилкових гарнізонах, розміщених на Україні, на жовтень 1917 р. діяло більше 130 більшовицьких організацій, в яких налічувалося понад 15 тис. чол.⁵² Вони працювали під керівництвом військової організації при ЦК РСДРП(б) і місцевих парторганізацій. Зростало число більшовицьких організацій і на селі. Якщо до VI з'їзду їх було дуже мало, то на 25 жовтня вже налічувалося 87⁵³.

⁴⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 341.

⁴⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 356.

⁴⁹ «Голос социал-демократа», 24 вересня 1917 р.

⁵⁰ Ю. В. Шиловцев. Партийне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.), стор. 18—19.

⁵¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. I, М., 1970, стор. 478.

⁵² «Коммунист Украины», 1977, № 8, стор. 30.

⁵³ Ю. В. Шиловцев. Партийне будівництво на Україні (листопад 1917 — 1918 рр.), стор. 18—19.

Утворення більшовицьких осередків безпосередньо у робітничих колективах, військових підрозділах і на селі сприяло розвитку стрункої системи низових організацій партії. Всі нові парторганізації обов'язково затверджувалися вищестоящими партійними комітетами, про що, як правило, повідомлялося в пресі. Такий порядок повністю відповідав принципу демократичного централізму.

Посиленню координації діяльності парторганізацій, зміцненню їх лав сприяли проведені у другій половині 1917 р. губернські партконференції, на яких були створені губкоми партії. Так, 10 серпня у Чернігові відбулася губернська партконференція, на якій були присутні делегати з Чернігова, Клинців, Конотопа, Новозибкова та інших міст. У її роботі взяв участь член обласного комітету Південно-Західного краю А. В. Гриневич. Конференція обговорила доповіді з місць, поточний момент, організаційні питання, а також обрала губернський комітет РСДРП(б) у складі С. І. Соколовської, Р. М. Гордона, І. Г. Уріна та інших⁵⁴.

26—27 вересня в Одесі проходила конференція більшовиків Херсонської губернії, на якій були делегати від Одеської, Миколаївської і Херсонської організацій. Вона багато уваги приділила організаційному зміцненню парторганізацій півдня України, а також посиленню масово-політичної роботи серед трудящих. До складу губернського комітету було обрано 4 представників від Одеси, двох — від Миколаєва і одного — від Херсона⁵⁵.

25 вересня створено тимчасове бюро Таврійської губернії, а 2 жовтня відбулася губернська партійна конференція, на якій обрано губком у складі М. Г. Дукачова, Екельського, Ж. А. Міллера, Павлова, Серова, Слюсарєвої, М. Д. Шустера. У губернське об'єднання ввійшли Севастопольська, Євпаторійська, Бердянська, Феодосійська і Ялтинська організації⁵⁶.

Було зроблено спробу утворити Подільську губернську організацію. 2 жовтня член обласного комітету і голова Вінницького комітету РСДРП(б) П. П. Тарноградський надіслав усім більшовицьким організаціям і групам Поділля лист, в якому пропонував скликати 7—8 жовтня губернську конференцію і обговорити на ній такі питання: новий етап революції і організація влади, перегляд партійної програми, вибори в Установчі збори і делегатів на з'їзд партії*, вибори губернського комітету. Конференція відкрилася 9 жовтня у Вінниці. Оскільки на неї прибули представники від меншості організацій, вона не могла приймати рішення про утворення губернської організації і обирати комітет⁵⁷. Однак конференція відіграла певну позитивну роль у зміцненні зв'язків між окремими організаціями губернії.

У вересні — на початку жовтня ЦК РСДРП(б) поставив питання про доцільність об'єднання парторганізацій Херсонської, Таврійської і Кишинівської губерній в окрему обласну організацію. Ця думка була викладена Я. М. Свердловим у листах до Ж. А. Міллера,

⁵⁴ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970, стор. 58.

⁵⁵ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.), К., 1966, стор. 120.

⁵⁶ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 315.

* Рішення про скликання з'їзду було прийнято на засіданні ЦК 20 вересня. 5 жовтня ЦК вирішив провести з'їзд трохи пізніше (Протоколи ЦК РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918 г., М., 1958, стор. 64, 76).

⁵⁷ Т. А. Забайрачний. Більшовицькі організації Поділля у боротьбі за встановлення Радянської влади. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 14, К., 1967, стор. 53—54.

Н. І. Островської і обласного комітету Південно-Західного краю⁵⁸. Однак події у жовтні розвивалися так бурхливо, що здійснити цей план не вдалося.

Таким чином, у вересні — жовтні пройшли партійні конференції як давно існуючих, так і новостворених організацій, що продемонстрували ступінь їх боездатності, а також рівень організаторської і масово-політичної роботи. Зокрема, Київська загальноміська конференція, яка відбулася в жовтні, зазначила: «Другий етап революції, коли влада повинна перейти в руки робітників і найбідніших селян, настав»⁵⁹.

Після VI з'їзду партії Південно-Західний і Донецько-Криворізький обласні комітети продовжували створювати повітові партійні об'єднання. До жовтня було створено 27 таких організацій⁶⁰. Продовжувався й процес утворення районних організацій як складової частини міських. Відповідно до нового Статуту партії, за яким парторганізації будувалися за територіально-виробничим принципом, була змінена форма організацій литовців і поляків, що евакуювалися на Україну в зв'язку з окупацією Польщі і Литви. До VI з'їзду вони створювали самостійні національні районні організації, які не входили до загальнопартійних районних об'єднань. Це перешкоджало згуртуванню членів партії, послаблювало їх сили. Тепер усі національні організації ввійшли до складу територіально-виробничих загальнопартійних об'єднань, при заводських і районних парторганізаціях з агітаційно-пропагандистською метою були створені литовські секції, а в жовтні — Центральне бюро литовських секцій РСДРП(б). Було ліквідовано також самостійні районні організації більшовиків-поляків. Ці заходи сприяли зміцненню інтернаціональних зв'язків, послідовному втіленню в життя принципу демократичного централізму.

У зв'язку з підготовкою до збройного повстання більшовицькі організації України провели ряд конференцій і зборів, які стали важливим етапом на шляху мобілізації революційних сил на вирішальний штурм старого ладу. Ці конференції ще раз продемонстрували, що кращі представники робітничого класу влилися до лав більшовицької партії. Особливо показовим щодо цього був Донецько-Криворізький басейн, де кожний шостий — дев'ятий робітник наприкінці 1917 р. став членом РСДРП(б). Так, у Горлівсько-Щербинівському районі з 36 тис. робітників 4 тис. були більшовиками⁶¹.

Про рівень нарад, конференцій і зборів, час їх проведення і число членів партії, яких представляли на них делегати, красномовно свідчать дані таблиці.

Обласні, губернські, повітові, міські, районні конференції і збори більшовиків, які проходили у вересні — жовтні, продемонстрували готовність більшовицьких організацій до повалення самодержавства і свідчили про те, що всі місцеві організації взяли активну участь у розробці політики, стратегії і тактики партії. Напередодні жовтня на Україні працювали 2 обласні, 3 губернські, 24 міські, 20 районних і підрайонних, 379 заводських, фабричних, військових і сільських більшовицьких організацій. Крім того, тут діяли 1 фронтова, 4 армійські,

⁵⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 41, 49, 62.

⁵⁹ «Голос социал-демократа», 29 вересня 1917 р.

⁶⁰ Ю. В. Шиловцев. Партийне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.), стор. 18—19.

⁶¹ В. Ф. Солдатенко. Большевики Украины в борьбе за создание политической армии социалистической революции. — «Коммунист Украины», 1977, № 8, стор. 28.

**Наради, конференції і збори більшовицьких організацій України, які відбулися
напередодні Великого Жовтня**

Статус нарад, конференцій і зборів	Кількість членів партії, яких представляли делегати, і час проведення форумів	Джерела
---------------------------------------	---	---------

О б л а с н і н а р а д и

Нарада більшовицьких організацій Південно-Західного краю	8000 12 вересня	«Голос социал-демократа», 24 вересня 1917 р.; «Вопро- сы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 96.
---	--------------------	---

В і й с ь к о в і к о н ф е р е н ц і ї

Перша конференція військових організацій РСДРП(б) (більшо- виків та інтернаціоналістів) Пів- денно-Західного краю	10—12 вересня	«Голос социал-демократа», 29 вересня 1917 р.
Конференція військових організа- цій РСДРП(б) (більшовиків та інтернаціоналістів) XI армії	3830 20 вересня	«Известия армейского коми- тета XI армии», 24, 26, 27 вересня 1917 р.
Друга конференція військових організацій РСДРП(б) Південно- Західного краю	23—27 вересня	«Солдат», 6 жовтня 1917 р.
Конференція військових організа- цій РСДРП(б) (більшовиків та інтернаціоналістів) VIII армії	29—30 вересня	Великая Октябрьская со- циалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 578.

Г у б е р н с ь к і к о н ф е р е н ц і ї

Херсонська губернска конфе- ренція	4700 26—27 вересня	«Голос пролетария», 30 ве- ресня 1917 р.; Б. Коро- льов. На шляху до Жовт- ня, стор. 177.
Катеринославська губернска кон- ференція	22 тис. 1—2 жовтня	«Звезда», 3, 5 жовтня 1917 р.
Харківська губернска конфе- ренція	8000 1 жовтня	Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 477, 681.
Таврійська губернска конференція	1870 2 жовтня	«Революционная Евпато- рия», 6 жовтня 1917 р.; «Звезда», 15 жовтня 1917 р.; «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 102.
Полтавська губернска конфе- ренція	6 жовтня	«Дело революции», 19 жовт- ня 1917 р.
Чернігівська губернска конфе- ренція	8 жовтня	Великая Октябрьская со- циалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 616.
Подільська губернска конфе- ренція	близько 1000 9 жовтня	Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 791; «Вопро- сы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 100.

П о в і т о в і к о н ф е р е н ц і ї

Бахмутська повітова конференція	4519 до 3 жовтня	«Звезда», 3, 5 жовтня 1917 р.
Слов'яносербська повітова конфе- ренція	до 10 жовтня	Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными пар- тийными организациями, т. I, стор. 337.

продовження таблиці

Статус нарад, конференцій і зборів	Кількість членів партії, яких представляли делегати, і час проведення форумів	Джерела
Районні конференції		
Горлівсько-Щербинівська районна конференція	близько 3000 11 жовтня	Там же, стор. 356—357, 380.
Єнакіївський районний з'їзд більшовиків	2844 14 жовтня	«Звезда», 24 жовтня 1917 р.
Міські та селищні збори і конференції		
Загальноміська конференція РСДРП(б) м. Харків	до VI з'їзду 2400 17 вересня	«Пролетарий», 19 вересня 1917 р.
Загальноміські конференції та збори РСДРП(б) м. Катерино-слав	близько 4 тис. 22 та 29 вересня, 19 жовтня, 24 вересня (екстрені збори)	«Звезда», 24, 26 вересня, 1, 22 жовтня 1917 р.; «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 104.
Загальноміські конференції РСДРП(б) м. Київ	близько 5 тис. 24, 26 вересня	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 556; «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 96.
Загальноміські конференції РСДРП(б) м. Миколаїв	близько 1000 9 вересня, 9 жовтня	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 504, 547; Б. Корольов. На шляху до Жовтня, стор. 177.
Загальноміські збори РСДРП(б) м. Одеса	3400 30 вересня, 9, 19 жовтня	«Голос пролетария», 13 жовтня 1917 р.; Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 828, 837—841; Ленінським шляхом. Збірник статей, К., 1960, стор. 157.
Загальноміські збори РСДРП(б) м. Чернігів	5, 23 вересня, 18 жовтня	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 489, 552, 653.
Загальноміські збори РСДРП(б) м. Єлисаветград	17 вересня	«Рабочий путь», 1 жовтня 1917 р.
Загальні збори Бердянської організації РСДРП(б)	45 чол. 14 вересня	Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 856—857.
Загальні збори Юзівської організації РСДРП(б)	15, 16, 30 вересня, 7, 14, 23 жовтня	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 522, 526, 579, 612, 636, 674.
Загальні збори Єнакіївської організації РСДРП(б)	1200 4, 21, 27 вересня, 8 жовтня	«Звезда», 3 жовтня 1917 р.; «Народная жизнь», 1, 10, 12 жовтня 1917 р.; Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 314; «Пролетарий», 14 вересня 1917 р.

продовження таблиці

Статус нарад, конференцій і зборів	Кількість членів партії, яких представляли делегати, і час проведення форумів	Джерела
Загальні збори Кременчуцької організації РСДРП(б)	4, 7, 8 жовтня	Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, ч. I, стор. 600, 613, 617.
Загальні збори членів РСДРП(б) міських районів		
Петінський район м. Харкова	11 вересня, 22 жовтня	«Пролетарий», 19 вересня 1917 р.; «Известия Юга», 24 жовтня 1917 р.
Задніпровський район м. Катеринослава	2, 17 вересня	«Звезда», 7, 26 вересня 1917 р.
Пересипський район м. Одеси	18 вересня	«Голос пролетария», 18 вересня 1917 р.
Олександрівський район м. Одеси	21 вересня	«Голос пролетария», 27 вересня 1917 р.
Міський район м. Одеси	7 жовтня	«Голос пролетария», 11 жовтня 1917 р.
Залізничний район м. Одеси	13 жовтня	Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 832.
Район «Наволь» м. Миколаїв	взяло участь 500 чол. до 3 жовтня	«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 3 жовтня 1917 р.
Крюківський район м. Кременчук	10 жовтня і до 17 жовтня	«Дело революции», 19 жовтня 1917 р.

8 корпусних, 80 дивізійних, 34 полкові і 28 гарнізонних організацій⁶². Така структура давала змогу повністю виконати завдання, що стояли в той час перед партією.

Таким чином, організаційна система більшовицьких організацій України була перебудована для виконання поставленого VI з'їздом РСДРП(б) завдання — повалення збройним шляхом диктатури буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. «...В рішучий момент, в момент завоювання влади і створення Радянської республіки, — писав В. І. Ленін, — більшовизм був єдиним, хто привернув до себе все краще з близьких йому течій соціалістичної думки, він об'єднав навколо себе *весь* авангард пролетаріату і *гігантську більшість* трудящих»⁶³.

І. І. Тимошенко

ЛЕНИНСКИЙ ПРИНЦИП ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ЦЕНТРАЛИЗМА В СТРОИТЕЛЬСТВЕ БОЛЬШЕВИСТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ (август—октябрь 1917 г.)

Резюме

В статье на основе печатных источников и прессы показано воплощение ленинского принципа демократического централизма в строительстве большевистских организаций Украины в ходе борьбы за победу социалистической революции. В частности, освещены вопросы укрепления партийной дисциплины, развития внутрипартийной демократии, совершенствования структуры парторганизаций.

⁶² Ю. В. Шиловцев. Партийне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.), стор. 18—19.

⁶³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 201—202.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

П. А. РУДИК (Чернівці)

ЗРОСТАННЯ АВАНГАРДНОЇ РОЛІ КОМУНІСТІВ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Все ширше розгортається в країні початий передовиками виробництва Москви і Ленінграда патріотичний рух за гідну зустріч 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна. Комунисти, всі радянські люди сприйняли постанову ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна»¹ як ще одне переконливе свідчення непорушної вірності КПРС, ідеям і заповітам свого великого вчителя. Будучи керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій, Комуністична партія неухильно втілює в життя вказівку Володимира Ілліча про те, що «...мало назвати себе «авангардом», передовим загonom, — треба і діяти так, щоб усі інші загони бачили і змушені були визнати, що ми йдемо попереду»².

Зростання керівної ролі КПРС, її авторитету і впливу на маси значною мірою залежить від активної життєвої позиції комуністів, здійснення ними авангардної ролі. В умовах розвинутого соціалізму, коли партія розв'язує складні завдання комуністичного будівництва, роль і відповідальність кожного члена КПРС значно підвищується. «Комуніст повинен всією своєю поведінкою на виробництві, в громадському і особистому житті, — відзначається у Програмі партії, — показувати високі зразки боротьби за розвиток і зміцнення комуністичних відносин, додержувати принципів і норм комуністичної моралі»³. Кожен член партії, підкреслюється у Статуті КПРС, повинен брати активну участь у будівництві комунізму⁴.

Члени партії Леніна, яка є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, покликані найповніше втілювати в собі риси і суть людини зрілого соціалізму. Саме тому Комуністична партія постійно виявляла і виявляє турботу про підвищення авангардної ролі своїх членів у всіх сферах життя.

Ці завдання дістали глибоке відображення в партійних документах періоду розвинутого соціалізму, зокрема у Програмі КПРС, рішеннях XXIII, XXIV і XXV з'їздів партії, матеріалах пленумів і постановках ЦК КПРС. Велике значення для посилення авангардної ролі

¹ «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 78.

³ Програма КПРС, К., 1977, стор. 124.

⁴ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 241.

комуністів мають твори Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, що ввійшли до двотомного збірника «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС», книги «Мала земля», «Відродження» і «Цілина». У виступі на листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС Леонід Ілліч підкреслив, що розв'язання завдань десятої п'ятирічки величезною мірою залежатиме від дальшого підвищення боєздатності всіх ланок партії, ініціативи й відповідальності кожного комуніста. «Ще повніше мобілізувати творчі сили народу,— наголошувалося на Пленумі,— вишукати і привести в дію нові резерви економічного зростання — це сьогодні основа основ діяльності всіх партійних організацій, усіх членів партії»⁵.

КПРС, Компартія України нагромадили багатий досвід роботи по підвищенню авангардної ролі комуністів у всіх галузях життя суспільства в умовах розвинутого соціалізму. Цей досвід частково висвітлено в історико-партійній літературі. У пропонованій статті робиться спроба показати, як в ході виконання рішень XXIII—XXV з'їздів КПРС парторганізації республіки вдосконалювали форми і методи роботи по вихованню творчої активності та ініціативи комуністів, підвищенню їх авангардної ролі на виробництві.

В сучасних умовах, коли КПРС висунула завдання — на основі органічного з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи різко піднести ефективність суспільного виробництва, підвищилась увага партійних організацій до питань зростання активності комуністів. Вони регулярно і всебічно аналізувалися й аналізуються на пленумах і засіданнях бюро партійних комітетів, зборах первинних, цехових парторганізацій і партгруп, зокрема Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кримської, Львівської, Одеської, Ровенської, Харківської, Херсонської та інших областей. Парторганізації глибоко вивчають стан справ на місцях, прагнуть набутий позитивний досвід закріпити й поширити на інші ділянки, мобілізують комуністів і трудящих на успішне виконання народногосподарських планів.

Основним методом розгортання творчої активності, ініціативи комуністів і всіх радянських людей, виконання і перевиконання народногосподарських планів було і лишається соціалістичне змагання. Комуністична партія, всі її загони й ланки широко використовують його і як важливий фактор формування дійової життєвої позиції комуністів.

Члени КПРС, як правило, виступають ініціаторами й організаторами соціалістичного змагання. В діяльності комуністів, парторганізацій уже стало традицією виступати заспівувачами дострокового виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань на честь знаменних дат у житті нашої партії і держави, чергових з'їздів КПРС та втілення в життя їх рішень.

Партійні організації очолили соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. Комуністи стали ініціаторами багатьох корисних починань. ЦК КПРС високо оцінив ініціативу москвичів і ленінградців — на основі комплексних планів підвищувати продуктивність праці на робочих місцях; колективу Щокінського хімічного комбінату — збільшувати випуск продукції при тій же кількості працюючих; трудівників сільського господарства УРСР, Казах-

⁵ «Комуніст України», 1978, № 12, стор. 14.

стану, Литви, Кубані та інших районів країни — виробляти більше зерна і продуктів тваринництва та ін.⁶

Всі ці почини дістали широку підтримку в партійних організаціях і трудових колективах. На Україні, наприклад, комуністи заводу «Арсенал» А. Я. Донченко і В. П. Філіппов виступили з ініціативою — виконувати п'ятиденні завдання за чотири дні на основі комплексних планів підвищення продуктивності праці. Київський міськом партії схвалив цей почин. Наслідуючи його, понад 20 тис. робітників підприємств Києва достроково виконали завдання п'ятирічки за чотири роки, а всього по місту — майже 200 тис. виробників. В авангарді цього руху йшли комуністи: Г. М. Круглич, Н. Ф. Олефіренко, В. П. Щербина, І. І. Бушма, Г. М. Довготько, Т. В. Биченок та багато інших⁷.

В боротьбі за виконання завдань дев'ятої п'ятирічки у країні народилася нова форма змагання — на основі зустрічних планів. Початий з ініціативи москвичів та івановців, цей рух дуже швидко поширився в республіці. На Ворошиловградщині, наприклад, уже в 1974 р. за зустрічними планами реалізації продукції працювали 106 підприємств і 152 тис. трудящих, або кожен третій робітник промислово-виробничого персоналу.

В роки десятої п'ятирічки у Ворошиловградській області всебічну підтримку дістав почин бригадира гірників В. Борисенка, хіміка В. Галкіна, будівельника М. Калюжного, які, взявши зустрічні плани, дали слово виконати особисті п'ятирічні завдання до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна⁸.

На початок 1978 р. зустрічні плани вже прийняли 5,5 тис. промислових підприємств і об'єднань, які зобов'язалися видати додатково продукції більше ніж на 3 млрд. крб.⁹ Велика роль зустрічного планування підкреслюється у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи»¹⁰.

Творча ініціатива спеціалістів — комуністів набула дальшого розвитку в роки дев'ятої п'ятирічки. Зокрема, парторганізація Одеського заводу ім. Кірова здійснювала комплексну систему підвищення активності інженерно-технічних працівників, спрямовану на одержання максимальної творчої віддачі від кожного з них. При підприємстві функціонували курси інженерної творчості, розроблялися детальні переліки найважливіших проблем, що вимагали наукового розв'язання. Кожному інженерові планувалася розробка однієї з них. Все це дало можливість лише протягом 1971—1973 рр. виконати понад 100 розробок, впровадити у виробництво більше винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій, ніж за всю восьму п'ятирічку, підвищити продуктивність праці і збільшити обсяг виробництва в 3 рази, створити 6 дослідних зразків і освоїти 7 нових видів високоточних і високопродуктивних верстатів. Завдяки цим успіхам завод був представлений на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства.

⁶ Справочник партийного работника, вып. 12, М., 1972, стор. 129.

⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 26, спр. 20, арк. 11; «Вечірній Київ», 23 січня 1976 р.

⁸ «Ворошиловградская правда», 25 жовтня 1974 р.; «Правда Украины», 16 листопада 1978 р.

⁹ «Правда», 9 жовтня 1978 р.

¹⁰ «Радянська Україна», 29 липня 1979 р.

Уже на липень 1974 р. його досвід перейняли понад 200 підприємств з 50 міст країни¹¹.

З цінною ініціативою прискорити створення і впровадження у виробництво нової техніки і прогресивної технології виступили машинобудівники, спеціалісти і вчені Харківської області. Вони зобов'язалися в десятій п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці забезпечити понад 90% приросту продукції, загалом на підприємствах країни добитися економічного ефекту понад 500 млн. крб., умовно вивільнивши при цьому близько 22 тис. чол. Центральний Комітет Компартії України схвалив цю ініціативу. В ряді міст почин харків'ян обговорили на бюро міськкомів партії. Він став у центрі уваги партійних організацій машинобудівних підприємств. Його підтримали у Києві, Жданові, Одесі, Кременчуку, Вінниці, Луцьку та інших містах¹².

В умовах розвинутого соціалізму став масовим рух за комуністичне ставлення до праці. Його організаторами й безпосередніми активними учасниками виступають комуністи. Так, на Львівському заводі автотранспорту в роки восьмої п'ятирічки 71% членів КПРС були ударниками комуністичної праці, а на Куп'янському ливарному заводі Харківської області у роки дев'ятої п'ятирічки — понад половину¹³. Самовіддано працюючи, комуністи своїм прикладом сприяють зростанню трудової і політичної активності трудящих. У 1979 р. цей патріотичний рух лише на Україні охопив 11,5 млн. чол. Почесних звань ударників і колективів комуністичної праці в республіці удостоєно 5,7 млн. чол., 206 тис. бригад, 71 тис. цехів, дільниць, відділів, 1140 підприємств, організацій та установ¹⁴.

Уже з перших днів десятої п'ятирічки комуністи, підтримавши ініціативу передовиків Московського електромеханічного заводу ім. В. І. Леніна під девізом «П'ятирічці якості — робітничу гарантію», добивалися чіткості й злагодженості дій усіх підрозділів підприємства. Вони рішуче усували причини, що заважали по-справжньому розгорнути боротьбу за якість продукції, за дієвість системи економічного стимулювання.

Центральний Комітет КПРС схвалив ініціативу передових робітників і колективів Москви, Ленінграда та інших міст, які взяли високі соціалістичні зобов'язання на честь 60-річчя Великого Жовтня виконати завдання двох років п'ятирічки до 7 листопада 1977 р.¹⁵ Вона дістала широку підтримку на багатьох підприємствах країни. І в ювілейному році з цими зобов'язаннями справилося понад 7,5 млн. трудящих, 150 тис. колективів цехів, дільниць, змін і бригад, близько 5 тис. підприємств¹⁶. На Україні завдання двох років п'ятирічки завершили до знаменної дати понад 45 тис. колективів і більш як 1,5 млн. трудівників. Попереду йшли комуністи, в тому числі: гірники О. Я. Колесников, В. Г. Мурзенко, А. Й. Беліков, А. А. Акімов і В. М. Піхтерев, металурги Г. Я. Горбань, В. В. Нікітенко й І. С. Терещенко, докер А. А. Барановський, будівельники І. І. Бушма і В. М. За-

¹¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 34, спр. 14, арк. 101—103.

¹² «Правда Украины», 16, 20, 24 березня; 3, 10, 17 квітня; 4, 8, 26 травня 1979 р.

¹³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 27, спр. 25, арк. 192; «Красное знамя», 25 листопада 1973 р.

¹⁴ «Комуніст України», 1979, № 8, стор. 13—14.

¹⁵ Справочник партийного работника, вып. 17, М., 1977, стор. 284—285.

¹⁶ Там же, вып. 18, М., 1978, стор. 52.

болотний, хлібороби О. В. Гіталов і О. Н. Парубок, тваринники М. Ф. Федаш, Г. Я. Столяр та ін.¹⁷

Важливу роль в успішному виконанні завдань десятої п'ятирічки відіграє рух «Працювати без відстаючих», що розгорнувся з ініціативи трудівників ростовських підприємств. Значного досвіду в його поширенні набули, зокрема, партійні організації Донецька. При Куйбишевському райкомі партії міста працює штаб, який, згідно з розробленими ним положенням і умовами трудового змагання, координує й контролює хід змагання між колективами, подає їм практичну допомогу. Райком партії організує зустрічі членів бюро з бригадами і майстрами відстаючих підприємств, що дає можливість виявити найбільш вузькі місця в організації виробництва й усунути їх. В Ленінградському райкомі для щоденного підбиття підсумків змагання на підприємствах і в установах створено спеціальні групи. Для подання допомоги відстаючим колективам міськком партії направляє комплексні оперативні групи. Організовано групи передовиків, які вивчають і впроваджують кращий виробничий досвід. За прикладом бригади з шахти ім. Абакумова, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці, делегатом XXV з'їзду Компартії України В. М. Піхтеревим, у місті розгорнуто змагання за виведення на рівень передовиків не лише «середняків», а й відсталих колективів. Добре організована парт-організаціями робота дає позитивні результати. Вже у першому півріччі 1979 р. в місті практично не було промислових підприємств і об'єднань, які б не виконували своїх виробничих планів. Міськком, райкоми і первинні партійні організації поставили нові завдання: добитися, щоб на виробництві зовсім не було будь-яких відстаючих підрозділів — дільниць, цехів, змін, бригад¹⁸.

Про важливе значення почину «Працювати без відстаючих» говорилося на листопадовому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС. Товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Нам потрібні ділові ініціативи, які справді йдуть з гущі мас і які здатні запалити, надихнути мільйони людей. Один з них — працювати без відстаючих. Саме такі почини і треба поширювати»¹⁹. Ці вказівки неухильно втілюються в життя. Уже в 1979 р. лише на Україні 50 міст і 386 районів не мали жодного підприємства, що не справлялося б з поставленим перед ним завданням²⁰.

Отже, Комуністична партія ефективно спрямовує творчу силу соціалістичного змагання на підвищення трудової активності комуністів і всіх радянських людей.

Мобілізуючи трудящих на виконання завдань комуністичного будівництва, парторганізації прагнуть охопити своїм впливом усі важливі ділянки виробництва й забезпечити на них провідну роль комуністів. Цьому сприяє раціональна розстановка партійних сил. Так, у країні на 1 січня 1977 р. в галузях матеріального виробництва було зайнято 73,2% усіх членів КПРС. Їх кількість у цих галузях за 1966—1976 рр. зросла на 1,8 млн. чол.²¹

Велика робота по поліпшенню розстановки комуністів проводиться і в Українській РСР. За 1967—1977 рр. їх чисельність у матеріальному виробництві збільшилася на 354,1 тис. чол. Сьогодні тут пра-

¹⁷ «Под знаменем ленинизма», 1977, № 22, стор. 26.

¹⁸ «Правда Украины», 28 липня 1979 р.; «Коммунист Украины», 1979, № 7, стор. 31.

¹⁹ «Коммунист Украины», 1978, № 12, стор. 15.

²⁰ «Під прапором лєнінізму», 1979, № 7, стор. 17.

²¹ «Партийная жизнь», 1977, № 21, стор. 33.

цює три чверті всіх комуністів, зайнятих у народному господарстві, і близько половини — у промисловості. Рік у рік зростає кількість членів КПРС у будівельних організаціях, на транспорті і в сільському господарстві республіки. На Україні, як і в цілому по СРСР, особливо швидко збільшується число комуністів у тих галузях суспільного виробництва, які відіграють найважливішу роль у науково-технічному прогресі. Наприклад, за 1967—1977 рр. у промисловості УРСР загальною їх кількість зросла на 27,8%, а в таких її галузях, як електроніка, — у 2,3 раза, в нафтопереробній і нафто-хімічній — на 90%, у приладобудуванні, промисловості засобів автоматизації і систем управління — на 80%, в хімічній — на 48,2%, верстатобудівній та інструментальній — на 46,5%²².

Незважаючи на те, що у зв'язку з дальшим розвитком промислового виробництва і капітального будівництва, із зрослим рівнем механізації і підвищенням продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві скоротилася кількість сільського населення, число комуністів у цій галузі не зменшилося, а, навпаки, збільшується. Так, після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, що виробив основи аграрної політики партії на сучасному етапі, за 1966—1977 рр. чисельність безпосередньо зайнятих у сільському господарстві України комуністів зросла на 121,4 тис. чол. Постійно збільшується їх число серед механізаторів. Лише за 1968—1977 рр. воно зросло на 24,4 тис. чол.²³

Поліпшуючи розстановку комуністів, партійні організації дбали про те, щоб їх якості найкращим чином відповідали вимогам, що ставляться до працівника на тій чи іншій ділянці, щоб кожен з них максимально сприяв удосконаленню виховної роботи в колективі, йшов в авангарді боротьби за виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань.

Певного досвіду в розстановці комуністів набули первинні парторганізації. Вони вивчали виробничі й соціальні вимоги до працівників і політичні та ділові якості комуністів; шляхом прийому в ряди КПРС і перестановки членів партії зміцнювали її ядро у трудових колективах, що перебували на вирішальних ділянках роботи; вдосконалювали відповідно до умов виробництва свою організаційну структуру.

Зростанню активності комуністів, їх ролі на виробництві сприяло і здійснення первинними парторганізаціями права контролю за господарською діяльністю адміністрації. З цією метою були створені спеціальні комісії. У 1979 р., зокрема, на Україні діяло 61,5 тис. таких комісій, в яких працювали понад 239 тис. комуністів²⁴. Формування комісій по контролю з окремих напрямків діяльності адміністрації дало можливість дібрати до їх складу комуністів, які добре знають певну ділянку роботи. На практиці дістали поширення, наприклад, комісії партійного контролю за виконанням державних замовлень, якості продукції, за впровадженням нової техніки, експортних поставок, за станом техніки безпеки тощо. Робота в цих комісіях, боротьба за подолання виявлених недоліків виховують у комуністів почуття господаря, вчать мислити по-державному, прищеплюють необхідні організаторські навички. Досвід показує, що поєднання творчої ініціативи комуністів як членів комісій з підвищенням відповідальності за

²² «Комуніст України», 1978, № 6, стор. 36.

²³ Там же, стор. 36—37.

²⁴ «Комуніст України», 1979, № 8, стор. 62.

доручену справу сприяє розвиткові їх активності в боротьбі за технічний прогрес, продуктивність праці, якість продукції, економію і бережливість.

Комуністична партія нагромадила багатий досвід організації теоретичного навчання своїх членів. У 1965/66 навчальному році, виходячи з вимог періоду розвинутого соціалізму, вона перебудувала систему партійної освіти. Було зроблено поворот до систематизованого вивчення марксизму-ленінізму як цілісного вчення, здійснювався принцип послідовності й наступності у розгляді його трьох складових частин, що забезпечило безперервне ідейне зростання комуністів. Залежно від рівня теоретичної і політичної підготовки вони навчалися у початковій, середній і вищій ланках політичної освіти. Ця система навчання була схвалена XXIII з'їздом партії. Разом з тим XXIII і XXIV з'їзди КПРС націлили парторганізації на необхідність дальшого поліпшення постановки марксистсько-ленінської освіти комуністів, щоб вона сильніше впливала на їх свідомість і активність²⁵. XXV з'їзд КПРС, дбаючи про значне підвищення рівня партійного навчання, вказав на важливість поглибленого вивчення його рішень²⁶. Конкретні заходи в цій справі були накреслені в постанові ЦК КПРС «Про завдання партійного навчання у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1976 р.)²⁷.

Втілюючи в життя вказівки КПРС, партійні організації провели і неухильно проводять велику роботу по озброєнню комуністів революційною теорією. Так, за період з 1966/67 по 1976/77 р. кількість членів партії країни, що навчалися в системі політосвіти, зросла з 9,6 млн. чол. до 12,4 млн. чол., а на Україні за період з 1966/67 по 1977/78 р.— з 1646 тис. до 2396 тис. комуністів²⁸.

Більшість парторганізацій Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Кримської, Львівської, Харківської та інших областей в результаті добору підготовлених пропагандистів, вдосконалення організації самостійної роботи слухачів, методики проведення занять добилися глибокого вивчення комуністами творів класиків марксизму-ленінізму і документів партії, історії КПРС, політичної економії, філософії і наукового комунізму. Політичне навчання членів партії тісно пов'язувалося з боротьбою радянського народу за виконання рішень XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, виробничих планів і соціалістичних зобов'язань²⁹.

Практика свідчить, що навчання в системі політичної освіти сприяє підвищенню ідейно-політичного рівня комуністів, осмисленню ними значення своєї повсякденної роботи як однієї з ланок безпосереднього процесу перетворення в життя планів комуністичного будівництва.

Нині партійні організації борються за виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»³⁰. Вони дбають про забезпечення високого наукового рівня пропаганди, її наступальності, діловитості, конкретності й зв'язку з жит-

²⁵ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 198; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 118—119.

²⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

²⁷ Справочник партійного работника, вып. 17, М., 1977, стор. 369.

²⁸ «Партійная жизнь», 1977, № 21, стор. 42; Боевой отряд КПСС, К., 1978, стор. 117.

²⁹ ПІА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 443, арк. 128, 130, 142; оп. 257, спр. 248, арк. 3; оп. 262, спр. 250, арк. 7; спр. 419, арк. 5; «Комуніст України», 1979, № 7, стор. 18.

³⁰ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979.

тям. У світлі цієї постанови слухачі системи політичної освіти повинні більш глибоко й творчо засвоювати твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійні документи, праці товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників КПРС.

Виятково важливу роль у вихованні комуністів, розвитку їх ініціативи відіграють партійні збори. Участь в активному, діловому обговоренні завдань партійних організацій щодо здійснення політики партії породжує у членів КПРС почуття високої відповідальності, сприяє пошуку ними кращих можливостей для її втілення в життя. Свого часу В. І. Ленін указував на «...безумовну обов'язковість частіших і ширших зборів членів партії поряд з іншими заходами до розвитку самодіяльності членів партії»³¹.

Після XXIII з'їзду КПРС партійні організації провели значну роботу по підвищенню ролі партійних зборів. Цьому великою мірою сприяла постанова ЦК КПРС «Про практику проведення партійних зборів в Ярославській міській партійній організації» (листопад 1969 р.)³². Завдяки викладеним у постанові рекомендаціям більш продуманим і різноманітним став порядок денний зборів. На них частіше почали розглядатися, поряд з іншими, питання розвитку ініціативи й активності комуністів, виховання в них особистої відповідальності за здійснення політики партії. До підготовки зборів залучалося все ширше коло комуністів. На основі аналізу статистичних матеріалів і документів, соціальних фактів, вивчення стану справ на місці, живого спілкування з людьми глибоко осмислювалися питання, що виносилися на збори. Практика підтверджувала, що якісна підготовка і проведення партзборів сприяють розвитку ініціативи і вихованню комуністів як активних громадських діячів, їх активній участі в управлінні внутріпартійним життям. Свідченням цього було зростання числа виступів членів КПРС на партзборах. Так, у дебагах по звітних доповідях перед XXV з'їздом КПРС у первинних парторганізаціях країни виступило понад 3900 тис. комуністів, або 27% усіх членів партії, присутніх на зборах³³, а у звітно-виборній кампанії 1978—1979 рр. виступило, відповідно, близько 4370 тис. чол., або 27,6%. У багатьох парторганізаціях більше половини виступаючих становили комуністи — робітники і рядові колгоспники³⁴. На Україні в ході звітно-виборної кампанії 1978—1979 рр. у первинних парторганізаціях в обговоренні доповідей взяли безпосередню участь понад 2 млн. комуністів³⁵.

Зростанню активності комуністів, підвищенню їх авангардної ролі сприяв розвиток критики і самокритики. XXIII і XXIV з'їзди КПРС вказали на необхідність з більшою увагою ставитися до пропозицій комуністів³⁶. Турботою про це пройнята й постанова ЦК КПРС «Про стан критики і самокритики в Тамбовській обласній партійній організації»³⁷. З новою силою підкреслювалося їх значення на XXV з'їзді КПРС. У доповіді ЦК з'їздові розкрито суть методу критики і самокритики, який полягає в тому, «...щоб усі сторони діяльності тієї чи іншої організації, того чи іншого працівника діставали об'єктивну оцін-

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 279.

³² КПРС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК, т. 10, М., 1972, стор. 101—106.

³³ «Партийная жизнь», 1976, № 10, стор. 18.

³⁴ «Партийная жизнь», 1979, № 3, стор. 28.

³⁵ «Комуніст України», 1979, № 8, стор. 60.

³⁶ Див.: Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 69; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 108.

³⁷ Справочник партийного работника, вып. 15, М., 1975, стор. 414—418.

ку., щоб наявні недоліки всебічно аналізувалися з метою їх усунення. В тому, щоб не допускалося ліберального ставлення до недоліків і до їх винуватців. Довір'я і повага до людей повинні поєднуватися з високою вимогливістю за доручену справу»³⁸. Право критики законодавчо закріплено в Конституції СРСР³⁹, а це має важливе значення для створення ділової, творчої обстановки в колективах.

Постійну увагу розвитку критики і самокритики приділяв і приділяє ЦК Компартії України. На XXIII, XXIV і XXV з'їздах Компартії України, на ряді пленумів її Центрального Комітету підкреслювалася необхідність створення в кожній парторганізації обстановки нетерпимості до недоліків, належних умов для ділової, принципіальної критики і самокритики⁴⁰. На початку 1975 р. було, зокрема, розглянуто питання про стан критики і самокритики в Сумській обласній партійній організації⁴¹. Питання про їх розвиток регулярно обговорювалося в обкомах, міськкомах і райкомах партії, на партзборах у первинних парторганізаціях. Протягом 1975 р. воно стояло на порядку денному зборів усіх партійних комітетів і первинних парторганізацій. Так, Вінницький і Полтавський обкоми, Донецький міськком, Заводський райком партії м. Запоріжжя обговорили його на пленумах, інші партійні комітети — на засіданнях бюро.

Стан критики і самокритики та заходи по їх дальшому розвитку у світлі постанов ЦК КПРС по Тамбовській і ЦК Компартії України — по Сумській обласних парторганізаціях розглядалися в усіх первинних парторганізаціях республіки⁴². В багатьох парторганізаціях Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Львівської, Харківської та інших областей давався глибокий аналіз виконання виробничих планів у взаємозв'язку з постановкою організаційно-партійної і масово-політичної роботи. Парторганізації дбали про те, щоб критика і самокритика були дійовими, суворо ставилися до фактів неправильного реагування на критичні зауваження. Загалом уся різноманітна діяльність по розвитку критики і самокритики зумовлювала зростання активності комуністів, їх відповідальності за доручену справу.

Важливе значення для підвищення авангардної ролі комуністів мало послідовне додержання в діяльності всіх ланок партії принципу колективності, що закріплений у Статуті КПРС як найвищий принцип партійного керівництва. В умовах розвинутого соціалізму він дістав свій дальший розвиток у поповненні керівних партійних колегій свіжими силами, зростанні ролі колективних органів у всіх ланках партії, більшому використанні демократичних норм, розширенні гласності й ін. Так, тільки за 1971—1977 рр. виборний актив керівних органів КПРС зріс з 3621,1 тис. до 4396,7 тис. чол., а в первинних і цехових парторганізаціях — на 751,5 тис. чол. Водночас кількість робітників і колгоспників, обраних до керівних партійних органів за цей же період, збільшилася майже на 25 тис.⁴³

Підвищилася роль пленумів партійних комітетів та їх активу. Наприклад, багато партійних комітетів Вінницької, Дніпропетровської,

³⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 77.

³⁹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 21.

⁴⁰ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 807, 893, 902, 917, 921, 941, 955, 971, 982.

⁴¹ «Правда», 31 березня 1975 р.; «Правда Украины», 7 березня 1975 р.

⁴² «Зоря Полтавщини», 28 червня 1975 р.; «Социалистический Донбасс», 24 червня 1975 р.; «Запорізька правда», 20 вересня 1975 р.

⁴³ «Партийная жизнь», 1977, № 21, стор. 39 (підрахунки автора).

Донецької, Київської, Львівської, Одеської, Харківської та інших областей широко залучали своїх членів і кандидатів у члени до підготовки питань на бюро і пленуми, до аналізу діяльності парторганізацій, перевірки виконання прийнятих рішень та ін.

Деякі партійні комітети Львівської області на своїх пленумах обговорювали питання про зростання ролі членів і кандидатів у члени міськкомів і райкомів партії. Позитивного досвіду по підвищенню активності своїх членів набув Торезький міськком партії Донецької області. Члени партійного комітету звітували на бюро, пленумах, залучалися до підготовки питань, що мали розглядатися, та ін. При обговоренні роботи тієї чи іншої організації на засідання бюро міськкому партії, як правило, запрошувалися його члени, які були на обліку в даній парторганізації. Вони ж брали участь у здійсненні контролю за виконанням прийнятого на бюро рішення. Все це сприяло розвитку їх ініціативи й активності. Так, лише за півтора року майже 100 членів і кандидатів у члени міськкому взяли участь у підготовці і проведенні зборів у партгруппах, цехових і первинних парторганізаціях, 40 чол. готували питання на пленуми і бюро. Всі вони входили до постійних і тимчасових комісій, після кожного чергового пленуму про підсумки його роботи обов'язково виступали з інформацією в парторганізаціях⁴⁴.

Одним із засобів підвищення активності комуністів є правильний добір і розподіл партійних доручень. Практика показує, що для більшості членів партії їх виконання стало органічною потребою. Виконуючи доручення партійних організацій, комуністи ведуть ідейно-виховну роботу серед мас, мобілізують трудові колективи на успішне розв'язання виробничих завдань, працюють у громадських організаціях тощо. Наприклад, у 1977 р. тільки у виборних органах партії було зайнято 4 млн. 396,7 тис. комуністів, у тому числі понад 786 тис. — на Україні⁴⁵.

Відповідно до зростання в умовах розвинутого соціалізму політичного і загальнокультурного рівня комуністів парторганізації прагнуть, щоб доручення краще відповідали життєвому досвіду, знанням, нахилам і бажанням кожного з них. Їм доручається бути пропагандистами, політінформаторами, агітаторами, лекторами, вивчати передовий досвід і впроваджувати його на виробництві, розробляти рекомендації по підвищенню дієвості і гласності соціалістичного змагання, налагоджувати раціоналізаторську роботу, технічну пропаганду в колективі тощо. Важливим партійним дорученням стало наставництво. Так, у 1975 р. у парторганізаціях України кожен другий наставник був комуніст⁴⁶.

Особливо посилилась увага за розподілом доручень та їх виконанням під час обміну партійних документів. За той період доручення отримали понад 2 млн. комуністів, у тому числі 335,2 тис. — в УРСР⁴⁷. Нагромаджений тоді парторганізаціями досвід використовувався і після XXV з'їзду КПРС. У цей час розширилося коло партійних доручень, різноманітнішою стала допомога комуністам у їх виконанні з боку районних і міських комітетів партії. Зокрема, поживавилася діяльність у цьому напрямі кабінетів організаційно-партійної роботи, методичних

⁴⁴ «Правда», 12 червня 1975 р.; «Партийная жизнь», 1977, № 10, стор. 45—48.

⁴⁵ «Партийная жизнь», 1977, № 21, стор. 39; «Комуніст України», 1978, № 6, стор. 38.

⁴⁶ «Правда Украины», 29 березня, 8 квітня 1975 р.

⁴⁷ Первичная партийная организация: опыт, формы и методы работы, М., 1979, стор. 258; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 706.

рад і комісій, шкіл секретарів первинних парторганізацій, партгрупорів і молодих комуністів, що діють при комітетах.

Підвищенню активності комуністів, їх авангардної ролі сприяють такі індивідуальні форми роботи з ними, як співбесіди і заслуховування звітів та повідомлень членів партії. Особливо ефективними є індивідуальні співбесіди. Ця традиційна форма здобула широке застосування в період обміну партійних документів. На Україні, наприклад, за той час у первинних парторганізаціях, райкомах і міськкомках партії було проведено співбесіди з 613,6 тис. комуністів⁴⁸. Про результативність цієї форми роботи свідчить, зокрема, те, що переважна більшість членів партії, з якими проводилися співбесіди, активно включилась у життя парторганізацій. У Запоріжжі, наприклад, вони становили 90%, а в Чортківському і Монастирському районах Тернопільської області — понад 95%⁴⁹.

У досліджуваній період, за даними документів, практикувалося заслуховування звітів і повідомлень комуністів, зокрема, про їх виробничу і громадську роботу, про виконання ними статутних обов'язків. Причому ці звіти обговорювалися на різних рівнях, починаючи від партгруп і кінчаючи обкомом партії. На Дніпровському алюмінієвому заводі м. Запоріжжя, наприклад, за 1968—1970 рр. відзвітувало 316 комуністів, у тому числі на засіданнях партгруп — 105 чол., партбюро і зборах первинних і цехових парторганізацій — 211 чол.⁵⁰

Особливо широко застосовувалася ця форма роботи в роки дев'ятої п'ятирічки. Слухалися звіти рядових комуністів і керівників. Так, у березні 1972 р. на засіданні бюро Чернігівського обкому Компартії України звітував комуніст, крутильник Чернігівського комбінату хімічного волокна М. С. Паламарчук, який зобов'язався виконати п'ятирічку за три роки. Домогтися цього він вирішив на основі високопродуктивного використання кожної робочої хвилини. Бюро обкому схвалило його цінний почин, слідом за чим розгорнулося масове змагання під девізом «Робочим хвилинам рахунок і повне навантаження». Уже в серпні 1972 р. у Чернігівській області за методом М. С. Паламарчука працювали 6125 трудівників промисловості, транспорту, будівництва і сільського господарства, а в змагання за дostroкове завершення планів п'ятирічки включилися близько 60 тис. чол.⁵¹

Під час обміну партійних документів робота по заслуховуванню звітів і повідомлень комуністів значно активізувалася. Так, лише на Україні партійні організації заслухали звіти про виконання статутних вимог 623,1 тис. комуністів⁵².

Звіти і повідомлення обговорювалися в товариській обстановці, всебічно аналізувалася діяльність членів КПРС, відзначались їх успіхи і вказувалося на недоліки. Така форма роботи допомагала парторганізаціям розвивати ініціативу й активність комуністів, виховувати в них партійну принципиальність.

Таким чином, в умовах розвинутого соціалізму партійні організації багато зробили і роблять для того, щоб комуністи завжди були попереду в боротьбі за нове, прогресивне, за підвищення ефективності ви-

⁴⁸ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 706.

⁴⁹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 26, спр. 349, арк. 73; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 125, арк. 18.

⁵⁰ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 25, спр. 203, арк. 74.

⁵¹ ГІА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 415, арк. 67—70.

⁵² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 706.

робництва, прискорення науково-технічного прогресу і виховання нової людини, виступали проти відступів від норм комуністичної моралі, проти косності й застою. Їх активність і авангардна роль на виробництві і в громадсько-політичному житті дедалі більше зростає. Вони організовують маси на успішне виконання і перевиконання завдань комуністичного будівництва. Завдяки цій мобілізуючій діяльності комуністів, творчій активності трудящих втілено в життя рішення XXIII і XXIV з'їздів КПРС. Економіка Союзу РСР, у тому числі Української РСР, яка розвивається в єдиному народногосподарському комплексі країни, піднялася на новий, вищий щабель. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки випуск промислової продукції, зокрема на Україні, зріс на 41,3%. Понад річні плани реалізовано її на 6,2 млрд. крб. Середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства республіки збільшився на 3 млрд. крб.⁵³

В сучасних умовах партійні організації спрямовують трудові зусилля радянських людей на здійснення накреслень XXV з'їзду КПРС. Уже на початок грудня 1979 р. в УРСР більш як мільйон передовиків виробництва, понад 40 тис. бригад, змін, ділень, окремих підприємств достроково виконали завдання чотирьох років, а 60 тис. трудівників і 3,2 тис. виробничих колективів завершили п'ятирічку⁵⁴. Нині трудящі СРСР, в тому числі Радянської України, очолювані Комуністичною партією, готуються гідно зустріти 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна і XXVI з'їзд КПРС.

П. А. Рудик

ВОЗРАСТАНИЕ АВАНГАРДНОЙ РОЛИ КОММУНИСТОВ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье освещается деятельность партии по повышению авангардной роли коммунистов в условиях развитого социализма, в частности показано, как в ходе выполнения решений XXIII, XXIV и XXV съездов КПСС совершенствовались формы и методы этой работы.

⁵³ Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 10, 11.

⁵⁴ «Правда Украины», 12 грудня 1979 р.

Повідомлення

До 75-річчя революції 1905—1907 років у Росії

БОРІТЬБА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕТВОРЕННЯ РАД В ОРГАНИ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ

А. І. КОРМИЧ (Одеса)

У січні 1980 р. минуло 75 років з дня початку першої російської революції, яка «...вписала яскраву сторінку в історію класової боротьби»¹. Вершиною революції стало грудневе збройне повстання 1905 р., яке мало розв'язати корінне її питання — питання про владу.

Програма підготовки і проведення повстання була теоретично розроблена В. І. Леніним і закріплена в рішеннях III з'їзду РСДРП. Завдання організувати пролетаріат для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання, зазначалося в резолюції з'їзду, є одним з найголовніших і невідкладних завдань партії в даний революційний момент².

Втілюючи в життя лінію партії, більшовицькі організації, зокрема й ті з них, що діяли на Україні, провели в період найвищого піднесення революції (жовтень—грудень 1905 р.) велику роботу щодо підготовки збройного повстання та його проведення. Важлива роль у цій справі відводилася органам нової, революційної влади — Радам робітничих депутатів, народженим революційною творчістю мас у 1905 р.

Питання, пов'язані з виникненням та діяльністю Рад у роки першої російської революції, займають значне місце в дослідженнях радянських істориків. Великий вклад у вивчення різних аспектів цієї проблеми внесли Г. Д. Костомаров, В. К. Чанія, І. І. Яковлев, Н. Н. Дьомочкін, а на Україні — П. М. Шморгун, Ф. Є. Лось, П. Л. Варгачук, Г. О. Рубцов, М. Р. Доній та інші вчені. Однак багатогранна діяльність Рад у 1905—1907 рр., зокрема їх роль як органів збройного повстання, потребує дальшого вивчення.

Протягом жовтня—грудня 1905 р. на Україні організаційно оформилися Ради робітничих депутатів у Катеринославі (нині — Дніпропетровськ), Києві, Єнакієвому, Миколаєві, Одесі, Юзівці (нині — Донецьк), Маріуполі (нині — Жданов), Кременчуці. В ряді міст, наприклад, у Луганську (нині — Ворошиловград), процес створення Рад на цей час ще не був повністю закінчений. Є відомості про існування Рад у Єлисаветграді (нині — Кіровоград), Бердичеві, Херсоні, але конкретні дані про їх діяльність історикам, на жаль, не відомі. Депутатські збори робітничих представників окремих заводів, шахт, заліз-

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. II, М., 1978, стор. 473.

² Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. I, М., 1970, стор. 113.

ничних станцій відбувалися в цей період і в інших місцях, але як Ради вони не були організаційно оформлені.

Значний вплив на діяльність Рад, зокрема Катеринославської, Єнакіївської, Миколаївської, мали більшовики. Вони послідовно боролися за перетворення цих масових безпартійних організацій трудящих в органи збройного повстання, вимагали від них найактивнішої участі у завоюванні всієї повноти політичної влади.

Виникнувши як органи страйкової боротьби, Ради, за словами В. І. Леніна, «...стали дуже швидко, під тиском необхідності, органами загальнореволюційної боротьби з урядом. Вони перетворилися нестримно, з огляду на розвиток подій і перехід від страйку до повстання,— в органи повстання»³, оскільки, не ставши такими органами, вони не могли б існувати як повноправні органи революційної влади. Діяльність більшовиків прискорювала цей процес, робила його цілеспрямованим, надавала йому найбільш організованих форм.

Розширюючи і зміцнюючи вплив серед трудящих, представницьким органом яких були Ради, більшовики через своїх представників у них спрямовували роботу цих організацій по шляху посилення ідейно-політичної, організаційної та військово-технічної підготовки повстання. Активна пропаганда лозунгу збройної боротьби, здійснювана більшовиками після III з'їзду РСДРП, певний досвід, набутий трудящими під час жовтневих барикадних боїв, створювали сприятливі умови для діяльності Рад по підготовці повстання. Свою роботу в Радах у цьому напрямі більшовики координували з діяльністю комітетів РСДРП.

Для поширення в масах ідеї повстання Ради видавали спеціальні звернення до трудящих, проводили мітинги і збори робітників, службовців, селян, на яких з промовами виступали депутати Рад. Вони роз'яснювали необхідність збройного повалення самодержавства, закликали трудящих озброюватися, створювати народну міліцію, бойові дружини і загони. Цю важливу роботу здійснювали спеціальні органи, створені при Радах, такі, наприклад, як агітаційна комісія Катеринославської Ради робітничих депутатів⁴.

Велику увагу приділяли Ради організаційному та військово-технічному аспектам підготовки повстання — створенню бойових і санітарних дружин, збору коштів на озброєння, одержанню вогнепальної та виготовленню холодної зброї, навчанню дружинників військової справи, розробці конкретних планів проведення повстання. Цією справою займалися як спеціальні органи Рад, наприклад, фінансова комісія Катеринославської Ради⁵, комісія по збору коштів на озброєння та по розподілу зброї Миколаївської Ради⁶, так і в цілому виконком Рад, як це було, зокрема, в Єнакієвому⁷.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 302.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 521, арк. 1 зв.; ЦДІА УРСР, ф. 346, оп. 1, спр. 6, арк. 238; ф. 705, оп. 1, спр. 390, арк. 16 зв.; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 291.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 27, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 189, оп. 1, спр. 300, арк. 189; ф. 346, оп. 1, спр. 6, арк. 238; Революція 1905—1907 гг. на Україні, т. 2, ч. 1, К., 1955, стор. 401; П. М. Шморгул. Совети рабочих депутатов на Украине в 1905 г.—Исторические записки, № 49, М., 1954, стор. 35.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 349, оп. 1, спр. 9, арк. 13 зв.; Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в революції 1905—1907 рр.—Робітничий рух на Україні в період імперіалізму, К., 1961, стор. 97; Л. Т. Сенчакова. Боевая рать революции. Очерки о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг., М., 1975, стор. 52; П. М. Шморгул. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955, стор. 169.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 525, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 364, оп. 1, спр. 11, арк. 28 зв.—29; П. Л. Варгатюк. Більшовики у

Найдіяльнішу участь у розв'язанні цих складних завдань брали більшовики Г. І. Петровський, І. Є. Захаренко, І. К. Шевченко, А. А. Фабричний, І. Г. Меренков, А. Я. Булигін — у Катеринославській Раді робітничих депутатів, Л. Л. Шкловський, Д. Н. Гуров, К. Є. Ворошилов (з середини грудня, після виходу з тюрми), О. Я. Пархоменко, Т. Л. Бондарев — у Луганську, І. А. Чигрин, П. П. Сафонов, В. М. Лихачов — у Миколаївській Раді, В. Ф. Вержбицький — у Київській та інші.

В результаті проведеної роботи на грудень 1905 р. у великих пролетарських центрах і робітничих селищах України, де діяли Ради, були значною мірою забезпечені умови, необхідні для початку збройного повстання. Так, більшовики Луганська сформували бойову дружину, яка налічувала 200 робітників, та санітарну дружину. Тільки у місцевій буржуазії було вилучено більш як 10 тисяч крб., що дало можливість закупити значну кількість револьверів та гвинтівок. На всіх підприємствах міста виготовлялася холодна зброя, у Вергунському лісі проводилися військові навчання дружинників⁸. Таким чином, діяльність більшовиків по всебічній підготовці до збройного повстання свідчила про реалізацію ними вказівок В. І. Леніна, який вчив, що «...всякий бій включає в себе абстрактну можливість поразки, і немає іншого засобу зменшити цю можливість, як організована підготовка бою»⁹.

Підготовча робота, проведена більшовицькими організаціями, зокрема їх діяльність у Радах, мала велике значення для успішного розвитку грудневого політичного страйку на Україні та його переростання в ряді місць у збройне повстання.

В цілому обстановка в момент виступу не була сприятливою — підготовка до повстання на цей час остаточно ще не закінчилася, царський уряд мобілізував значні сили, запровадив у ряді місцевостей військове становище і посилив репресії проти революціонерів. Царизм, писав В. І. Ленін, аналізуючи уроки повстання, не можна вже було захопити зпенацька, він уже зорганізував готову до воєнних дій контрреволюцію¹⁰. Але революційний пролетаріат Росії рвався на рішучий штурм самодержавства, і за таких умов відступ без бою більшовики розглядали як факт, що може вплинути на деморалізацію трудящих більше, ніж поразка у боротьбі. Враховуючи це і вважаючи збройне повстання «...природним і неминучим завершенням масових сутичок і боїв...»¹¹, більшовики очолили виступ мас.

Грудневий страйк і повстання, розпочаті з ініціативи московського пролетаріату, підтримав і робітничий клас України. Тут особливою активністю відзначалися дії пролетарів Катеринославщини та Донбасу, де страйк переріс у збройний виступ. Велику роботу по підготовці пов-

Радах робітничих депутатів України в 1905 р.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 77, К., 1975, стор. 9; А. М. Максимов. На баррикадах. Донецьк, 1973, стор. 194; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область, К., 1970, стор. 371.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 404, арк. 22; спр. 783, арк. 4—5; Д. П. Осипенко. Грозные дни наступления.— 1905 год в Донбассе. Из воспоминаний участников первой русской революции, Сталино, 1955, стор. 56; Л. Шкловский. Воспоминания о 1905 годе.— «Пролетарская революция», 1926, № 1, стор. 208; В. К. Акшинский. К. Е. Ворошилов. Биографический очерк, М., 1974, стор. 15; Г. Я. Емченко, В. И. Калашников, П. М. Шморгуи. Так начинались битвы. Большевики Луганщины накануне и в период первой русской революции (1900—1907), Харьков, 1966, стор. 60; Ф. Шерстюк. Грудневе збройне повстання на Україні в 1905 р.— До історії більшовицьких організацій на Україні (1903—1907 рр.), К., 1955, стор. 266.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 128.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 347.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 352.

стання провела в цей період Катеринославська Рада робітничих депутатів. Ранком 8 грудня екстренний пленум Ради розглянув питання про початок політичного страйку в Москві і Петербурзі й одногосно ухвалив приєднатися до нього і посилити роботу по створенню і озброєнню бойових дружин¹². Це рішення дістало палку підтримку трудящих Катеринослава, і страйк став загальним.

Для керівництва боротьбою катеринославських робітників було створено Бойовий страйковий комітет (БСК), куди в повному складі ввійшла виконавча комісія Ради, яка налічувала 7 чол. Про свою діяльність комітет мав періодично звітуватися перед Радою. У зверненні до громадян Катеринослава БСК повідомив про те, що на нього покладено всі функції, пов'язані з керівництвом революційною боротьбою в місті¹³. У зверненнях і бюлетенях комітету аналізувався хід страйку, ставилися конкретні завдання, містилися заклики до збройної боротьби¹⁴.

Члени БСК продовжували розпочату раніше роботу по формуванню збройних загонів, керували зведенням барикад, встановлювали контроль над такими важливими стратегічними пунктами, як вокзал, телеграф тощо¹⁵. З цією метою комітет виділив із свого складу військову трійку, яка відповідала за створення та озброєння бойових дружин, і фінансову комісію, що відала питаннями збору коштів на озброєння. За розпорядженням БСК у майстернях Катеринославської залізниці, на фабриках і заводах міста виготовлялася холодна зброя, а в робітничому районі Чечелівка було налагоджено виготовлення бомб.

Завдяки проведеній роботі бойова дружина міста, яка налічувала 500 чол., та бойові загони, сформовані на всіх великих підприємствах, фактично встановили революційну владу в пролетарських районах Катеринослава¹⁶.

Вплив БСК поширювався майже на весь район Катеринославської залізниці. Комітет віддав розпорядження припинити перевезення військ, що направлялися для придушення революційних виступів. Він посилав спеціальні поїзди з дружинниками для роззброєння козаків, солдатів і поліції на сусідні станції, координував діяльність страйкових і розпорядчих комітетів залізниці, подавав допомогу зброєю і дружинниками робітникам інших станцій, зокрема Олександрівська (нині — Запоріжжя), де відбулося збройне повстання¹⁷. Водночас діям Катеринославської Ради і БСК все ж бракувало рішучості і, головне, наступального характеру. Потрібний був збройний виступ у самому Катеринославі. Однак реальна можливість переходу всієї влади до рук трудящих використана не була, що й призвело до поразки робітників.

¹² И. Захаренко. О моей работе в партии. — Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906, Екатеринослав, 1924, стор. 141.

¹³ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 29 с., т. 10, спр. 2, арк. 1.

¹⁴ Там же, спр. 2—3; Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Высший подъем революции. Вооруженные восстания. Ноябрь — декабрь 1905 г., т. 3, кн. 1, М., 1955, стор. 52—53, 55; Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 2, ч. 1, стор. 505; 1905. Советская печать и литература о Советах, М.—Л., 1925, стор. 207—208.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 346, оп. 1, спр. 6, арк. 238; ф. 1597, оп. 1, спр. 87, арк. 100; Революция 1905—1907 гг. в России. Высший подъем революции, т. 3, кн. 1, стор. 147.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 229, арк. 1; ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 390, арк. 17; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, К., 1976, стор. 35.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 346, оп. 1, спр. 6, арк. 328 зв.; Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 29 с., т. 10, спр. 2, арк. 1; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, М., 1966, стор. 150.

Значною мірою це сталося внаслідок розкольніцьких дій меншовиків, які виступали проти здійснення лозунгу збройного повстання.

Одним з найяскравіших виявів пролетарської солідарності, єдності дій Рад робітничих депутатів та інших революційних організацій стало збройне повстання в Горлівці. Активну участь у ньому взяли робітники Єнакієвого, керовані місцевою Радою, що діяла в ці дні як справжній орган повстання. Завдяки проведеній Радою роботи по озброєнню робітників і створенню бойових дружин пролетарі Єнакієвого зустріли в повній бойовій готовності повідомлення про необхідність дати відсіч карателям, що направлялися на придушення революційної Горлівки.

Одержавши телеграми з проханням про допомогу, направлені керівником Горлівської бойової дружини більшовиком А. С. Гречневим та заступником голови страйкового комітету І. М. Сніжком, виконком Єнакіївської Ради закликав робітників спільно збирати зброю, продовольство, медикаменти і готуватися до від'їзду в сусідню Горлівку¹⁸. 16 грудня туди були відправлені три ешелони з єнакіївськими дружинниками, яких очолювали І. П. Мазанов і А. П. Щербаков, голова Ради Г. Ф. Ткаченко-Петренко, а також безпартійний робітник Д. Апостолов. Наступного дня дружинники з Єнакієвого разом з іншими робітниками, що прибули в Горлівку з усіх станцій Катерининської дороги (загалом близько 4 тис. чол.), героїчно билися з царськими військами¹⁹. Участь робітників ряду міст і селищ у горлівському бою була важливим результатом усієї попередньої діяльності більшовицьких організацій, роботи більшовиків у Радах, спрямованій на ідейно-політичну, організаційну та військово-технічну підготовку повстання.

Незважаючи на поразку робітників, цей бій переконливо свідчив, що лозунг збройної боротьби оволодів масами і що більшовики досягли значних успіхів у справі перетворення Рад в органи повстання. Водночас поразка розкривала й недоліки у підготовці збройного виступу, націлювала Ради на розв'язання невідкладних завдань, пов'язаних з розширенням бойових організацій пролетаріату, показувала, що робітникам слід енергійніше і рішучіше братися за зброю, бути готовими до наступальних, а не лише оборонних дій.

В інших місцевостях України, де існували Ради робітничих депутатів, збройних повстань не відбулося, але підготовка до них у період грудневого страйку велася. Показовими щодо цього були дії Миколаївської Ради. На засіданні, яке відбулося 11 грудня, Рада 85 голосами проти 15 прийняла рішення підтримати виступ пролетаріату Москви і розпочати загальний страйк²⁰. У місті за ініціативою Ради були створені народна міліція, бойова дружина, загони самооборони, проводився збір коштів на озброєння, формувалися санітарні загони²¹.

На озброєння робітничих дружин і загонів Миколаївська Рада витратила більше 1 тис. крб. Тільки в самому Миколаєві було закуплено 250 револьверів. Ще кілька їх сотень, що призначалися для місцевої жандармерії, революційні робітники захопили на залізничній

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 35, арк. 6; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов, Сталино, 1957, стор. 121; Г. Я. Емченко, В. И. Калашников, П. М. Шморгул. Так начинались битвы, стор. 64; Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955, стор. 317.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 59, оп. 1, спр. 215, арк. 4; спр. 525, арк. 1; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область, стор. 371; Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, К., 1968, стор. 74; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 83.

²⁰ 1905. Советская печать и литература о Советах, стор. 201.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 359, оп. 1, спр. 7, арк. 161 зв.; спр. 25, арк. 16—16 зв.

станції. Військова комісія Ради розробляла план дій бойових загонів, дбала про встановлення зв'язків із солдатами, розподіляла за манда-тами виконкому зброю²². Двічі Миколаївська Рада робила спроби розпочати повстання в місті, призначаючи спочатку на 6, а потім на 12 грудня збройні демонстрації робітників і солдатів, які мали стати сигналом до виступу²³. Однак обидва рази ці спроби не мали успіху, що, з одного боку, було наслідком розкольницьких дій меншовиків, а з другого, — прорахунків у виборі моменту повстання та недостатньої його підготовки. Незважаючи на це, робота, проведена Миколаївською Радою в грудневі дні 1905 р., мала певне значення у справі нагромадження трудящими та їх масовими революційними органами досвіду підготовки збройної боротьби.

Значною мірою функції органу підготовки збройного повстання виконувала в цей час і Рада робітничих депутатів Києва. Рішення про підтримку пролетаріатом міста грудневого політичного страйку вона прийняла 11 грудня. Протягом наступних двох днів це рішення було втілено в життя²⁴.

Київська Рада також приділила значну увагу організації бойових дружин. Одну з них, куди входили робітники заводу Гретера і Криванека, очолив сам голова Ради робітник Ф. П. Алексеев, який перебував під впливом більшовиків. Члени Ради А. П. Тарасов, В. Ф. Вержбицький та інші збирали кошти на озброєння. Транспортуванням зброї займався бойовий відділ Ради, очолюваний І. І. Костарчуком. На підприємствах міста налагоджувалося виробництво холодної зброї, формувалися численні бойові групи з добровольців, які на випадок необхідності поповнювали кадри бойових дружин²⁵.

Однак і Київська Рада, подібно до інших, не використала всіх можливостей для організації збройного виступу. Про це свідчить хоча б той факт, що з фонду Ради, який налічував 1962 крб. 45 коп., тільки 150 крб. було витрачено на закупівлю зброї²⁶. Негативні наслідки мала й тактика оборонних локальних дій, якої дотримувалася Рада. Ці фактори, а також протидія меншовиків та посилення репресій проти революційних сил після поразки повстання саперів 18 листопада стали на перешкоді збройному виступу в Києві у грудні 1905 р.

Аналіз діяльності більшовиків у Радах робітничих депутатів України по підготовці і проведенню збройного повстання у грудні 1905 р. дає можливість зробити висновок, що в період найвищого піднесення першої російської революції Ради були важливим інструментом здійснення лінії РСДРП. Вони відіграли значну роль в організації планомірного переходу від загального політичного страйку до повстання. Цьому, зокрема, сприяла проведена Радами всебічна підготовка збройних виступів, названих В. І. Леніним однією з тих «...спадщин, які

²² Там же, спр. 7, арк. 150 зв., 161; спр. 9, арк. 13 зв.; спр. 14, арк. 14, 27; спр. 17, арк. 10; ф. 419, оп. 1, спр. 4215, арк. 2; «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 85—86, 91.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 4215, арк. 2; Коротка хронологія революції 1905 року на Україні, ДВОУ, 1931, стор. 160.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1050, ч. 1, арк. 60—80; ф. 442, оп. 855, спр. 391, арк. 16; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 9241, оп. 4, спр. 25, арк. 6; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 221, спр. 323, арк. 13 зв.—14; спр. 329, арк. 5; ф. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 74 зв.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 926, арк. 126 зв., 156; ф. 317, оп. 1, спр. 3746, арк. 9 зв.; ф. 442, оп. 856, спр. 10, арк. 20; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 9241, оп. 4, спр. 25, арк. 4; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 221, спр. 233, арк. 13 зв.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 687, арк. 3 зв.; ф. 442, оп. 856, спр. 10, арк. 7.

здатні ідейно-політично бути маяком для роботи кількох поколінь»²⁷. Досвід Рад як органів збройного повстання, набутий ними в 1905 р., значною мірою сприяв успішному застосуванню цієї найвищої форми класової боротьби пролетаріату в 1917 р.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 205.

КЕРІВНИЦТВО БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ РОЗВИТКОМ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ (1905—1907 рр.)

Т. М. ГОНТАР (Тернопіль)

Профспілки як масові організації робітничого класу почали утворюватися в Росії в ході революції 1905—1907 рр. До цього з кінця XIX ст. у великих промислових центрах існували лише окремі професійні організації, що об'єднували незначну частину пролетаріату. Величезну роль у формуванні робітничого профспілкового руху, його пряму відіграла діяльність бойового, революційного авангарду пролетаріату — марксистської партії. Наголошуючи на необхідності активної роботи більшовиків у профспілках, В. І. Ленін підкреслював, що «професійні організації не тільки можуть дати величезну користь у справі розвитку і зміцнення економічної боротьби, але й стати дуже важливим пособником політичної агітації і революційної організації»¹.

Діяльність організацій РСДРП, зокрема України, по керівництву профспілками в період першої російської революції вже знайшла своє висвітлення в роботах радянських дослідників. Короткий огляд літератури з цього питання міститься в статті О. Й. Прийменка². В останні роки з'явилися дослідження Ю. В. Овчинникова і О. Й. Прийменка, в яких значною мірою розкрито роль більшовиків у діяльності робітничих професійних організацій, наведено цікавий історико-документальний матеріал³.

Проте методи керівництва профспілками з боку більшовицьких організацій, зростання їх впливу на робітничий клас внаслідок багатогранної роботи в профспілках у зазначений період висвітлені ще недостатньо. Метою даного повідомлення є розгляд саме цих аспектів проблеми.

Процес масового утворення профспілок на Україні починається в 1905 р. під час піднесення революції. Однак не всі місцеві більшовицькі організації зуміли в той час правильно оцінити роль профспілок у революції і визначити своє ставлення до встановлення з ними тісних зв'язків. Окремі з них навіть висловлювалися проти роботи в профспілках. Так висловилися, зокрема, нарада південних комітетів РСДРП, що відбулася у Києві в липні 1905 р. Її рішення мотивувалося, зокрема тим, що програми спілок в той час були непослідовними. Недостатня увага до профспілкового руху позначилася на резолюції

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 109.

² О. Й. Прийменко. Роль більшовиків в організації профспілок Придніпров'я і Донбасу (1905—1907 рр.). — «УІЖ», 1965, № 4, стор. 86.

³ Ю. В. Овчинников. Борьба большевиков Донбасса за руководство массовыми организациями рабочего класса в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). — Автореферат кандидатской диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ростов-на-Дону, 1970; А. Й. Прийменко. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895—февраль 1917 г.), Киев — Донецк, 1977.

Одеського комітету більшовиків, схвалений у вересні 1905 р., де керівництво профспілками протиставлялося підготовці збройного повстання і відсувалось на другий план. В. І. Ленін, який уважно стежив за розвитком профспілкового руху на Україні, піддав критиці це рішення, вказавши на неприпустимість такого протиставлення, оскільки «для успіху пролетарського і соціал-демократією керованого, а не іншого, повстання, потрібен широкий розвиток усіх сторін робітничого руху»⁴.

Наполеглива робота Володимира Ілліча, його соратників по роз'ясненню завдань партії в профспілковому будівництві сприяла виробленню правильної лінії більшовицьких організацій України щодо роботи у профспілках. Так, вказівки В. І. Леніна секретареві Одеського комітету РСДРП С. І. Гусеву допомогли подолати помилки в роботі цього комітету. З протоколів його наступних засідань видно усвідомлення ним ролі робітничих профспілок у зміцненні зв'язків з широкими масами пролетаріату. В ході революції 1905—1907 рр. в Одесі утворилося близько 80 профспілок, і більшовики здійснювали керівництво більшістю з них.

Виконуючи ленінські вказівки, значну роботу по створенню профспілок та керівництву ними широко розгорнули й інші більшовицькі організації України. Завдяки невтомній і наполегливій діяльності більшовиків О. Г. Шліхтера, Г. М. Кржижановського і Л. М. Скорнякова було організовано професійну спілку залізничників Південно-Західної залізниці⁵. У створенні й діяльності профспілки залізничників у Одесі велику роль відіграли більшовики І. А. Авдеев, Ф. І. Голубков, П. П. Мизикевич та ін.⁶

Усвідомлюючи значення профспілок як класових організацій пролетаріату, більшовики прагнули через профспілки залучити до революційної боротьби більш широкі верстви робітничого класу. Найбільш передові робітники — металісти, друкарі, залізничники — одними з перших усвідомили необхідність утворення професійних організацій. Слідом за ними почали об'єднуватися й робітники інших професій. Часто організаторам доводилось долати значні труднощі, як, наприклад, під час утворення профспілок шахтарів у Донбасі. Тут слід було переборювати вияви політичної нестійкості значної частини шахтарів — вихідців з села. Проте цілеспрямована і наполеглива робота більшовиків дала певні результати. Більшовик А. С. Гречнев відзначав у своїх спогадах, що в Горлівці з жовтня 1905 р. почалася підготовка шахтарів до об'єднання, яка привела до утворення профспілки⁷.

З появою профспілок розгорнулася гостра боротьба між більшовиками і меншовиками за керівництво ними. Висунута меншовиками теорія «нейтральності» професійних організацій, за якою жодна політична партія не повинна була прагнути до політичного керівництва профспілковим рухом, по суті відсоюювала стихійність у робітничому русі, ставила знак рівності між безпартійністю та політичною нейтральністю. Намагання меншовиків створювати вузькі професійні організації у межах окремих цехів і спеціальностей, а не підприємств, вело до дроблення сил робітників, послаблення їх натиску на самодержавство. Соціальні корені такої ревізіоністської теорії глибоко розкриті В. І.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 87.

⁵ П. В. Шостак. Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера), К., 1958, стор. 8.

⁶ З. Першина. Павел Мизикевич — партія рядової, Одеса, 1962, стор. 19.

⁷ А. С. Гречнев. Горловское вооруженное восстание. — В кн.: 1905 г. в Донбасе, Сталино, 1955, стор. 25.

Ленінін. «Класові інтереси буржуазії,— писав він,— неминуче породжують прагнення обмежити спілки дрібною і вузькою діяльністю на ґрунті існуючого ладу, віддалити їх від будь-якого зв'язку з соціалізмом, і теорія нейтральності є ідейне убрання цих буржуазних прагнень»⁸.

Більшовики рішуче боролися за зростання впливу партії на профспілки, вважаючи, що «повинно бути тісне єднання між соціал-демократичною партією та професійними спілками, якими вона повинна керувати»⁹. Одночасно вони залишали за профспілками право на безпартійність, вкладаючи у це поняття свій зміст. Один з перших дослідників профспілкового руху в дореволюційній Росії С. Айнзафт, роботи якого написані з меншовицьких позицій, твердив, що більшовики і меншовики, по суті, мали в 1905—1907 рр. спільні погляди на профспілки — сходилися на думці про їх безпартійність¹⁰. Насправді ж, більшовицьке розуміння безпартійності профспілкових організацій зовсім протилежне меншовицьким тлумаченням цього питання. Насамперед більшовики вважали, що безпартійність профспілок — це їх організаційна самостійність по відношенню до партії. Вони розглядали профспілки як класові організації, що повинні об'єднати широкі верстви пролетаріату, авангардом і передовим загonom якого є марксистська партія. Послідовна тактика більшовиків, які виступали з різкою критикою меншовицької лінії в профспілковому будівництві, спрямовувалася на ліквідацію будь-яких спроб підірвати справу організаційного єднання пролетаріату і пониження ролі робітничої партії.

Представники революційного і опортуністичного напрямів у соціал-демократії по-різному сприйняли й урядовий закон про профспілки — «Тимчасові правила про професійні товариства» (4 березня 1906 р.). До цього діяльність робітничих профспілок не була передбачена законом, але в 1905 р., в час могутнього зростання революційного руху, коли царизм виявився неспроможним припинити їх діяльність, вони існували, по суті, в обстановці напівлегальності. Закон від 4 березня 1906 р., легалізуючи профспілки, мав на меті тим самим поставити їх під контроль уряду. Як правило, при легалізації ставилися всілякі перепони і багатьом профспілкам не вдавалось їх подолати. Так, в циркулярі департаменту поліції місцевим органам влади постійно вимагалось допускати легалізацію профспілок лише «при наявності безсумнівних даних про відсутність зв'язків їх з соціал-демократичними групами»¹¹.

Харківський генерал-губернатор кілька місяців не дозволяв реєстрацію профспілки робітників друкарської справи, хоч вона вже фактично існувала і нараховувала 600 членів¹², на тій основі, що її керівництво мало постійні зв'язки з більшовиками. Подекуди місцеві органи влади взагалі накладали заборону на діяльність профспілок. Миколаївський генерал-губернатор відмовив у реєстрації спілки робітників-металістів, мотивуючи це «шкідливим напрямом діяльності профспілок», хоч в місті ще не було зареєстровано жодної з них¹³.

За таких обставин більшовики відстоювали гнучку тактику керівництва як легальними, так і нелегальними профспілками. Меншовики, виходячи з своєї опортуністичної теорії, вимагали діяльності професій-

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 405.

⁹ Там же, стор. 401.

¹⁰ С. Айнзафт. Первые шаги профессионального движения в России (1905—1907 гг.), М., 1926, стор. 143—144.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 139, арк. 4.

¹² Там же, спр. 147, арк. 15.

¹³ «Союз», 1906, № 1, стор. 36—37.

них організацій лише в рамках обмеженого буржуазного законодавства.

Розуміючи, що легальна діяльність профспілок сприятиме їх масовості, більшовики проводили значну організаційну роботу по залученню робітників до участі в профспілковому русі. Внаслідок цього постійно зростала й кількість організацій. Так, на Україні на початку 1907 р. існували 223 легальні профспілки (16 з них було того ж року заборонено), в тому числі в Катеринославській губернії — 65, у Київській — 32, в Херсонській — 9, в Одесі — 89¹⁴.

Керівництво профспілками з боку більшовицьких організацій здійснювалося різними методами. Одним з них було встановлення стійких зв'язків більшовиків з представниками керівних органів профспілок. У таких випадках члени РСДРП виступали на профспілкових зборах з пропагандою марксистсько-ленінських ідей. Найбільш ефективним методом керівництва була безпосередня робота більшовиків у правліннях, делегатських зборах та інших керівних органах профспілок. Так, у правління профспілки металістів заводу Гартмана в Луганську — однієї з найбільш міцних і революційних на Україні — були обрані більшовики К. Є. Ворошилов (голова), П. І. Пузанов (секретар), І. Д. Литвинов, І. Н. Нагих, М. Н. Фрідкин, І. І. Шмиров¹⁵. Після того, як більшовики увійшли до складу правління, пошвидко зникла діяльність профспілки на Дружківському заводі. В Катеринославі члени більшовицької партії очолювали спілки металістів двох заводів. Закономірно, що очолювані більшовиками професійні організації робітників були найбільш революційними і послідовними в своїх діях. Більшовицькі організації надавали великого значення підбору кадрів для роботи в профспілках. Зокрема, у Луганську комітет РСДРП Заводського району направив на профспілкову роботу 40 членів організації¹⁶⁻¹⁷.

Важливою й необхідною в зазначений період була й участь членів РСДРП у роботі тих профспілок, де вплив мали дрібнобуржуазні партії. З цією метою в Одесі у ряді профспілок були утворені більшовицькі фракції, які служили опорою в пропаганді марксистських ідей.

Тримачи в полі зору діяльність профспілок, члени марксистсько-ленінської партії боролися проти спроб меншовиків нав'язати профспілковим організаціям свою опортуністичну тактику. Так, на конференції кравців м. Катеринослава, організованої меншовиками, було прийнято рішення, що давало змогу вступати до профспілок тим кравцям, які мали найманих робітників. Подібні дії меншовиків гальмували ріст і роботу профспілок. На Петровському заводі в Єнакієвому, де правління спілки перебувало під меншовицьким впливом, робота практично не велася до того часу, поки на завод не були направлені агітатори-більшовики. Боротьба проти меншовицького керівництва профспілками була боротьбою за їх революційний характер.

Послідовну і тривалу боротьбу за керівництво профспілками вели більшовики й проти есерів, які своїми авантюристичними діями шкодили справі організації пролетаріату. Есери вбачали у профспілках зародки бойових дружин. На Петровському заводі вони поширювали ідею про те, що профспілка — це товариство по збиранню коштів на зброю і тим самим відлякували багатьох робітників, які вважали, що

¹⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 23, оп. 17, спр. 652, арк. 21, 24, 25, 28.

¹⁵ І. Берхин. Луганский профсоюз металлистов, М., 1947, стор. 68; К. Е. Ворошилов. Рассказы о жизни. (Воспоминания), кн. 1, М., 1971, стор. 285.

¹⁶⁻¹⁷ Див.: І. Шмиров. Из истории революционного движения в Луганске. — «Летопись революции», 1924, № 3(8), стор. 100.

їх відразу заарештують за вступ до спілки¹⁸. Есери впливали на деякі профспілки — в основному, спілки ремісників та службовців. Заперечуючи можливість легалізації профспілок, вони намагалися надати їм змовницького характеру.

Соціалісти-революціонери мали значний вплив на Всеросійську залізничну спілку, якій намагалися нав'язати «політико-професійну платформу», розуміючи під нею певні політичні погляди, обов'язкові для всіх членів цієї професійної організації. Так, есери вимагали приймати до неї тільки тих, хто визнає Установчі збори. Це призвело до того, що до спілки залізничників вступали переважно службовці, члени управлінського апарату, а більшість робітників-залізничників лишалась поза нею. В лютому 1907 р. нарада вузлових залізничних організацій РСДРП, на якій були представники Москви, Варшави, Воронежа, Петербурга, Харкова, Києва, Катеринослава, розглянула ставлення до Всеросійської залізничної спілки і піддала критиці її статутні вимоги¹⁹.

Більшовики роз'яснювали робітникам, що діяльність профспілок на «політико-професійній платформі» не дає можливості залучити до них широкі маси пролетаріату і, насамперед, найменш свідомі і організовані його верстви. На Україні на залізничних лініях Харків — Миколаїв та Курськ — Харків — Севастополь більшовики ще до конференції вийшли з цієї організації і діяли в напрямі створення самостійних профспілок. Однак в роки першої російської революції пролетарські профспілки залізничників виникли ще далеко не скрізь.

Керуючи профспілками і прагнучи розширити їх, більшовики виступали з гострою критикою терористичної тактики есерів та анархістів, яка ставила під удар масові робітничі організації. Акти терору, шкодячи революційній боротьбі з самодержавством, призводили до репресій з боку властей і закриття робітничих професійних спілок. Так, після замаху есерів на директора Дружківського заводу в Донбасі була закрита профспілка металістів на цьому підприємстві²⁰. В Одесі наслідком вчиненого анархістами вбивства директора Південноросійського товариства друкарської справи було закриття профспілки друкарів. Засуджуючи терор, більшовики роз'яснювали його несумісність з тактикою пролетарської партії. В. І. Ленін відзначав, що тактика терору «зв'язана найтіснішим причинним зв'язком з тим фактом, що вони (есери — Т. Г.)... стоять осторонь від робітничого руху...»²¹.

Результатом більшовицького послідовного роз'яснення справжньої суті меншовиків та есерів було значне зростання впливу марксистської партії на профспілки.

Під керівництвом більшовиків профспілки розширювали рамки своєї діяльності, активно включалися не тільки в економічну боротьбу пролетаріату, що було головним на початкових етапах утворення спілок, а й у політичну. Так, при створенні профспілки робітників друкарської справи у Києві зазначалося, що вона буде виховувати у своїх членів класову свідомість і брати участь у політичній боротьбі²². Особливо поживалася більшовицька агітація в профспілках у період виборів до II Державної думи на початку 1907 р. Регулярно проводилися

¹⁸ Ю. В. Овчинников. Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905—1907 гг. — В кн.: Ленин и местные партийные организации России, Пермь, 1970, стор. 504.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 276, оп. 1, спр. 60, арк. 1816.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 4 діловодство, спр. 18, ч. 2, арк. 15—29.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 356.

²² Н. И. Седова. Борьба большевиков за руководство профсоюзами в 1906 г. — «Ученые записки Томского государственного университета», 1960, № 35, стор. 41.

лекції та бесіди, де обговорювалися політичні питання. Більшовики України виступали за найтісніше поєднання професійними спілками економічної і політичної боротьби, виконуючи настанови В. І. Леніна про те, що «економічні і професійні організації без політичної боротьби завжди і скрізь проповідувались завзятими прибічниками буржуазії»²³.

Через профспілки більшовицькі організації проводили агітацію й серед безробітних. В. І. Ленін вказував на те, що недоцільно відкривати організації безробітних від робітничого руху. Як згадує в своїх спогадах керівник петербурзької Ради безробітних С. В. Малишев, Володимир Ілліч пропонував розширити Раду з 30 до 100 чоловік²⁴. Найчастіше при профспілках, зокрема Одеси, Катеринослава, Харкова та ін., утворювалися спеціальні комісії, які пропагували революційні ідеї серед безробітних і вели роботу по наданню їм матеріальної допомоги.

Завдяки керівництву більшовиків профспілки все більше ставали школою політичного виховання пролетаріату. Цьому сприяли й численні гуртки, в яких більшовики проводили політичні бесіди, розширювали світогляд робітників. Професійні спілки металістів у Луганську та Катеринославі регулярно організовували такі лекції та бесіди, а Одеська профспілка друкарів створила політичні гуртки для молодих робітників. Боротьба більшовицьких організацій за керівництво профспілками спиралася на наполегливу і творчу організаторську, агітаційну і виховну роботу.

У великій і різноманітній діяльності більшовиків по керівництву профспілковим рухом у 1905—1907 рр. міцніли їх зв'язки з масами. В професійних спілках у роки першої російської революції значна частина робітничого класу пройшла справжню школу політичного виховання і класової боротьби, набуваючи досвіду для нових революційних битв. У протиставленні з опортуністичними партіями та течіями більшовики України домагалися все зростаючого впливу на масові робітничі організації, вдосконалювали керівництво ними, виконуючи «прямий і безумовний обов'язок соціал-демократії керувати всіма проявами класової боротьби пролетаріату»²⁵.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 301.

²⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 72, оп. 3, спр. 614, арк. 16—17.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 237.

До 1500-річчя Києва

КИЇВ У ПЕРШИЙ РІК ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

Міста, як економічні, адміністративно-політичні та культурні центри, відігравали значну роль у становленні й розвитку цивілізації. Але серед численних міст є такі, яким належить особливе місце в історії людського суспільства. До їх числа, безперечно, слід віднести й Київ, 1500-річчя заснування якого широко відзначатиметься в нашій країні у 1982 р.

І в часи існування могутньої держави середньовічної Європи — Київської Русі, і в наступні століття місто було важливим центром

економічного і суспільно-політичного життя, уособленням героїчної боротьби народних мас проти соціального й національного гноблення, безправ'я. Неодноразово Київ захоплювали і плундрували вороги. Проте він знову швидко піднімався з руїн і попелу, бо існував народ, якому це місто було рідним і дорогим.

Внаслідок ослаблення Давньоруської держави, викликаного монголо-татарським нашествям, українські землі загарбали іноземні держави, і народним масам довелося вести тривалу боротьбу за своє національне визволення. За цих умов, а особливо пізніше, в період, що безпосередньо передував возз'єднанню України з Росією, яскраво виявилася велика роль Києва у різних галузях життя українського народу. Зокрема, ще у 1620 р. посланці Війська Запорізького прибули в Москву з листом гетьмана Петра Сагайдачного, який тоді перебував у Києві, і заявили, що козаки готові негайно виступити проти будь-яких ворогів Росії¹. Митрополит київський Іов Борецький неодноразово звертався з проханням до царя Михайла Федоровича про возз'єднання України і Білорусії з Росією². Численні документи свідчать, що Богдан Хмельницький ще до 1648 р. підтримував контакти з представниками різних кіл населення Києва, а з самого початку визвольної війни українського народу, яку він очолив, у своїх планах надавав місту великого значення³. Кияни, як і весь український народ, прагнули до єдності з російськими братами. Так, 7 червня 1648 р. севський воевода З. Леонт'єв повідомляв російському урядові про те, що, як стало відомо «от многих людей», у Києві та інших містах «молва и желание есть, чтобы им всем быть под твоею царскою высокою рукою»⁴. Безумовно, про це знав і гетьман, який 8 червня 1648 р. писав у листі до царя Олексія Михайловича: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своей землі, яко ваша царская велможность...»⁵. Невипадково саме з Києва, який Б. Хмельницький називав «містом нашим столицним», у грудні 1648 р. він відрядив до Москви перше посольство для переговорів з російським урядом про возз'єднання України з Росією.

Урочистий акт возз'єднання України з Росією також мав відбутися у Києві, про що, зокрема, говорив російському посольству наказний калницький полковник І. Федоренко, який 3 грудня 1653 р. спеціально приїхав у Путивль для зустрічі з ним. «А крест де гетману целовать, что им быть под государевою высокою рукою, в Кieve, в соборной церкви Софии премудрости божии или в Печерском монастыре, или в Переяславе»⁶. Однак з різних причин, головним чином внаслідок воєнних дій, раду, в якій взяли участь генеральна та полкова козацька старшина, рядові козаки, переяславські жителі, представники української шляхти і духовенства, мешканці навколишніх сіл, було скликано в Переяславі 8 (18) січня 1654 р. На ній були присутні й представники міста Києва⁷.

Зберігся детальний опис прибуття до Києва для прийняття присяги від його населення на вірність союзу з Росією боярина В. В. Бу-

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I, М., 1953, стор. 3—7.

² Там же, стор. 46—48, 61—62.

³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. II, М., 1953, стор. 37, 39 та ін.

⁴ Там же, стор. 31.

⁵ Там же, стор. 33.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. III, М., 1953, стор. 437.

⁷ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954, стор. 458.

турліна, що очолював російське посольство. Його супроводжували з Переяслава наказні полковники Київського козацького полку. 16 січня 1654 р. за 10 верст від Києва, «за рекою Дніпром», дев'ять сотників і більше тисячі козаків урочисто зустріли В. В. Бутурліна. Духовенство ж на чолі з митрополитом та населення міста вітали російського боярина поблизу Золотих воріт. З приводу прибуття повноважного гостя митрополит виголосив «речь», а потім відбулася служба в Софійському соборі. Коли полковники і козаки з прапорами проводжали В. В. Бутурліна «на подворье», було влаштовано салют⁸.

17 січня у присутності російського боярина «город Киев со всеми людьми под государеву высокую руку приняли, и сотников, и ясаулов, и атаманов, и казаков, и мещан к вере (до присяги.— Ф. Ш.) привели»⁹. Київський полковник і наказні полковники присягали на вірність союзу з Росією ще у Переяславі.

До речі, в день приїзду до Києва, після служби у Софії, В. В. Бутурлін мав розмову з митрополитом С. Косовим, під час якої запитав його, чому в той час, коли Б. Хмельницький і все Військо Запорізьке «били челом многожды», щоб цар прийняв їх під «свою високу руку», «ты, митрополит, великому государю нашему его царскому величеству о том николи не бил челом и не писывал...» С. Косов відповів, що, коли гетьман і все військо «били челом, а он, митрополит, про то не ведал», проте тепер за «многолетное здоровье» царської родини «должен бога молить»¹⁰. Однак цією розмовою справа не закінчилася.

Після того, як населення Києва присягнуло на вірність Росії, В. В. Бутурлін звернувся через свого посланця до митрополита С. Косова та архімандрита печерського Йосифа Тризни з вимогою прислати для присяги «шляхту и слуг, и всех своих дворовых людей, и мещан, которые у них живут». Але митрополит і архімандрит вважали, що оскільки ці люди не мають маестностей, їм присягати не потрібно. Протягом двох днів велися «переговори», і лише 19 січня піддані митрополита і Печерського монастиря дали присягу¹¹. Цей, здавалося б, незначний факт показує ставлення вищого духовенства до політики, що її проводив гетьман Б. Хмельницький. Все ж воно було змушене рахуватися з тими змінами, які відбувалися на Україні, зокрема в Києві, про що свідчать події, пов'язані з введенням у місто російського гарнізону.

Б. Хмельницький через посольство на чолі з полковником Л. Капустою, яке відвідало Москву в серпні 1653 р., передав прохання до російського уряду надіслати у Київ своїх воевод, а з ними хоча б 3 тис. ратних людей, щоб дати належну відсіч ворогам, які загрожували місту. Ще до Переяславської ради, у грудні 1653 р., в Путивль прибули бояри Ф. С. Курочкін і Ф. Ф. Волконський, призначені київськими воеводами. Вони чекали військ для гарнізону, а також «наказу» з Москви, в якому б детально описувалися їх обов'язки¹². Призначення російських воевод саме у Київ свідчило про політичне, стратегічне і міжнародне значення, яке надавали місту гетьман і російський уряд.

Про бажаність якнайшвидшого прибуття російських воевод з військами до Києва Б. Хмельницький нагадав В. В. Бутурліну у листі

⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 478—479.

⁹ Там же, стор. 480.

¹⁰ Там же, стор. 479.

¹¹ Там же, стор. 480—482.

¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. X, СПб., 1878, стор. 377—380.

від 17 січня 1654 р. Гетьман, зокрема, просив боярина негайно надіслати гінця до воевод у Путивль, щоб вони «к Києву днем и ночью с ратью поспешилися, что тем лутше все православие и все Войско его царского величества Запорожское утешится, как услушат, что рать его царского величества к Киеву будет»¹³.

30 січня 1654 р. воеводи Ф. С. Курочкін і Ф. Ф. Волконський одержали наказ царського уряду, в якому було визначено їх обов'язки і відносини з місцевою адміністрацією та населенням, а також зазначалося, що з ними до Києва прибудуть службовці — 100 стольників, московських дворян і «жилицьких людей», 500 стрільців, 2 тис. солдатів, 5 пушкарів з 10 гарматами («пищальми медними»), на кожну з яких припадало по 100 залізних ядер, 500 пудами «зелья пушечного и пищального», тобто пороху. Крім того, з Путивля вони взяли 2 мідних і 8 залізних «пищалей» і по 100 ядер для кожного, а також 200 пудів «зелья пушечного» і 50 пудів олова¹⁴. На ті часи це було досить солідне озброєння, якого раніше Київ не мав. Російським воеводам виділялися певні кошти на витрати, а також дзвін — «колокол вестовой» — вагою 37 пудів.

Воеводам заборонялося втручатися у внутрішні справи України. Вони лише могли розпоряджатися службовцями і солдатами, що прибули з Росії. У наказі багато уваги приділено питанням, пов'язаним з обороною міста, зокрема будівництву в ньому фортеці (замку), в якій могли б знайти захист у разі необхідності й місцеві жителі¹⁵.

Воевод і осіб, що їх супроводжували, 23 лютого за три версти від Києва зустріли київський полковник Павло Яненко і «человек с двести» козаків та міщан, а неподалік від Софійського собору — населення міста. У соборі воеводи розповіли представникам духовенства, козакам, бурмистрам, райцям, війтам «и всяким служилым и жилацким людям» про мету свого прибуття. Присутні, доповідали згодом воеводи цареві, «твоей государевой милости обрадовались». «А стали мы, холопи твои, в Киеве на посаде у реки Днепра», тобто на квартирах міщан Подолу.

Після детального огляду київських укріплень, збудованих на Кисилівській горі, на Подолі, а також біля Софійського собору, Печерського та Михайлівського монастирів, Ф. С. Курочкін і Ф. Ф. Волконський у донесенні («отписке») цареві повідомляли про їх незадовільний стан і необхідність спорудження в зв'язку з цим нового «ostroгу» (замку)¹⁶.

Безумовно, на характері оборонних споруд Києва негативно позначилося те, що Річ Посполита мало дбала про зміцнення прикордонних міст, зокрема українських. Польські воеводи, що перебували у Києві, мали фортецю на Кисилівці, міщани переважно займалися побудовою оборонних об'єктів на Подолі, митрополит — своєї резиденції — Софії, а монастирі по суті були перетворені на своєрідні замки. Таким чином, у місті існувало багато укріплень, але жодне з них не відповідало вимогам часу. До того ж, вони частково були зруйновані литовськими військами під командуванням Радзівілла у 1651 р.

Російські воеводи, які прибули до міста, спільно з київським полковником, сотниками, війтом, бурмистрами і міщанами вибрали місце для будівництва нового замку на Старокиївській горі, недалеко від Софійського собору, якому належала дана територія. Однак митрополит

¹³ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, К., 1961, стор. 318.

¹⁴ Акты ЮЗР, т. X, стор. 252—255.

¹⁵ Там же, стор. 351—372.

¹⁶ Там же, стор. 385—386.

С. Косов категорично виступив проти цього рішення навіть за тієї умови, що натомість йому буде виділено іншу ділянку. Гостра суперечка між воеводами і митрополитом тривала два дні. Лише після неодноразових бесід з козацьким полковником П. Яненком і представниками міських властей С. Косов погодився піти на поступки. Про цей конфлікт дізналися навіть цар і гетьман. «И мы, холопы твои, видя в нем. митрополите, такое дурно и измену», — писали цареві воеводи¹⁷. Дії митрополита свідчили про його вороже ставлення до возз'єднання України з Росією.

Будівництво нової фортеці на Старокиївській горі розпочалося вже в лютому 1654 р. У ньому разом з «государевыми ратными людьми» активну участь брали «уездные люди», тобто населення Києва та його околиць, які доставляли будівельний матеріал, виділяли теслярів, «сколько человек пригоже»¹⁸.

У середині березня 1654 р. київські воеводи одержали відомості про те, що загони польських військ безчинствували в районі Бородянки і Білгородки, де вбивали або забирали у полон багато місцевих жителів, і не виключалася можливість їх нападу на Київ. «И мы, холопы твои, — писали вони цареві, — острог и всякие крепости делаем всеми людьми и днем и ночью и стоим со всеми наготове». Воеводи запропонували козакам і населенню в разі виникнення воєнних дій перейти у верхнє місто — фортецю — і обороняти її всіма наявними силами. Міський люд підтримав це рішення властей, що дало б змогу краще організувати оборону Києва. Лише митрополит С. Косов і архімандрит Печерського монастиря на випадок небезпеки збиралися втекти за Дніпро або сховатися в монастирі¹⁹.

Наприкінці березня російські воеводи повідомляли в Москву: «А в Киеве государь мы, холопы твои, острог весь и башни поставили, а ныне государь по тому острогу делаем мосты и обламы и ров копаем». Після завершення всіх фортифікаційних робіт вони обіцяли вислати цареві «острогу чертеж и образец». 14 квітня з цією воеводською «отпискою» ознайомився сам Олексій Михайлович і відзначив, що «крепости делают с поспешеньем и в отделеке будет вскоре и то делают добро»²⁰.

Про хід будівництва фортеці збереглося мало відомостей. Але дуже швидко її спорудження не залишає сумніву в тому, що у будівництві башт, ритті ровів і насипанні валів активну участь, крім солдатів гарнізону, брало населення міста та його околиць.

Спорудження фортеці значно зміцнило оборонну систему міста, яке стало важливим опорним пунктом для практичного здійснення возз'єднання України з Росією.

Коротко спинимося на питанні про характер нової фортеці. В одному з документів 1654 р. зазначалося, що «в Киеве острог поставлен стоячей, сосновой, в одно бревно, а проезд в посад (тобто на Поділ. — Ф. Ш.) и выезд из посаду сквозь острог всяким людем одною дорогою... и крепости острожные все видят». Передбачалося також збудувати земляний вал від Золотих воріт в обидва боки, тобто на місці нинішньої вулиці Ярославів вал²¹. Влітку 1654 р. у Москву через Київ їхав антиохійський патріарх Макарій із своїм сином П. Алеппським, який зробив опис київських укріплень, збудованих після воз-

¹⁷ Там же, стор. 389—391.

¹⁸ Там же, стор. 392.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 398—399.

²¹ Там же, стор. 413.

з'єднання України з Росією. Фортеця, зазначав він, «укріплена дерев'яними стінами, ровами і міцними баштами. Московітани мають світлий розум, подібно до франків, бо вони винайшли пристрої для зміцнення цієї фортеці, яких ми не бачили в інших країнах. Вони встановили навколо рову колоди, схожі на довгу вісь водяного колеса, дуже великі, і переплели їх жердинами, загостреними на зразок кинджалів і списів, що випирають з чотирьох боків осі у вигляді хреста як коловороти у наших колодязях. Колоди ці поставлено в два яруси, які над землею мають висоту півтора зросту. Коли ворог нападе, він не знайде дороги ні на землі, ні зверху, а якщо повисне на верхніх колодах, то загине, тому що впаде на загострені нижні кілки, які вріжуться в його тіло, і могила стане для нього житлом. Мости при воротах цього міста і фортеці піднімаються на ланцюгах. Вся земля навколо них має підземні ходи, які заповнені великою кількістю пороху. На кожних воротах висить великий дзвін: коли що-небудь станеться, в нього б'ють, щоб дати знати всім, хто перебуває у фортеці. Таке ж у всіх фортецях. У цій фортеці багато гармат, одна над другою, зверху і внизу. У ній двоє воевод, уповноважених царя...»²². Безумовно, слід враховувати той факт, що П. Алеппський певною мірою перебільшував неприступність київських укріплень, оскільки він взагалі був вражений побаченням у православних країнах. Однак насправді у той час, коли міжнародна обстановка ускладнилася, частими були війни, Київ перетворився на важливий опорний пункт боротьби Росії та України проти іноземних завойовників.

У 1654 р. на Україні не відбувалися великі військові дії. Але навіть тоді в Києві зберігалися боеприпаси для російських військ, які діяли в Білорусії. Так, для збереження «пороховой и свинцовой казны» (боеприпасів) довелося будувати нові погребі, оскільки ті, що існували, були вже переповнені²³.

Загроза наступу на Київ польських військ викликала необхідність поповнення його гарнізону за рахунок місцевого населення, насамперед козаків, які приходили в «сѣзжую избу» із своєю зброєю і просили прийняти їх у солдати. В квітні 1654 р. київські воеводи порушили це питання перед урядом. 5 травня останній дозволив їм брати українських козаків («запорожских черкас») «в солдатскую службу... на убылые места»²⁴, а також дав вказівку підтримувати постійні зв'язки з гетьманом Б. Хмельницьким — «ссылатись почаству, чтоб им в Кіеве безвестным не быть»²⁵.

Контакти між воеводами і гетьманом не обмежувалися листуванням. Вже у 1654 р. розвиток подій змусив Б. Хмельницького побувати в Києві і координувати свою діяльність не лише з київськими, а й з тими воеводами, які очолювали надіслані на Україну російські війська. Про це свідчать документи, написані самим гетьманом. Зокрема, 16 травня він повідомляв цареві з Чигирина, що для спільних дій з російськими військами направлено 18 тис. козаків на чолі з ніжинським полковником І. Золотаренком і водночас просив терміново поповнити контингент російських військ у Києві²⁶. У свою чергу, гетьман виді-

²² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским, вып. 2, М., 1897, стор. 74.

²³ ЦДАДА СРСР, ф. Белгородський стіл, стовп. 382, арк. 23—24.

²⁴ Там же, ф. Розрядний приказ. Приказний стіл, стовп. 285, арк. 715—716.

²⁵ Акты ЮЗР, т. X, стор. 364.

²⁶ Там же, стор. 345.

лив для оборони Києва Переяславський, Київський і Білоцерківський полки²⁷.

Наприкінці червня російські війська, очолювані боярином воеводою А. В. Бутурліним, прибули до міста. Сюди ж привів козацькі полки гетьман. Він обговорив з воеводами становище, що склалося, і засоби оборони українських земель²⁸. Війська стали табором біля Фастова, звідки гетьман неодноразово виїздив до Києва. Таким чином, у 1654 р. місто стало опорним пунктом, своєрідною штаб-квартирою Б. Хмельницького і російських воевод, що перебували на Україні.

Як уже зазначалося, ще в роки визвольної війни гетьман приділяв значну увагу Києву. Наприклад, дізнавшись про те, що внаслідок захоплення міста литовськими військами влітку 1651 р. його мешканцям завдано великих збитків, Б. Хмельницький видав універсал про звільнення жителів Києва від військових постоїв і навіть заборонив козацьким полкам перехід через нього. Порушників цього універсалу «позволяєм шибеницею карати»,— писав він²⁹. В універсалі від 3 червня 1653 р. вказувалося: «Іж видечи ми тоє, же місто наше столечное Киев през розние припадки, так през неприятеля, яко і мор, упалое ест, где і месчане в оном застаючие зничели і зубожели». Універсал забороняв стягувати з киян будь-яку данину. Порушників чекала сувора кара³⁰.

У березні 1654 р. в Москву було направлено українське посольство для остаточного затвердження царем «статей» про статус України в складі Росії, зокрема пункту про збереження міської адміністрації³¹. Тоді ж у Москву виїхали представники Переяслава з спеціальним листом гетьмана до царя, в якому містилося прохання підтвердити привілеї, дані раніше цьому місту³².

З невідомих нам причин адміністрація Києва звернулася до Б. Хмельницького за листом аналогічного змісту лише у квітні. 25 квітня 1654 р. гетьман писав цареві про те, що «жителі града Києва по премному обрадовалися о сем, что міста святіє приподобних отец наших печерских і той самый їх богохранимый город Киев, тяжкое іго работы короля польского за себе зложивши, под кріпку і високою руку благочестивого государя, твоего царского величества, поддалися...» Далі в листі зазначалося, що київські міщани посилають «граждан своїх» до царя з проханням («моленієм») підтвердити права, привілеї і вольності «іх древние, з віков». Гетьман від свого імені і від усього Війська Запорізького писав: «Умоляем і за них ходатайствуем і просим» задовольнити прохання киян³³.

З цим листом представники Києва звернулися 3 травня до воевод за дозволом на виїзд до Москви для зустрічі з царем. 4 травня вони такий дозвіл одержали³⁴. 7 травня 6 представників адміністрації міста (війт, бурмистр, райця і три лавники) у супроводі 13 осіб відбули до столиці. Очолював цю делегацію війт Б. Сомкович (він же Сомковський)³⁵. У Москву кияни прибули 25 травня. Їх прийняв у Посольському приказі князь М. П. Пронський. 26 травня була подана «челобит-

²⁷ Там же, стор. 237.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького, стор. 366.

²⁹ Там же, стор. 265—266.

³⁰ Там же, стор. 291—292.

³¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 415—416.

³² Документи Богдана Хмельницького, стор. 326.

³³ Там же, стор. 341—342.

³⁴ Акты ЮЗР, т. X, стор. 605—606.

³⁵ Там же, стор. 647—649.

ная» міщан на ім'я царя про підтвердження прав Києва³⁶, а також лист Б. Хмельницького. Цар тоді перебував у Можайську та Дорогобужі в зв'язку з походом російських військ проти Речі Посполитої. Тому на початку червня київська делегація також виїхала в Дорогобуж. Кияни везли документи, видані свого часу литовськими князями і польськими королями про надання привілеїв місту. Вони були прийняті царем³⁷. Крім прохання підтвердити права і привілеї міста, посланці висловили побажання дати їм можливість відвідати знаменитий у той час Троїцько-Сергіївський монастир. Для цього їм було виділено підводи, а також провідників — перекладачів Посольського приказу Анікея Ліхвінцова і Михайла Колчинського, а в монастир надіслано царську грамоту з наказом, щоб киян «приняли и почесть им учинили»³⁸. До речі, М. Колчинський був родом з Галичини³⁹. Напевно, в Москві кияни зустрічалися й з іншими земляками.

Цар доручив боярам і патріарху Никону розглянути й схвалити права і привілеї Києва, що й було ними зроблено.

По кожному пункту («статті») прохання було прийнято відповідне рішення. За містом зберігалися всі передбачені магдебурзьким правом привілеї. Зокрема, його жителям дозволялося безмитно торгувати в українських містах. У Києві залишалося «складське право», а митний збір з нього мав надходити в царську казну. Всі прибутки від продажу напоїв та інших товарів, за винятком 3000 золотих, що виділялися для казни, залишалися в розпорядженні міської адміністрації. Вона мала право двічі на рік влаштовувати в Києві ярмарки (кожний тривалістю 2 тижні). Крім того, жителі звільнялися від участі у будівництві фортеці та військової («ратної») служби. Їм дозволялося вільно рубати ліс для власних потреб і ловити рибу в Дніпрі не далі семи миль від міста, випасати худобу на приміських сінокосах і луках. У ремісництві зберігалися цехові порядки. Як і раніше, міські виборні і невиборні урядовці продовжували одержувати платню⁴⁰.

Кияни просили царя повернути місту ті землі, які «отняли у них ксендзы и шляхта римские веры». З цією метою міщани склали список містечок і сіл, дворів у Києві і млинів, повернення яких вони добивалися. Вирішити це питання царська адміністрація обіцяла після проведення спеціального розслідування⁴¹.

16 липнем 1654 р. датовано чотири царські грамоти, вручені київським посланцям. Першою з них підтверджувалася законність обрання довічним війтом Сомковича⁴². У спеціальній грамоті було записано права і привілеї міських урядовців — бурмиистра, райців і лавників⁴³.

Під час захоплення Києва у 1651 р. військом Радзівілла місто було спалене, спустошене і пограбоване. Тому кияни просили царя звільнити їх від сплати подимного і чопового податків, на що й було одержано відповідний дозвіл строком на 10 років⁴⁴.

³⁶ Там же, стор. 611—614.

³⁷ Там же, стор. 647.

³⁸ Там же, стор. 647—648.

³⁹ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953, стор. 70.

⁴⁰ Акты ЮЗР, т. X, стор. 615—624.

⁴¹ Там же, стор. 624—626.

⁴² Там же, стор. 647—649.

⁴³ Там же, стор. 653—654.

⁴⁴ Там же, стор. 650—651.

Цехмістер Семен Дядечко «с товарищи» просив «укрепить» царською грамотою права і привілеї міських цехів, що також було зроблено ⁴⁵.

17 липня київським воєводам послано царську грамоту, якою їм суворо заборонялося втручатися у міські справи ⁴⁶.

Таким чином, російський уряд підтвердив права і привілеї Києва, дані йому ще литовськими князями і польськими королями, але які неодноразово порушували місцеві власті і магнати. В складі централізованої Російської держави становище Києва значно змінилося, що певною мірою сприяло його дальшому розвитку.

У липні 1654 р. до царської резиденції прибуло ще одне посольство з Києва, яке представляло митрополію та монастирі міста. Однак спочатку коротко спинимося на передісторії цього питання.

Ф. Енгельс зазначає: «Середні віки приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію. Внаслідок цього всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою...» ⁴⁷

Релігією українців було православ'я. Тому боротьба проти настулу католицизму та унії стала водночас боротьбою українського народу проти іноземних загарбників, адже відомо, що «...вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...» ⁴⁸. З особливою силою це виявилось під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. На визволеній від ворога території України, як і в Росії, православ'я стало єдиною офіційною релігією, що, безумовно, сприяло посиленню ролі православної церкви, яку всіляко підтримували гетьманська адміністрація і царський уряд.

Київ з давніх часів був митрополичим центром. Тут існували численні монастирі, що не обмежували свою діяльність виконанням суто релігійних функцій. Так, у Києво-Печерській лаврі діяли художня школа і велика друкарня, книги якої не тільки релігійного, але й світського характеру були популярними на Україні, в Росії та балканських країнах. При Київському Богоявленському Братському монастирі існувала Києво-Могилянська колегія, про яку Б. Хмельницький писав царю Олексію Михайловичу 27 травня 1654 р.: «Училище монастыря Братцкого, от которые многие изыдоша в целомудрии и любомудрии» (тобто стають чесними і розумними. — *Ф. Ш.*) люди, що «твоему царскому величеству к службе угодны» ⁴⁹. Напевне, гетьман мав на увазі вихованців колегії, які в той час працювали в Москві, — Сімеона Полоцького, Єліфанія Славинецького, Арсенія Сатановського та інших.

А ігумен Михайловського Золотоверхого монастиря Феодосій Сафонович, що був викладачем колегії і автором «Хроникі с летописцев стародавніх», в якій високо оцінено возз'єднання України з Росією, на думку Б. Хмельницького, — «искусен муж и премудр» ⁵⁰. У Софійському монастирі розміщувалася велика бібліотека, яка не втратила свого значення і в XVIII ст.

⁴⁵ Там же, стор. 651—652.

⁴⁶ Там же, стор. 653—656.

⁴⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 299.

⁴⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького, стор. 354—355.

⁵⁰ Там же, стор. 351.

Отже, в липні 1654 р. з Києва до російського царя виїхало посольство, що представляло митрополію, Печерський, Михайлівський, Видубецький, Миколаївський та Софійський монастирі. Його очолював ректор і викладач Київської колегії Інокентій Гізель, який, за словами Б. Хмельницького, багато користі приніс своїм «ученням». Супроводжував посольство гетьманський представник Михайло Махоринський.

26 липня делегація прибула в царську ставку під Смоленськом, а 28-го її прийняв Олексій Михайлович, якому було передано листи митрополита С. Косова, ігуменів названих монастирів і гетьмана⁵¹, а також документи про їх права і привілеї. Того ж дня цар дав аудієнцію посланцю Б. Хмельницького, який підтримав прохання духовенства⁵².

Гетьман ще 25 травня надіслав цареві листа з проханням від імені всього Війська Запорізького підтвердити права і привілеї київського митрополита С. Косова, який зазнавав «со всем миром христианским православным беды и напасти» від ворогів православ'я. При цьому гетьман зазначав також, що С. Косов «твоему царскому величеству молится» за надання православної церкві на Україні привілеїв і свобод, які вона мала раніше. Далі Б. Хмельницький писав, що митрополит нібито не перешкоджав будівництву воеводами замку в Києві, а, навпаки, благословив його. Він просив царя «прочим клеветам не верити»⁵³. 26 травня гетьман звернувся з проханням до глави православної церкви Росії патріарха Никона, щоб він порушив клопотання перед царем про затвердження прав і привілеїв київського митрополита⁵⁴.

Лист С. Косова, переданий цареві, датований 4 липня 1654 р. У ньому митрополит всіляко намагався знайти виправдання своїй поведінці під час визначення місця для будівництва замку в Києві і твердив, що тепер «зело радуюся» побудові цієї фортеці.

11 серпня посланці київського духовництва і гетьмана були вдруге прийняті царем. Усі їх прохання він задовольнив, що засвідчено в спеціальних грамотах. Через посланців С. Косову було передано царське «жалованье» (40 соболів вартістю 100 крб.), а також соболі на церковне будівництво і самим членам посольства⁵⁵. Того ж дня надіслано грамоти Б. Хмельницькому про те, що прохання київського митрополита та монастирів задоволені⁵⁶, а також київським воеводам, щоб вони «ни в какие бы есте духовные дела не вступали»⁵⁷.

Наведені факти переконливо свідчать, що гетьманська адміністрація та царський уряд здійснили ряд заходів у справі підвищення ролі православного духовенства Києва. Це мало певне значення і для зміцнення контактів між Україною і Росією.

Ще до возз'єднання України з Росією на різних рівнях неодноразово порушувалося питання про традиційні зв'язки російської царської династії з Києвом, з Давньоруською державою. Зокрема, на цей факт звертали увагу Б. Хмельницький і представники російського уряду в ході дипломатичних контактів, що передували Переяславській раді. Після возз'єднання значення Києва у загальноросійському масшта-

⁵¹ Акты ЮЗР, т. X, стор. 705—708.

⁵² Документи Богдана Хмельницького, стор. 360—361.

⁵³ Там же, стор. 349—350.

⁵⁴ Там же, стор. 353—354.

⁵⁵ Акты ЮЗР, т. X, стор. 753—760.

⁵⁶ Там же, стор. 759—762.

⁵⁷ Там же, стор. 763—764.

бі зростає. У зв'язку з цим у колах, близьких до царя, виникла ідея про перенесення сюди столиці Російської держави.

5 січня 1655 р., під час перебування Б. Хмельницького поблизу Білої Церкви, до нього з Москви прибули посланці, яких очолював Артамон Матвеев. Він повідомив гетьмана про те, що цар планував перетворити Київ у столичне місто і збудувати тут свій палац. Це, наголошував А. Матвеев, мало б велике політичне значення у боротьбі проти Речі Посполитої. Хмельницький з радістю сприйняв слова боярина⁵⁸. Але перебіг подій у наступні роки не сприяв здійсненню намірів російського уряду.

Київ завжди відігравав важливу роль у зміцненні зв'язків і дружби між братніми російським і українським народами. Після возз'єднання України з Росією його значення в цьому процесі посилювалося, набрало різнопланового характеру.

⁵⁸ ЦДАДА СРСР, ф. Сибірський приказ, стовп. 1471, арх. 68—69.

ІПАТІЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС ПРО ЗОЛОТІ ВОРОТА У КИЄВІ ТА ВЛАДИМИРІ

С. О. ВИСОЦЬКИЙ (Київ)

В Іпатіївському літопису під 1174 р. вміщено так звану «Повість Кузьмищі Киянина про вбивство Андрія Боголюбського». В ній наведено загадкові слова, вкладені автором в уста владимирців, що йшли за труною князя: «...И поча весь народъ плача молвити, оуже ли Киеву поеха, господине, в тоу церковь теми Золотыми воротаы, их же де-лають послалъ быше тои церкви на велицемъ дворе на Ярославле, а река: хочю создати церковь таку же ака же ворота си Золота, да будетъ память всему отечеству моему»¹.

Цей літописний уривок неодноразово привертав увагу вчених — від М. М. Карамзіна до сучасних дослідників включно, але інтерпретувався ними по-різному. Оскільки його правильне прочитання і тлумачення має важливе значення для історичної топографії давнього Києва та реконструкції початкового вигляду двох видатних пам'яток давньоруської архітектури — Золотих воріт у Києві та Владимирі-на-Клязьмі, розглянемо дане питання ще раз.

М. М. Карамзін з приводу наведеного вище літописного повідомлення писав: «Не менш славилася пишністю церква Боголюбська (тобто збудована в резиденції князя — Боголюбіві, поблизу Владимира-на-Клязьмі.— С. В), декорована золотом та фініфтю. Таку ж хотів Андрій спорудити у Києві на дворі Ярославовім...; вже відправив туди зодчих, що будували владимирські Златі врата, але не встиг виконати своєї побожної обітницї»².

Думка М. М. Карамзіна мала великий вплив на читання та розуміння цього літописного уривку дослідниками і в пізніші часи. Так, М. В. Султанов, коментуючи це місце літопису, писав: «Андрій Боголюбський хотів збудувати у Києві на дворі Ярослава церкву, подібну

¹ Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись, М., 1962, ствп. 593.

² Н. М. Карамзин. История государства Российского, т. III, СПб., 1814, стор. 34.

до Боголюбської (Покрова-на-Нерлі), і для цього вже відправив туди зодчих, що будували Золоті ворота, але не встиг виконати своєї побожної обітницї»³. В. Касаткін висловлював думку, що Андрій Боголюбський вирішив будувати у Києві церкву, подібну до владимирської соборної, і послав туди з Володимира майстрів⁴.

С. М. Соловйов, на відміну від М. М. Карамзіна та його послідовників, вважав, що церква, яку задумав побудувати князь Андрій у Києві, мала бути схожою не на Боголюбський храм, а на Золоті ворота у Володимирі. Згадуваний уривок він тлумачив так: «Вже чи не в Київ поїхав ти, наш пане, у ту церкву біля Золотих воріт, котру послав ти будувати на великому дворі Ярославівім, казав ти: хочу збудувати церкву таку ж, як ці ворота Золоті, — хай буде пам'ять усій вітчизні моїй»⁵. Д. І. Іловайський писав, що владимирці, йдучи за труною Андрія та причитаючи над нею, пригадували його останній намір поїхати до Києва, щоб збудувати там церкву на Ярославовому дворі⁶.

Зовсім інше тлумачення змісту літописного тексту, що розглядається, запропонував відомий дослідник давньоруської, зокрема київської, архітектури П. А. Лошкар'єв. На одному із засідань І Археологічного з'їзду в Москві у 1869 р. під час дебатов про джерела владими́ро-суздальського зодчества він висловив думку, що у літопису йдеться «про церкву Благовіщення на Золотих воротах київських, церкву, що, за свідченням Кальнофойського, мала такий же фасад, як і церква на воротах Києво-Печерської лаври, за зразком цього храму на Золотих воротах князь Андрій Боголюбський будував церкву у Володимирі». Тотожність типу цих церков з типом суздальських храмів, на думку П. А. Лошкар'єва, не підлягає сумніву⁷.

Зважаючи на те, що висловлені дореволюційними вченими думки про зміст наведеного літописного уривку не були достатньою мірою підкріплені відповідною аргументацією, в радянський час з'явилися нові варіанти його прочитання. Зокрема, М. М. Воронін, розглядаючи питання про походження зодчих — будівників Золотих воріт у Володимирі, також звернувся до літописного уривку з «Повісті Кузьмиші Киянина». Труднощі, пов'язані з розумінням його змісту, згаданий автор відніс за рахунок того, що «даний текст у наявному вигляді дещо спотворений і втратив початковий смисл». До тексту літопису, як вважав М. М. Воронін, вкралася описка: у слові «*делатель*» пишець пропустив дві передостанні літери «*ел*», у результаті чого з'явилося слово «*делать*», що зовсім спотворило зміст запису⁸. Після «виправлення» літописний текст, на думку дослідника, слід було читати так: «Уже ли Киеву поеха, господине, в ту церковь теми Золотыми вороты их же делат(ел)ь послал бяше (к) той церкви на велицемъ дворе на Ярославле, а река: хочю создати церковь таку же ака же ворота си Золота, да будет память всему отечеству моему». За Вороніним виходить, що Андрій послав до Києва тих самих майстрів, які збудували у Володимирі Золоті ворота, маючи намір спорудити там, на Ярославівім дворі, церкву, таку ж золоту, як і ці ворота⁹.

³ Н. В. Султанов. Русское зодчество в западной оценке.— «Зодчий», 1880, № 1, стор. 5.

⁴ В. Касаткин. Очерк истории г. Владимира, Владимир, 1881, стор. 21.

⁵ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 1, (т. 1—2), М., 1959, стор. 549.

⁶ Д. И. Иловайский. История России, ч. 2, М., 1880, стор. 218.

⁷ Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г., т. I, М., 1871, стор. CV.

⁸ Н. Н. Воронин. Оборонительные сооружения Владимира в XII в.— Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, т. I, М.—Л., 1949, стор. 214—215.

⁹ Там же, стор. 215.

У 1961 р. М. К. Каргер, розглядаючи питання про участь зодчих інших земель Русі у будівництві кам'яних споруд Києва у XII—XIII ст., також наводить згаданий літописний уривок. Він у цілому погоджується з тлумаченням М. М. Вороніна, але уточнює, що «Андрій хотів збудувати у Києві церкву «таку же, яка же ворота си Золота», а не «таку ж золоту, як ці ворота»¹⁰.

Отже, представники дореволюційної історіографії, за винятком П. А. Лошкарєва, з невеликими варіаціями повторювали тлумачення тексту, запропоноване М. М. Карамзіним. Дослідники радянського часу також не змогли відійти від традиційного прочитання уривку з «Повісті» Кузьмищі Киянина. Як і їх попередники, вони вважали, що в літопису говориться про нездійснені плани Андрія Боголюбського, пов'язані з побудовою на великому Ярославовому дворі в Києві якоїсь церкви.

Звернемося до літописного тексту і спробуємо зробити його текстологічний аналіз. Насамперед зауважимо, що друга частина уривка з причитаннями владимирців над труною князя (від слів «а река хочю создати церковь...» і т. д.) є прямою мовою самого Андрія Боголюбського. Звернемо також увагу на вживання вказівних займенників «тоу» («ту»), «теми», «той», у першій частині цього ж уривка, яка являє собою пряму мову владимирців, що перевозили тіло князя з Боголюбова до Владимира. В їх устах вживання займенників «ту», «теми», «той» замість «сю», «сими», «сей» показує, що дія, про яку йшла мова, відбувалася не у Владимирі, а в Києві, куди, за словами владимирців, поїхав князь у ту (а не у сю) церкву, теми (а не сими) Золотими воротами, майстрів послав до той (а не до сей) церкви і т. ін. Навпаки, у прямій мові Андрія — «хочю создати церковь такую же, как же ворота си Золота, да будеть память всему отечеству моему» — бачимо вказівний займенник «си». Оскільки з попередніх слів владимирців виходить, що князь, промовляючи ці слова, був у Києві, то, отже, він мав на увазі саме київські Золоті ворота. Таким чином, можна зробити висновок, що владимирці згадують, як Андрій Боголюбський, перебуваючи в Києві і дивлячись на київські Золоті ворота, сказав, що хоче спорудити такі ж самі.

Свого часу М. М. Воронін звернув увагу на одну важливу особливість тексту, що розглядається. Він писав: «Андрій задумав збудувати церкву (одну) на Ярославовому дворі, а слова «их же делать послалъ бяше» свідчать про дві будови, тобто церкву та Золоті ворота, що явно абсурдно»¹¹. І все ж ми вважаємо, що в літописному тексті говориться не про дві різні будови, а про одну — Золоті ворота і їх надбрамну церкву Благовіщення. Це нині, згадуючи Золоті ворота у Києві чи Владимирі, ми, звичайно, маємо водночас на увазі і їх надбрамні храми (у першому випадку церкву Благовіщення, у другому — Положення риз богоматері). Владимирці ж у своїх причитаннях відокремлюють київські Золоті ворота від їх надбрамної церкви. Саме тому складається враження, що йдеться не про одну, а про дві споруди. Андрій Боголюбський, таким чином, послав у Київ майстрів «делать» надбрамну церкву Благовіщення на Золотих воротах.

Тепер виникає запитання: що саме розуміли владимирці (або автор, який записав їх причитання) під словом «делать»? Не збиралися ж і справді послані до Києва майстри будувати на Золотих воротах церкву Благовіщення, яка була зведена ще в 1037 р. Можливо, тут говориться про ремонтні роботи Золотих воріт після розгрому Києва

¹⁰ М. К. Каргер. Древний Киев, т. 2, М.—Л., 1961, стор. 484—485.

¹¹ Н. Н. Воронин. Назв. праця, стор. 214—215.

суздальцями у 1169 р.¹² На наш погляд, заключні слова тексту («хочо создати церковь таку же, ака же ворота си Золота») досить ясно вказують на причини, що спонукали суздальського князя послати до Києва майстрів. У наведених словах Андрія йдеться вже не про те, щоб «делать» церкву на Золотих воротах у Києві, а про те, щоб «создать церковь», тобто спорудити нову, іншу. В такому разі, що ж це за тип храму, який мав бути схожим на Золоті ворота? Спеціалістам добре відомі головні типи храмів київської та владимири-суздальської архітектури XI—XII ст. Тому з певністю можемо зробити висновок, що в «Повісті» говориться про побудову воріт з надбрамною церквою, подібних до Золотих воріт у Києві. Саме в цьому й полягає сенс заключних слів Андрія Боголюбського, наведених у літопису*. Це підтверджується й тим, що до наших днів у Володимирі-на-Клязьмі зберігається однойменна з київською споруда — Золоті ворота, побудовані за наказом Андрія Боголюбського у 1164 р. й присвячені, як і київські, богоматері.

При такому розумінні уривку з «Повісті» Кузьмиші Киянина з'ясовується, чому саме потрібно було Андрію Боголюбському відряджати до Києва майстрів «делать» Золоті ворота та їх надбрамну церкву. Він послав їх туди зняти «меру», тобто зробити те, що нині ми називаємо архітектурним обміром, і, можливо, провести якийсь поточний ремонт. У давньоруських джерелах неодноразово згадується «снятие меры» з храма, взятого за зразок для будівництва. Так, у Києво-Печерському патерику є повідомлення, що для побудови церкви у Ростові Володимир Мономах наказав зняти міру з Успенського собору Печерського монастиря у Києві¹³.

Андрій Боголюбський, задумавши спорудити у Володимирі триумфальні ворота, звернувся за «мерою» до знаменитих у ті часи Золотих воріт у Києві, для чого й послав туди майстрів. Загальновідомо також, що у своїй діяльності він багато в чому брав за зразок Київ. В. Ключевський, маючи на увазі Володимир-на-Клязьмі, писав: «Андрій Боголюбський хотів зробити з нього другий Київ, навіть з окремим, другим руським митрополитом»¹⁴. «За прикладом Золотих Київських воріт,— зазначав Д. І. Іловайський,— він (А. Боголюбський. — С. В.) зводить Золоті ворота у Володимирі. Сама його резиденція в Боголюбові, очевидно, була влаштована на зразок київського Вишгорода»¹⁵.

Обстоюване в даному повідомленні тлумачення тексту з Іпатівського літопису дістало вагоме підтвердження під час архітектурно-археологічного дослідження Золотих воріт у Києві, проведеного в 1972—1973 рр.¹⁶ Виявилось, що їх головні розміри (найбільша висота арок проїзду, плани надбрамних храмів, довжина башти воріт по боковому фасаду та ін.) дуже близькі до відповідних розмірів владимирських

¹² Б. А. Рыбаков. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве», М., 1972, стор. 99.

* У питанні про читання та тлумачення уривку з «Повісті» Кузьмиші Киянина ми консультувалися із старшим науковим співробітником Інституту російської мови АН СРСР, доктором філологічних наук Л. П. Жуковською, за що висловлюємо їй щиру вдячність.— С. В.

¹³ Патерик Киево-Печерского монастыря, СПб., 1911, стор. 9.

¹⁴ В. Ключевский. Курс русской истории, ч. I, М.—Пг., 1925, стор. 401.

¹⁵ Труды I Археологического съезда, стор. CVI.

¹⁶ С. О. Висоцький, Е. І. Лопушинська, М. В. Холостенко. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві у 1972—1973 рр. — Археологічні дослідження стародавнього Києва, К., 1976, стор. 63—85; С. О. Висоцький. Вал Ярослава Мудрого у Києві. — Археологія Києва, К., 1979, стор. 22—38.

Золотих воріт, зафіксованих до їх капітального ремонту на кресленні 1779 р. М. фон Берка та О. Гусева. Особливо важливою є близькість у розмірах планів надбрамних храмів обох споруд. Таким чином, архітектурно-археологічні матеріали також свідчать, що Золоті ворота у Володимирі були побудовані на зразок київських, щоправда з урахуванням деяких нових тенденцій, які з'явилися в давньоруському фортифікаційному мистецтві XII ст.

Розглянутий уривок з «Повісті» Кузьмиші Киянина важливий також своєю згадкою про місцезнаходження київських Золотих воріт «на велицем дворе на Ярославле». Вказівка ця дуже цінна для уточнення історичної топографії давнього Києва, оскільки автор «Повісті» — киянин — повинен був знати, де саме знаходився великий Ярославів двір. Вона дає змогу вперше, спираючись на літописне джерело, локалізувати великий Ярославів двір у межах «города Ярослава», а ще точніше — у районі Золотих воріт, Софійського собору, Георгіївського та Ірининського монастирів.

* * *

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПОЛІПШЕННЮ ЯКОСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ (1971—1975 рр.)

П. С. ПАЦУРКІВСЬКИЙ (Київ)

Одна з найголовніших особливостей нинішнього етапу розвитку радянського суспільства полягає в тому, що на перший план дедалі більше висуваються якісні фактори зростання економічної могутності нашої країни. «Це — курс партії, — підкреслював Л. І. Брежнєв, — взятий... всерйоз і надовго»¹. Суть його визначена у рішеннях XXIII—XXV з'їздів партії, в матеріалах пленумів ЦК КПРС, у промовах і статтях Л. І. Брежнєва.

В реалізації цієї довгострокової стратегічної лінії партії провідна роль належить боротьбі за поліпшення якості промислової продукції, оскільки «систематичне підвищення **якості продукції**, — як наголошується в Програмі КПРС, — є обов'язковою вимогою розвитку економіки»². Практика комуністичного будівництва довела, що «чим вища якість продукції, тим ефективніша і продуктивніша вся суспільна праця»³. Ось чому XXV з'їзд партії поставив перед трудящими країни завдання домогтися значного поліпшення якості продукції. «До цього, — підкреслювалося на ньому, — повинна бути постійно прикута увага партійних організацій...»⁴⁻⁵.

Особливо велике політичне й практичне значення, значний науковий інтерес має досвід боротьби за поліпшення якісних показників господарювання, нагромаджений багатьма партійними організаціями нашої країни, в тому числі й партійними організаціями України, в роки

¹ Л. І. Брежнєв. Промова на XVIII з'їзді ВЛКСМ 25 квітня 1978 року, К., 1978, стор. 4.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 77.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 42.

⁴⁻⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 50.

дев'ятої п'ятирічки, яка безпосередньо передувала п'ятирічці ефективності і якості.

До питань вивчення цього досвіду дослідники звертались вже неодноразово. Він знайшов своє відображення в ряді праць серії «З досвіду партійної роботи» та в інших виданнях⁶. У той же час деякі важливі аспекти проблеми ще мало вивчені, а наявні досягнення — недостатньо проаналізовані. Це стосується, насамперед, діяльності партійних організацій республіки по створенню комплексних систем управління якістю продукції (КСУЯП), а також нових форм та методів їх роботи по ідеологічному забезпеченню високоякісної праці та розгортанню соціалістичного змагання трудящих за поліпшення якості промислових виробів.

XXIV з'їзд КПРС, який визначив основні напрями економічної політики партії в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, вказав на «істотне підвищення якості вироблюваної продукції»⁷, як на одне з найголовніших політико-економічних завдань, яке можна було вирішити за рахунок удосконалення існуючих і пошуків та впровадження у виробництво нових, прогресивних форм та методів управління народним господарством, у тому числі і якістю продукції. Необхідно було, спираючись на ленінські принципи управління економікою, на вже нагромаджений досвід, виробити принципово новий підхід до розв'язання проблеми значного поліпшення якості виробів. Практика комуністичного будівництва вимагала розробити таку систему управління якістю, яка охоплювала б усі сфери виробництва, мала б досконалу шкалу показників якості роботи, а також комплекс дієвих форм і методів морального та матеріального стимулювання робітників.

Надаючи важливого значення цим завданням, партійні організації України провели велику організаційну та політико-виховну роботу, спрямовану на успішне вирішення їх. В ній вони спиралися на позитивний досвід боротьби за поліпшення якості продукції, нагромаджений партійними організаціями і колективами передових підприємств Москви, Ленінграда, Саратова, Свердловська, Горького, Ярославля, Мінська, творчо використали його. Причому особливу цінність мав досвід, всебічно проаналізований та узагальнений у партійних документах, зокрема в постановах ЦК КПРС⁸.

Першими в республіці розробили та впровадили КСУЯП у виробництво колективи ряду передових промислових підприємств Кременчука. Їх зусилля були активно підтримані міським та районними комітетами партії, первинними партійними організаціями. Так, у квітні 1971 р. збори партійно-господарського активу міста, детально проаналізувавши та ретельно зваживши всі можливості місцевого виробництва, поставили перед господарськими органами міста, його районів, окремими заводами конкретне завдання — вивчити всі наявні та знайти додаткові резерви для практичного впровадження КСУЯП на передо-

⁶ Див.: Знак качества обязывает, Харьков, 1975; На рубежі п'ятирічок. К., 1975; Качество — линия генеральная, Львов, 1976; П'ятирічка якості, К., 1976; П. А. Родионов. Ленинский стиль в партийной работе, М., 1976; Я. Ш. Котликов. На уровень мировых образцов, М., 1977; В. Остапенко. Высокое качество — требование времени, К., 1977; В. Ф. Добрик, Е. Т. Удовиченко. Управление качеством: проблемы и их реализация, Львов, 1978 та ін.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 67.

⁸ Див.: «Об опыте работы партийных организаций предприятий машиностроения Саратовской области по повышению качества выпускаемой продукции» (1963 г.). — «Партийная жизнь», 1963, № 23, стор. 24—25; «Об усилении работы по внедрению системы мероприятий, разработанных на предприятиях Саратовской области, по повышению качества выпускаемой продукции» (1967 г.). — Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 6, М., 1968, стор. 630—631 та ін.

вих підприємствах уже в поточному році. Від партійних організацій, керівників та спеціалістів промислового виробництва вимагалось зробити все можливе для того, щоб донести до свідомості кожного трудівника суть і головні вимоги комплексної системи управління якістю продукції, допомогти визначити в ній своє конкретне місце та коло своїх обов'язків⁹.

Турбуючись про істотне поліпшення якості промислової продукції, якнайшвидше впровадження у виробництво КСУЯП, районні та заводські партійні організації міста особливу увагу звернули на вдосконалення системи роботи з кадрами. Наприклад, Автозаводський райком Компартії України розробив і затвердив з цією метою конкретний план подання практичної допомоги господарським органам району по впровадженню КСУЯП у виробництво. Його головною особливістю був диференційований підхід до різних підприємств, залежно від рівня їх організаційно-технічної і технологічної підготовки. Цей почин невдовзі був підтриманий іншими районними комітетами партії¹⁰. При партійних комітетах більшості промислових підприємств міста (залежно від характеру виробництва) за прикладом партійних організацій машинобудівних заводів Саратовської області були створені з представників партійних, профспілкових і комсомольських організацій, провідних спеціалістів і господарських керівників комісії по якості. Їх діяльність систематично контролювалась партійними комітетами підприємств. Саме ці комісії й зосередили в своїх руках практично всю роботу по створенню та впровадженню КСУЯП у виробництво¹¹.

Особливо характерним для діяльності партійних організацій республіки у справі поліпшення якості промислової продукції було їх прагнення налагодити тісні дружні взаємозв'язки з колективами підприємств-суміжників. Типовим прикладом цього може бути робота партійного комітету Кременчуцького автомобільного заводу, який і раніше підтримував двосторонні зв'язки з багатьма підприємствами-суміжниками і проводив спільно з ними технічні конференції по якості. Однак ефективність їх була недостатньою, бо ці конференції мали тільки рекомендаційний характер.

Принципово новий крок був зроблений у цій важливій справі в роки дев'ятої п'ятирічки. Кременчуцький міський та Автозаводський районний комітети партії допомогли парткому автомобільного заводу налагодити тісні контакти з партійними організаціями 130 підприємств країни, які брали участь у комплектації КраЗів, а також домоглися практичного виконання рішень уже згадуваних вище технічних конференцій по якості¹².

Значною мірою розробці та впровадженню на КраЗі комплексної системи управління якістю продукції сприяли також комісії по контролю господарської діяльності адміністрації у питаннях поліпшення якості продукції. При парткомі заводу їх було створено 18. Найважливішою особливістю цих комісій було те, що вони не стільки контролювали роботу адміністрації підприємства, його цехів та відділів, скільки практично допомагали успішно вирішувати поставлені виробничі завдання¹³.

Багатогранна діяльність партійної організації, всього колективу КраЗу принесли бажані результати: 98% продукції здавалося з пер-

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 288, арк. 79.

¹⁰ Там же, спр. 282, арк. 73.

¹¹ Слагаемые эффективности и качества, Харьков, 1977, стор. 17, 18, 19, 63.

¹² «Контроль и надежность качества», 1974, № 7, стор. 32.

¹³ «Правда Украины», 2 вересня 1972 р.

шого пред'явлення, а 5 моделям автомобілів було присвоєно державний Знак якості¹⁴.

Цінний досвід роботи партійної організації Кременчуцького автомобільного заводу по створенню і впровадженню КСУЯП у виробництво був схвалений Центральним Комітетом КПРС і рекомендований для використання на всіх підприємствах галузі країни¹⁵.

Новий крок у боротьбі за поліпшення якості промислової продукції та впровадження у виробництво КСУЯП зробили партійні організації Львівської області. Творчо використавши нагромаджений вже досвід, вони зробили висновок про необхідність значного вдосконалення існуючих організаційних форм своєї роботи. З цією метою при обласному комітеті партії була створена спеціальна комісія по якості, завданням якої було визначення головних напрямів роботи по поліпшенню якості промислової продукції.

Провідні спеціалісти та вчені Львівщини розробили методику та конкретні рекомендації щодо впровадження на підприємствах області КСУЯП, які комісія використала у своїй роботі. Як показав досвід її діяльності, ці рекомендації знайшли широке практичне застосування на більшості промислових підприємств області та за її межами.

З ініціативи обласного комітету партії у Львівській області було розроблено і затверджено також координаційний план науково-дослідних робіт (на п'ятирічку) з проблеми «Розробка принципів створення КСУЯП на рівні підприємств і їх зв'язків з галузевими системами»¹⁶. З метою його реалізації Львівський обком Компартії України залучив до роботи Західний науковий центр АН УРСР, 6 науково-дослідних інститутів і вузів, 9 базових підприємств різних галузей народного господарства області¹⁷. Це дозволило партійним організаціям сконцентрувати зусилля трудящих Львівщини на найважливіших напрямках боротьби за якість продукції¹⁸.

Роль таких координаційних центрів зіграли створені при міських і районних комітетах партії техніко-економічні ради, до складу яких увійшли партійні працівники, представники господарських та громадських організацій, вчені, провідні спеціалісти. Вони визначили базові підприємства для впровадження на них КСУЯП та розробили поетапні диференційовані плани-графіки своєї роботи¹⁹.

При обкомі, міськкоммах і райкомх партії з метою вивчення та пропаганди передового досвіду боротьби за поліпшення якості промислових виробів та впровадження на підприємствах області комплексної системи управління якістю продукції були створені також методичні кабінети та консультативні пункти, які займалися питаннями організації конференцій і семінарів, проведенням окремих консультацій, поширенням передового досвіду боротьби за високу якість продукції.

Велика організаторська та політико-виховна робота партійних організацій Львівщини, спрямована на значне поліпшення якості промислової продукції, сприяла тому, що у роки дев'ятої п'ятирічки у Львівській області було запроваджено у виробництво комплексну систему

¹⁴ В. Остапенко. Назв. праця, стор. 7.

¹⁵ Див.: «Про роботу партійних організацій і колективів ярославського об'єднання «Автодизель» і Кременчуцького автомобільного заводу по підвищенню якості, збільшенню моторесурсу двигунів і пробігу вантажних автомобілів». Постанова ЦК КПРС від 5 червня 1972 р. — «Радянська Україна», 27 серпня 1972 р.

¹⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 19, спр. 56, арк. 89.

¹⁷ «Стандарты и качество», 1973, № 4, стор. 8.

¹⁸ В. Ф. Добрик. Борьба за качество — важнейшее направление развития социалистической экономики. — «Вопросы истории КПСС», 1976, № 3, стор. 16—28.

¹⁹ Передовой опыт — в практику партийной работы, К., 1977, стор. 318—319.

управління якістю — КСУЯП (за допомогою стандартів підприємств). Вона дала можливість поліпшити техніко-економічні та інші характеристики переважної більшості виробів промисловості області. Зокрема питома вага продукції вищої категорії якості зросла з 1,8% у 1972 р. до 16,2% в 1975 р.²⁰

Досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств Львівської області по розробці та впровадженню в практику КСУЯП дістав високу оцінку і був схвалений ЦК КПРС²¹.

Успішне використання КСУЯП на виробництві ще раз продемонструвало, що партія, як зазначав В. В. Щербицький, «постійно дбає про послідовне вдосконалення господарського механізму, приведення його у відповідність із завданнями і потребами нинішнього етапу розвитку радянської економіки»²².

Спрямовуючи боротьбу трудящих республіки на поліпшення якості промислової продукції, партійні організації України приділили особливу увагу посиленню її ідеологічного забезпечення. Вони керувались тим, що «на якість, — як підкреслював Л. І. Брежнєв, — впливає буквально все: і налагодження верстата, і характеристика матеріалів, і достовірність креслення, і чітка розпорядливість у виробництві»²³. І, звичайно, конкретні виконавці, їх ставлення до роботи.

Наприклад, партійний комітет Миколаївського заводу імені 61 комунара ще на початку п'ятирічки розробив та затвердив «Заходи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці». Найхарактернішими рисами їх були комплексний підхід до проблеми, а також і те, що вирішальна роль у цьому відводилась колективам дільниць і бригад, тобто саме тим трудовим осередкам, в яких формуються творча виробнича співдружність, активна життєва позиція та висока громадська відповідальність працівників за справи всього колективу.

Миколаївський досвід творчо використали в своїй роботі й партійні комітети інших заводів республіки. Особливо виразно і чітко це виявилось в діяльності партійної організації Дніпродзержинського вагонобудівного заводу імені газети «Правда». Створені тут у цехах (під керівництвом партійного комітету) ради комуністичного виховання стали, як це показала практика, дієвою та високоефективною формою ідеологічного забезпечення питань боротьби трудящих за поліпшення якості продукції. Завдяки чіткій роботі цих рад завод не одержав за восьму п'ятирічку жодної рекламції на свою продукцію²⁴. Понад 50% її випускалося щорічно з державним Знаком якості, що дало підприємству майже 500 тис. крб. додаткових прибутків²⁵.

Також успішно використовувались у діяльності партійних організацій республіки такі ефективні форми ідеологічного забезпечення виробництва високоякісної продукції, як регулярне проведення заводських і цехових нарад по якості, «днів якості», бесід політінформаторів і агітаторів, робітничих зборів та конференцій, урочистих вечорів, присвячених вшануванню «відмінників якості», усних журналів, різнома-

²⁰ «Львовская правда», 1 лютого 1976 р.

²¹ Див.: «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції». Постанова ЦК КПРС. — «Радянська Україна», 15 серпня 1975 р.

²² В. В. Щербицький. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978, стор. 167.

²³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 11.

²⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 718, оп. 2, спр. 138, арк. 89.

²⁵ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 4657, оп. 1, спр. 414, арк. 20.

нітних конкурсів та ін. На великих промислових підприємствах України при партійних комітетах були створені спеціальні політико-інформаційні групи, завдання яких полягало в тому, щоб роз'яснювати трудящим дільниць, цехів їх чергові практичні завдання у справі поліпшення якості продукції.

Закономірним наслідком цієї багатогранної роботи партійних організацій республіки по поліпшенню якості промислової продукції стало масове розгортання соціалістичного змагання. ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми і райкоми партії, первинні партійні організації промислових підприємств спрямували зусилля виробничників на те, щоб зробити не тільки більше, але й краще, активно боротися за поліпшення якісних показників промислової продукції. Наприклад, у січні 1972 р. з ініціативи Центрального Комітету Компартії України було проведено республіканську нараду-семинар відповідальних працівників апарату ЦК, завідуючих відділами організаційно-партійної роботи обкомів партії, а також секретарів первинних партійних організацій міністерств і відомств республіки, на якій були обговорені актуальні питання діяльності партійних, державних і господарських органів по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, особливо, по поліпшенню якісних показників господарювання²⁶. В тому ж місяці в ЦК Компартії України відбулась нарада з питань поліпшення якості продукції та залучення до цієї важливої справи найширших мас трудящих²⁷.

Партійні організації УРСР особливу увагу приділили розвитку соціалістичного змагання за поліпшення якості продукції. Найбільшого поширення воно набуло у роки дев'ятої п'ятирічки на підприємствах, зв'язаних між собою єдиним технологічним процесом. Зокрема першими на Україні з цим почином виступили львів'яни: колективи взуттєвої фірми «Прогрес», шкіряної фірми «Світанок». Девізом його був лозунг: «Кожен добивається кращих результатів у себе і разом з усіма добре працює на споживача!»²⁸. На Львівщині змагання суміжників підтримали працівники Львівського м'ясокомбінату, колгоспів Сокальського, Золочівського, Кам'янсько-Бузького і Радехівського районів, а в цілому по республіці — більше половини підприємств легкої промисловості²⁹.

Принципово новим у розвитку цієї форми соціалістичного змагання в 1971—1975 рр. було те, що трудящі УРСР з ініціативи партійних організацій доповнили свої договори з суміжниками взаємними зобов'язаннями з адміністрацією своїх власних підприємств. Наприклад, у 1971 р. це зробили колективи і адміністрація заводів «Електробритва», «Кондиціонер», експериментального заводу бурового устаткування та ряду інших підприємств Харкова³⁰.

Великого розмаху набрало соціалістичне змагання трудящих республіки за поліпшення якості промислової продукції у завершальному році дев'ятої п'ятирічки. Зокрема з цінною патріотичною ініціативою виступили восени 1974 р. колективи виробничо-технічного об'єднання імені В. І. Леніна і мотозаводу м. Львова. Взявши на себе підвищені соціалістичні зобов'язання, вони звернулися до всіх робітників промислових підприємств області з закликом оголосити 1975 рік роком широ-

26 ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 406, арк. 1.

27 Там же, спр. 488, арк. 101.

28 Там же, спр. 33, арк. 123.

29 «Львовская правда», 26 жовтня 1971 р.

30 Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 6017, оп. 1, спр. 212, арк. 10; Харківський обласний державний архів, ф. Р—5721, оп. 1, спр. 475, арк. 2.

кої підготовки до масового випуску виробів вищої категорії якості у новій десятій п'ятиріччі. Цей заклик знайшов гарячий відгук серед трудящих усієї республіки.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки партійні організації України провели велику організаторську та політико-виховну роботу по поліпшенню якості промислової продукції та якісних показників господарювання. Концентрованим підсумком її стали розробка та впровадження у виробництво (на промислових підприємствах України) КСУЯП, присвоєння державними атестаційними комісіями 7753 виробам промисловиків Української РСР державного Знаку якості³¹.

Аналіз досвіду, нагромадженого партійними організаціями республіки, показує, що боротьба трудящих за поліпшення якості продукції вимагала від колективів різних підприємств диференційованого, поетапного підходу, єдиної планової основи. Цей досвід свідчить також і про те, що заходи організаційно-технічного характеру, спрямовані на поліпшення якості промислових виробів, завжди вимагають доповнення їх відповідним ідеологічним забезпеченням. Повсюдне використання його, як підкреслював Л. І. Брежнєв, «багато в чому сприятиме успішному здійсненню економічної політики партії на сучасному етапі»³².

³¹ Підраховано автором на основі: Народне господарство Української РСР у 1975 році, К., 1976, стор. 59.

³² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, стор. 33.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ США В ЗОНІ ІНДІЙСЬКОГО ОКЕАНУ (1970—1979 рр.)

М. А. КУЛІНИЧ (Київ)

Значне піднесення національно-визвольного руху в державах зони Індійського океану, їх спільне прагнення до політики неприєднання і нейтралітету, зміцнення національної незалежності цих країн та налагодження співробітництва між ними — всі ці нові явища в політичному становищі регіону привели до значного ослаблення там позицій імперіалізму на початок 70-х років. Це значною мірою пояснює, чому так гостро постала проблема зони Індійського океану в зовнішній політиці США і чому за останнє десятиріччя в цьому напрямі стратегії Вашингтона сформувався цілком визначений курс.

До Індійського океану — третього за величиною водного басейну світу (площа — 74,92 млн. км²) — прилягає 48 країн. Ця обставина дає підстави вважати його зону одним з найважливіших політико-географічних регіонів планети. Держави району значною мірою впливають на розвиток міжнародних відносин.

Зовнішньополітична стратегія США в зоні Індійського океану тісно пов'язана з їх важливими економічними та політичними інтересами.

Перші з них визначаються наявністю там величезних запасів стратегічної сировини. Досить згадати, що 38 видів цієї сировини (з 54, що імпортуються до США) вивозяться з цього регіону¹. Тут сконцен-

¹ "L' Humanité", 25 вересня 1977 р.

тровано 65% світового запасу нафти, 80,7% світового видобутку золота, 56% — олова, 77,5% — каучуку. Сума американських інвестицій в країнах басейну Індійського океану перевищує 10 млрд. доларів, з них 3,5 млрд. вкладено у добування та розробку нових родовищ нафти².

Велику стратегічну заінтересованість виявляють США щодо нафтодобувних країн Персидської затоки — найзначнішого субрегіону Індійського океану. Американські нафтові монополії, які діють на Аравійському півострові та в арабських еміратах Персидської затоки, одержували чистий річний прибуток в розмірі близько 1,5 млрд. доларів³. Після близькосхідного конфлікту 1973 р. внаслідок значного підвищення світових цін на нафту прибутки цих монополій різко зросли. Найбільша з них — «АРАМКО» (нафтопромисли в Саудівській Аравії) — збагачувалася на початку 1974 р. на 3,7 млн. доларів за день⁴.

Величезний обсяг експортно-імпортних операцій з країнами басейну Індійського океану змушує американських стратегів «підключатися» про безпеку важливих морських комунікацій. Ще до відкриття Суецького каналу цей океан щорічно перетинало від 15 до 24 тис. кораблів торговельного флоту. Тепер, коли Суецький канал відкрито, по ньому можуть проходити лише суда водотоннажністю до 60—80 тис. т, тоді як нині з'явилися танкери водотоннажністю 200 тис. т і реальністю стає створення ще більших вантажних кораблів. Цей фактор сприяв пожевавленню морських шляхів у центрі та на півдні Індійського океану і, зокрема, відродженню значення старого шляху навколо мису Доброї Надії.

Наявність величезних американських капіталовкладень у прибережних країнах, що прилягають до зони Індійського океану, вимагає від США створення так званого сприятливого інвестиційного клімату. В цьому полягає найважливіша причина зростання воєнної та політичної активності Сполучених Штатів у цьому регіоні. Створюючи нові й використовуючи старі військові бази, нарощуючи численість військово-морських сил (ВМС), озброюючи і підтримуючи найбільш реакційні режими у зоні Індійського океану, США намагаються «залякати» молоді незалежні держави, що здійснюють антиімперіалістичну політику, силкуються загальмувати процес зростання національно-визвольного руху.

Формування воєнно-політичної стратегії для зони Індійського океану як регіонального напрямку глобальної зовнішньополітичної стратегії США почалося на рубежі 60-х—70-х років під час президентства Р. Ніксона. В кінці 1970 р. рупор Пентагону — журнал «Мілітері рев'ю», підкреслюючи стратегічну важливість району Індійського океану, зазначив: «Країна, яка в майбутньому зможе впливати на цей регіон, ...буде пануючою силою в усьому світі»⁵.

Базисом для формування воєнно-політичної стратегії США в цьому регіоні на 70-і роки стала «доктрина Ніксона», що, за визначенням академіка Г. А. Арбатова, була «задумана як основа політичного курсу, розрахованого на довгий період і на довготривалий ефект»⁶. Основні складові частини доктрини — «принцип партнерства», «елемент сили» і «готовність до переговорів» — становили основу для формування і дальшого здійснення регіональної індійсько-океанської

² "Pacific Community", квітень, 1976, т. 7 (№ 3), стор. 442.

³ The Indian Ocean: its political, economic and military importance, N. Y., 1972, стор. 360.

⁴ "Time", 4 березня 1974 р., стор. 32.

⁵ "Military Review", грудень, 1970, стор. 49.

⁶ Доктрина Ніксона, М., 1972, стор. 6.

стратегії Вашингтона. Плани Сполучених Штатів виходили при цьому з глобальної стратегії «реалістичного стримування», що уособлювала воєнно-політичний аспект «доктрини Ніксона». Публічно ця стратегія була проголошена міністром оборони США М. Лейардом у його доповіді конгресу про військову програму Сполучених Штатів на 1971—1976 рр.⁷

В положеннях, викладених міністром, яскраво помітні дві складові частини «доктрини»: «елемент сили» та «принцип партнерства». В регіональному своєму вияві стосовно зони Індійського океану (до речі, як і щодо Тихого океану) ця стратегія «реалістичного стримування» розшифровується таким чином.

«Елемент сили» — являє собою не що інше, як зростання військової присутності США в зазначеній зоні. Цей напрям виражається:

— в наросшуванні там американської військово-морської могутності (від епізодичних появ в океанічних водах оперативних з'єднань ВМС до створення 5-го флоту Сполучених Штатів);

— у розміщенні стратегічних ядерних озброєнь (акваторія Індійського океану, як вважають верховоди військово-промислового комплексу, — ідеальна стартова площадка для балістичних ракет підводного базування «Поларіс—Посейдон»), у планах розміщення балістичних ракет «Трайдент»;

— у використанні бази на о. Дієго-Гарсія для стратегічної авіації дальнього радіусу дії;

— у розгортанні системи військово-морських і військово-повітряних баз, станцій стеження;

— у розміщенні певного контингенту сухопутних сил для використання його в можливих конфліктних ситуаціях.

Виходячи з «принципу партнерства», Вашингтон у 70-і роки здійснював плани військово-політичного співробітництва в регіоні із своїми союзниками — як тими, що входять у зону Індійського океану, так і розташованими поза нею. В даному випадку слід розрізняти два рівні партнерства. Один з них являє собою військово-політичне співробітництво США з країнами, які хоч і знаходяться на значній відстані від басейну Індійського океану, але мають там певні стратегічні інтереси (наприклад, Англія, Франція, Японія та ін.). Другий рівень цього партнерства — це військово-політичні зв'язки Сполучених Штатів з країнами зони Індійського океану та державами, що прилягають до неї.

Різноманітними є форми і методи реалізації «принципу партнерства». За формою співробітництво США із своїми союзниками відбувається як на двосторонній, так і на багатосторонній (блоковій) основі. Серед найуживаніших методів, що застосовуються Вашингтоном, можна виділити такі: величезні поставки зброї країнам регіону, навчання їх військового персоналу, подання інших видів воєнної допомоги, а також використання економічних та політичних важелів впливу на ці держави. Використовуючи «принцип партнерства» для формування своїх воєнно-політичних планів, американські стратеги робили ставку насамперед на лояльних союзників — Австралію, Саудівську Аравію, шахський Іран, ПАР, Індонезію та деяких інших. Знаходячись у найважливіших стратегічних районах Індійського океану, вони, згідно із задумами Вашингтона, повинні були стати своєрідними

⁷ Toward National Security Strategy of Realistic Deterrence, Statement of Secretary of Defence. Melvin R. Laird on the Fiscal Year 1972—1976 Defence Programme and 1972 Defence Budget before the House Armed Services Committee. H. of R. 1971, GPO, Wash., 1971, стор. 22.

«центрами сили», «опорними точками» для здійснення його далекосяжних планів.

Протягом 70-х років відбувалися серйозні зрушення в політичному кліматі зони Індійського океану, що не могло не відбитися на воєнно-політичній стратегії США стосовно цього регіону. Це зв'язано насамперед із загальними змінами у світі на користь соціалізму і прогресу, а також із зростанням національно-визвольної боротьби та ослабленням сил імперіалізму в цьому регіоні. Маються на увазі насамперед такі події, як розгортання визвольної війни на півдні Африки, поразка американського імперіалізму в Південно-Східній Азії, прогресивні соціальні зрушення в житті народів Ефіопії, Мозамбіку, Мадагаскару, Південного Йемену, Танзанії, Бірми; утворення незалежних держав (Бангладеш, Мозамбик, Сейшельські й Мальдівські острови), перемога антишахської революції в Ірані тощо.

І якщо основи «доктрини Ніксона», розрахованої на довготривалий період, залишалися без змін, то кожна наступна адміністрація Білого дому (республіканців — Дж. Форда, демократів — Дж. Картера) намагалася розставити нові акценти на головних її компонентах, конкретизувати та пристосувати доктрину до нових умов.

Під натиском національно-визвольного руху Сполученим Штатам все важче було зберігати військові бази в країнах зони Індійського океану. Роблячи висновки з постійних невдач у В'єтнамі, американські стратеги почали скорочувати безпосередню військову присутність Сполучених Штатів на азійському континенті, тобто переносити акцент на їх військово-морську могутність, створення мережі військових баз на островах Тихого та Індійського океанів. Начальник штабу ВМС США адмірал Е. Замоулт наголошував у конгресі на необхідності «згортання присутності на суші» шляхом скорочення військових баз в «населених прибережних країнах» і будівництва їх на островах Індійського океану, включаючи о. Дієго-Гарсія⁸. Переважаюче зростання військово-морської могутності Сполучених Штатів і розгортання системи військових баз на островах Світового океану стало суттю «океанської», або «острівної», стратегії США.

Американський спеціаліст по стратегічному плануванню Р. Хейн дав таку формулу цієї стратегії: «Загальне зростання заморської присутності + різке скорочення зобов'язань за кордоном + падіння ефективності континентальних баз + «доктрина Ніксона» («азіати ведуть самі свої локальні війни») = «океанська» стратегія⁹. Будучи конкретним виявом воєнно-політичного аспекту «доктрини Ніксона», така стратегія зовсім не свідчить про скорочення американської військової присутності взагалі і відмову США від своїх зазіхань на той чи інший район планети. У даному випадку, як зазначав американський професор М. Безборуа, «Сполучені Штати зберігають присутність в Індійському океані, і акцент переноситься на збалансовану американську роль у справах регіону»¹⁰. Згідно з думкою міністерства оборони США, нарощування військово-морської присутності Сполучених Штатів в Індійському океані «повністю співпадає з «доктриною Ніксона»¹¹.

Республіканська адміністрація президента Дж. Форда конкретизувала і доповнила положення доктрини, висунутої її попередником. Виступаючи в грудні 1975 р. в Гонолулу (Гавайські острови) з нагоди

⁸ "Second Supplemental Appropriations for FY 1974". Hearings before Committee on Appropriations. H. of R. 14013, 93 Congr. 2-d sess., стр. 215.

⁹ Цит. за: М. Bezboruah. U. S. Strategy in the Indian Ocean, N. Y. 1977, стр. 50.

¹⁰ Там же, стр. 51.

¹¹ "New York Times", 8 січня 1972 р.

34-річчя з дня нападу Японії на Пірл-Харбор, президент проголосив «нову тихоокеанську доктрину». Цьому передували зміни на азіатському континенті, зокрема в Південно-Східній Азії, які зняли з порядку денного деякі тимчасові аспекти «доктрини Ніксона». В зв'язку з героїчною перемогою в'єтнамського народу зазнав цілковитого краху один з напрямів політики адміністрації Р. Ніксона, що спирався на концепцію «в'єтнамізації». Перед Вашингтоном виникла проблема «модифікації» стосовно до нових умов тих принципів «доктрини Ніксона», які могли б сприяти посиленню позицій США в майбутньому.

Хоча в декларації президента Форда згадується переважно Тихий океан, більшість положень і висновків «тихоокеанської доктрини» дійсні й для району Індійського океану, оскільки в ній викладена система підходу Сполучених Штатів до азіатських проблем у цілому. Нова доктрина конкретизувала довгострокові цілі «острівної стратегії» — посилення військово-морської могутності США і утворення багатостороннього «партнерства» в зонах Індійського та Тихого океанів. Проте якщо в «доктрині Ніксона» основний акцент робився на елемент «партнерства», що передбачав як посилення «внеску» американських союзників у боротьбу Сполучених Штатів проти соціалізму і національно-визвольного руху, так і скорочення ролі США у конкретних виявах цієї боротьби, то «доктрина Форда» наголошує на елементі «сили», спирається на американську міць. При цьому на перше місце в доктрині було винесено положення про те, що військова могутність Сполучених Штатів є основним фактором для будь-якого стабільного балансу сил у районі Тихого та Індійського океанів. Основною складовою частиною цієї могутності, роль якої ще більше зростає у «силовому компоненті» «доктрини Форда», є ВМС США. Якраз від них, на думку президента, «залежить процвітання США і, більше того, саме їх існування»¹². В цілому «тихоокеанська доктрина» зберегла спадкоємність принципів і духу «доктрини Ніксона». За визначенням радянських дослідників В. О. Кременюка і В. П. Лукіна, — «це — роз'яснення і уточнення деяких довготривалих положень «доктрини Ніксона»... на новому етапі»¹³.

Адміністрація демократів президента Дж. Картера широко оголосила про «новий підхід» до питань стратегії Сполучених Штатів в Індійському океані. Так, у березні 1977 р. президент заявив про готовність відійти від традиційного курсу нарощування військової присутності США в цьому районі, добиватися «повної демілітаризації Індійського океану», вести переговори з СРСР про взаємне скорочення тут військової присутності¹⁴. Як показує аналіз даної заяви і наступний хід подій, вона, по суті, мала пропагандистський характер і ставила за мету вирвати ініціативу в цьому питанні у Радянського Союзу, змінити негативне ставлення країн зони Індійського океану до воєнно-політичних планів Вашингтона, замаскувати справжні наміри Сполучених Штатів, спрямовані на нарощування своєї присутності в цьому районі. Вже того ж, 1977 р. Картер говорив не про «демілітаризацію», а «взаємну військову стриманість в Індійському океані»¹⁵. Неконструктивна позиція США на радянсько-американських переговорах з питань безпеки в Індійському океані (1977—1978 рр.), по суті, завела їх у безвихідь. Що ж до обіцянок президента Картера скоротити рівень вій-

¹² President Ford Address U. S. Navy League in New Orleans — “Sea Power”, травень, 1975, стор. 23.

¹³ Політика США в Азії, М., 1977, стор. 34.

¹⁴ “Washington Post”, 19 березня 1977 р.

¹⁵ “Washington Post”, 24 грудня 1977 р.

ської присутності Сполучених Штатів у зоні Індійського океану, то наступні кроки Вашингтона свідчать про зовсім протилежне.

Незважаючи на запевнення президента «заморозити» будівництво опорної бази американських військово-морських сил на о. Дієго-Гарсія на рівні 1975 р., Пентагон на повний хід продовжує зміцнювати та переобладновувати її. Острів перетворено у свого роду нерухомий авіаносець у центрі океану: посадочна смуга довжиною 4 тис. метрів здатна приймати найбільші літаки, такі, як бомбардувальник «В-52», вантажні — «С-5», бензозаправники «ЕС-135». Там постійно базуються ескадрильї літаків спостереження «Р-3С-Оріон». Проводяться роботи по будівництву молу довжиною 250 метрів і перебудові підходів до нього з таким розрахунком, щоб сюди могла заходити ескадра приблизно з 12 кораблів і, зокрема, атомні підводні човни. Споруджуються також шахти для зберігання ядерних боеголовок до ракет «Поларіс» та «Посейдон», резервуари для пального, а також важливий центр дальнього зв'язку, обладнаний передавачем під кодовою назвою «Анкл Булгарія», «Сер Родні», і надсекретною установкою «Чарлі Сайт».

На базі постійно перебувають 1400 американських військовослужбовців. Програма будівництва бази була розрахована до кінця 70-х років. Вона коштувала американським платникам податків понад 170 млн. доларів¹⁶.

База на о. Дієго-Гарсія, на думку керівництва Пентагону, стане спорною для створюваного 5-го флоту ВМС США, оперативною зоною дії якого буде басейн Індійського океану та Персидська затока. До його складу входитиме 40—50 суден та 2 авіаносці, які виділяються з 7-го Тихоокеанського і 6-го Середземноморського флотів Сполучених Штатів¹⁷.

Ваші́нгтон не залишає спроб втручання у внутрішні справи країн басейну Індійського океану, розпалювання суперечностей і конфліктів між ними. Так, під час воєнних дій на Африканському Розі збройні сили США в районі Індійського океану, Червоного моря та Персидської затоки були збільшені. До берегів Африканського Рогу послалися бойові оперативні з'єднання військово-морських сил Сполучених Штатів у складі ракетноносця «Фокс», фрегатів «Стейн», «Квалле» і допоміжного судна «Хассаямпа». В розпалі іранських подій кінця 1978 — початку 1979 рр. США знову продемонстрували свою схильність до «дипломатії канонерок». На Іран було здійснено сильний військовий і політичний тиск з метою вплинути на хід антишахської та антиамериканської боротьби народу цієї країни. У січні 1979 р. Сполучені Штати подвоїли чисельність своїх бойових кораблів, що курсували в районі Аравійського моря, поблизу від Іранських берегів. До того як туди ввійшов новий загін у складі есмінців-ракетноносців «Дікейтор», «Хоул» і есмінця «Кінкейд», з середини листопада 1978 р. в даній акваторії уже знаходилися крейсер-ракетноносець «Стеретт», есмінець «Уоделл» та фрегат «Бредлі» з допоміжними суднами. Крім того, в Персидській затоці патрулювали ще три кораблі ВМС США: командне судно «Лассаль», ракетний фрегат «Телбот» і есмінець «Бленді». В кінці 1978 р. згідно з наказом міністра оборони Сполучених Штатів Г. Брауна в Індійський океан була направлена американська ескадра в складі авіаносця «Констеллейшн», ракетного крейсера «Ліхі» і кількох допоміжних суден. Для демонстрації американської військової присутності в районі Персидської затоки з'являлася група

¹⁶ «Newsweek», 18 квітня 1977 р., стор. 37—38.

¹⁷ «New York Times», 9 березня 1979 р.

надзвукових винишувачів «Ф-15», яку обслуговували близько 300 американських військовослужбовців¹⁸.

Антишахська революція в Ірані показала хиткість стратегічних позицій США в зоні Індійського океану. Це спонукало правлячі кола Сполучених Штатів приступити до створення «корпусу швидкого реагування» чисельністю 100—110 тис. чол. для використання в «гарячих точках світу», зокрема, в районі Персидської затоки. Передбачається, що до складу «корпусу» ввійдуть 82-а повітряно-десантна, 101-а аеромобільна дивізії, дві окремі дивізії морської піхоти, 100-600 винишувачів і бомбардувальників, 2—4 з'єднання ВМС, включаючи авіаносці¹⁹.

Ще більше зросла воєнна експансія США у зоні Індійського океану під час ірано-американської кризи, поштовхом до якої стало захоплення в Тегерані у кінці 1979 р. персоналу американського посольства в зв'язку з відмовою Вашингтона видати іранським властям скинутого шаха, що знайшов покровительство в цитаделі імперіалізму. В розпал кризи понад 20 військових кораблів Сполучених Штатів зайняли позиції біля берегів Ірану. Серед них — 5 ударних авіаносців — «Мідуей», «Кітті Хок», «Індепенденс», «Німіц» та «Форрестол»²⁰.

«Новий підхід» Дж. Картера виявився фактично продовженням старого воєнно-політичного курсу Вашингтона в районі Індійського океану. У ньому збережено всі три компоненти, характерні для «доктрини Ніксона», — «елемент сили», «принцип партнерства» і «принцип переговорів». Журнал «Орієнтал Економіст» відзначав, що політика Дж. Картера в зоні Індійського океану «по суті є продовженням «гуамської доктрини Ніксона» і «нової тихоокеанської доктрини Форда»²¹. Разом з тим у кінці 70-х років з'явилися й нові тенденції в стратегії США в цьому регіоні. Це насамперед той факт, що адміністрація Картера стала приділяти значно більше уваги зоні Індійського океану, ніж це робили його попередники, особливо її північно-західній частині. За визначенням помічника президента з питань національної безпеки З. Бжезінського, саме цей район (включаючи Персидську затоку) входить в «арку нестабільності», що загрожує «життєвими інтересам і національній безпеці США»²². По-друге, адміністрація Дж. Картера, підняла на вищий щабель рівень військової присутності Сполучених Штатів в Індійському океані, що відбилося у збільшенні там їх військово-морських сил, планах утворення 5-го флоту, «корпусу швидкого реагування» тощо. По-третє, незважаючи на явну декларативність і очевидний пропагандистський підтекст, адміністрація Дж. Картера використала «принципи переговорів» для формування воєнно-політичних планів США в цьому районі. Це відбилось, зокрема, в участі Сполучених Штатів у чотирьох раундах радянсько-американських переговорів з питань безпеки Індійського океану, а також у бажанні продовжувати ці переговори, яке було висловлене Дж. Картером під час його зустрічі з Генеральним секретарем ЦК КПРС, Головою Президії Верховної Ради СРСР товаришем Л. І. Брежнєвим у Відні (червень 1979 р.).

Аналіз зовнішньополітичних акцій США в зоні Індійського океану протягом 70-х років дає підстави зробити висновок, що незважаючи на деякі «модернізації» й «конкретизації», привнесені у воєнно-політичну стратегію Вашингтона у цьому районі з початку десятиріччя, зберіга-

¹⁸ «Правда», 11 січня 1979 р.

¹⁹ «Fortune», 7 травня 1979 р., стор. 155—160.

²⁰ «Правда», 2, 12 грудня 1979 р.

²¹ «The Oriental Economist», квітень, 1978, т. 46 (№ 810), стор. 22.

²² «Time», 15 січня 1979 р., стор. 6.

ється послідовність і опадкості її визначальних принципів та елементів.

У розглядуваний період дедалі зростала протидія усіх миролюбних сил планети зазіханням американського імперіалізму на цей регіон. Послідовна боротьба народів Радянського Союзу, інших країн соціалістичної співдружності, більшості держав зони Індійського океану за мир і дальшу розрядку міжнародної напруженості дає відчутні результати. Великою перемогою прогресивних сил стало прийняття Генеральною Асамблеєю ООН в 1971 р. резолюції № 2832 «Про перетворення Індійського океану в зону миру та співробітництва». Для втілення в життя цього рішення в 1972 р. був створений спеціальний Комітет ООН, до якого ввійшли представники 23 країн. За його ініціативою скликаються важливі наради держав басейну Індійського океану, на яких обговорюються проблеми безпеки в цьому регіоні.

Конструктивна позиція Радянського Союзу з питань боротьби за мир і дальшу розрядку міжнародної напруженості, в тому числі й у зоні Індійського океану, яка була викладена товаришем Л. І. Брежнєвим з трибуни XXV з'їзду КПРС²³, знайшла гарячу підтримку всіх миролюбних сил планети. Конкретним втіленням у життя цієї програми стали пропозиції СРСР на радянсько-американських переговорах з питань безпеки в Індійському океані, а також його ініціативи, висунуті на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з питань роззброєння (1978 р.). Радянський уряд завжди готовий співробітничати з усіма заінтересованими державами для досягнення розрядки напруженості в зоні Індійського океану. Це, зокрема, було відзначено й у спеціальному радянсько-індійському комюніке, опублікованому в зв'язку із завершенням офіційного дружнього візиту до Індії члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товарища О. М. Косигіна у березні 1979 р.²⁴

Створення належних умов для підтримки міцного миру і стабільності в зоні Індійського океану сприяло б поглибленню взаємного довіря між державами.

Як зазначив товариш Л. І. Брежнєв у відповідях на запитання кореспондента газети «Правда», політика розрядки «...має глибоке коріння». Вона «має всі шанси залишитись провідною тенденцією» в міжнародних відносинах²⁵.

²³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1978, стор. 16, 28—30.

²⁴ «Правда», 16 березня 1979 р.

²⁵ «Правда», 13 січня 1980 р.

ГЕОПОЛІТИЧНІ СХЕМИ В БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЯХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

В ідеологічному арсеналі імперіалізму особливе місце належить геополітиці, до якої незмінно звертаються прибічники агресивних воєн. Геополітична доктрина розглядається ними як засіб, що має камуфлювати загарбницькі цілі монополістичної буржуазії в зовнішній політиці, пояснювати територіальні претензії до інших країн виключно географічними факторами — характером кордонів, рельєфом міс-

цевості тощо¹. Невипадково у гітлерівському рейху геополітика була проголошена офіційним вченням і використовувалася для обґрунтування злочинних планів поневолення та знищення цілих народів.

Роль, яку виконує геополітика, закономірно зумовила той факт, що громадська думка в багатьох країнах сприймає її як синонім антигуманізму і людиноненавистництва. Тому після другої світової війни чимало авторів буржуазних трактатів не вживають даний термін, замінюють його назвою «політична географія» або іншими словесними еквівалентами. Разом з тим інколи робляться й заяви про право її на існування, оскільки вона, мовляв, містить «раціональне зерно». Такі твердження ідеологи імперіалізму вводять в обіг, щоб перейти в контратаку проти марксизму-ленізму. Вони удають, ніби історичний матеріалізм взагалі заперечує значення географічного середовища, і цим самим силкуються відвернути увагу від суті питання — про вирішальні фактори історичного процесу. Тим часом у працях основоположників наукового комунізму географічне середовище недвозначно характеризується як необхідна умова суспільного розвитку, але наголошується, що визначальні чинники цього розвитку кореняться в самому суспільстві. «Спосіб виробництва матеріального життя,— вказував К. Маркс у праці «До критики політичної економії»,— зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»².

Полеміка, що точиться між представниками буржуазної і марксистсько-ленінської ідеологій, стосується не тільки питання про правомірність зводити суть політики до дії географічних факторів, а, зрештою, й засад буржуазного суспільствознавства в цілому. Саме цим пояснюються наполегливі спроби прибічників геополітики піднести її до рангу наукової теорії, «осучаснити» понятійний апарат, методи і прийоми використання геополітичних постулатів тощо. Тому на Заході значного поширення набули тлумачення суспільних процесів під кутом зору так званого «європеїзму».

Слід підкреслити, що «європеїстські» інтерпретації здавна побутували в буржуазній літературі. Основний зміст їх зводиться до того, які саме народи та країни необхідно зараховувати до «європейської спільності». Здається, відповідь тут очевидна: ті, що територіально належать до європейського регіону. Але буржуазні автори висувають різні формальні застереження, згідно з якими не всі народи, що проживають в межах європейського континенту, вважаються європейськими. Щодо цього існує багато точок зору, часом прямо протилежних одна одній³, але не важко помітити певну загальну тенденцію. Якщо в ХІХ — на початку ХХ ст. вони мали в цілому шовіністичне антислов'янське вістря, то після 1917 р. почали наповнюватися антисоціалістичною мотивацією. Відтоді розмови зосереджуються головним чином на питанні про приналежність до «європейської спільності» російського та інших східноєвропейських народів, які стали на шлях революційних перетворень. Це, зокрема, зумовило появу побудованих на пересмикуванні фактів безапеляційних тверджень, ніби «Росія не є і ніколи не була членом європейської сім'ї»⁴. Власне в такому дусі у повоєнний період були написані книжки О. Халецького,

¹ Ю. Н. Семенов. Фашистская геополитика на службе американского империализма, М., 1952; Г. Гейден. Критика немецкой геополитики, М., 1960; Л. А. Моджорян. Геополитика на службе военных авантюристов, М., 1974.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6.

³ "Slavic Review", 1964, № 1, стор. 20—27.

⁴ J. Marriot. Anglo-Russian Relations, 1689—1943, London, 1944, стор. 1.

Х. Паскевича та інших інтерпретаторів версій «європейської спільності»⁵.

У руслі цієї тенденції в буржуазній історіографії здійснюються спроби висвітлювати й історичне минуле України. Хронологічно поява згаданого напрямку, що досі не був предметом спеціального розгляду, збігається з поглибленням кризи капіталізму, викликаним результатами розгрому фашистської воєнної машини і зростанням сил миру та соціалізму. Ще в ході другої світової війни імперіалістичні кола США почали потай виношувати задуми встановлення свого панування над світом після того, як гітлерівський рейх зійде з міжнародної арени. Тоді ж вони стали розробляти ідеологічне прикриття цих планів. Про те, що геополітика опинилася в центрі їх уваги, свідчив проведений 1944 р. симпозіум з метою «енергійного застосування сучасної географії для політики і стратегії США як провідного партнера» в майбутньому повоєнному світі. Так, говорячи про «американську геополітику», Е. Уолш з Джорджтаунського університету (Вашінгтон) рекомендував надавати їй антирадянського спрямування при впровадженні в «галузь зовнішньої стратегії». Його вимога супроводжувалася типово геополітичною «аргументацією» — мовляв, «Москва знаходиться набагато ближче до пульсу Євразії, Індії та Китаю, ніж Лондон та Вашингтон»⁶.

Кампанія, розпочата в США, проливала світло на прихильне ставлення певних кіл цієї країни й до фашистської геополітики та зловісної спадщини третього рейху в цілому. Одразу після війни намітився відхід американської адміністрації від погодженої лінії, закріпленої в документах Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 р., де, зокрема, прямо вказувалося на необхідність «повністю усунути нацистські та мілітаристські доктрини»⁷. Серед цих доктрин, як уже зазначалося, була й геополітика. Проте правлячі кола США та їх апологети намагалися заперечити її органічне єднання з нацизмом.

Хоча вони докладали чимало зусиль для реабілітації геополітики, проте наголошували, насамперед, на тих її аспектах, які найбільше відповідали б інтересам американського імперіалізму і водночас, з огляду на сильні антифашистські настрої мас, затушовували б її зв'язок з нацизмом. Отже, йшлося не тільки про захист основ геополітики, але й про «модернізацію» її форм та пошук джерел, більш прийнятних, ніж ті, що мали нацистське тавро. За таких умов на поверхню сплигло прізвище одного з основоположників геополітики англійця Х. Маккіндера. Його науковоподібні побудови, складені ще на початку ХХ ст., виявилися співзвучними цілям тих, хто розробляв, а потім проводив повоєнну політику «стримування» і «відкидання» соціалізму. Згідно з викладками англійського геополітика Східна Європа вважалася центральним пунктом для оволодіння «стержнем землі» — Євразією⁸. У роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції «теорія» Маккіндера набрала антирадянського характеру. Будучи у 1919 р. верховним комісаром України під час окупації її державами Антанти, він силкувався виправдати з допомогою геополітики плани розчленування і поневолення Радянської країни⁹.

⁵ О. Halecky. *The Limits and Divisions of European History*, New York, 1950; Н. Paskevicz. *The Making of the Russian Nation*, London, 1963 та ін.

⁶ *Compas of the World. A Symposium on Political Geography*, New York [1944], стор. 35, 39.

⁷ Тегеран—Ялта—Потсдам. Сборник материалов, М., 1967, стор. 346.

⁸ Н. Mackinder. *The Geographical Pivot of History*. — "Geographical Journal" (London), 1904, № 23; його ж. *Democratic Ideas and Reality*, London, 1919.

⁹ Л. А. Моджорян. Назв. праця, стор. 17—18.

Піднімаючи на щит його писання, апологети імперіалістичної реакції мали, зокрема, на меті «науково» обґрунтувати повоєнний курс у зовнішній політиці адміністрації США щодо країн Європи, народи яких обрали шлях соціалістичних перетворень. Одним з лейтмотивів тодішніх американських геополітичних публікацій стало твердження: «Східний кордон США проходить по європейському континенту»¹⁰. Саме в цей час Західна Німеччина перетворювалася на головний форпост американської стратегії в Європі. Як «великий козир» у боротьбі проти європейських соціалістичних країн характеризував її грохи згодом один з творців політики «холодної війни» Джон Ф. Даллес¹¹.

В ідеологічному плані такий хід подій прискорив відродження в Західній Німеччині системи «остфоршунгу» («вивчення Сходу»), що діяла в третьому рейху, і геополітичної пропаганди відповідно до реваншистських устремлінь ультраправих. З перших кроків діяльності «остфоршунгу» Радянський Союз, у тому числі окремі його регіони, трактувалися значною мірою в аспекті геополітики.

На один з центрів геополітичної пропаганди перетворилося відновлене в Мюнхені «Німецько-українське товариство», яке було засноване ще задовго до війни войовничими пангерманістами. Своєю програмною метою на повоєнний час воно проголосило «вивчення українського питання» у зв'язку з «сучасними європейськими проблемами»¹². Такий напрям діяльності мюнхенського «українознавства» відображав одну з ліній геополітики, що робила наголос на «європеїстських» тлумаченнях суспільного розвитку. Прибічники воєнно-політичної конфронтації маскували свої авантюристичні задуми гаслами «об'єднаної Європи», «європейської інтеграції» тощо¹³. Заяви про «об'єднання» Європи аж до Уралу, з якими виступали трубадури реваншизму типу Хальштейна, не залишали сумніву в тому, що під прапором «європеїзму» вони плекали надії на поглинення соціалістичних країн імперіалізмом та реставрацію в них системи капіталістичної експлуатації.

Плани «європеїзації» виношувалися і щодо території України. Колишні фашистські «сходознавці», що отаборилися в Західній Німеччині, висуvalи тезу, згідно з якою Україна була нібито «природним» аграрним додатком до імперіалістичних держав Західної Європи. «Економічна незалежність Європи (йдеться про західну її частину.— М. В.),— запевняли вони,— значно посилилася б шляхом включення України як джерела сільськогосподарської продукції»¹⁴. Представники відродженої у ФРН геополітики цю ж саму «аргументацію» прямо пов'язували з планами реваншистських сил. В опусі Х. Зандера «Європа без фраз» (1953 р.) зазначалося, що їх вимога «життєвого простору» полягає в «приєднанні до серединної Європи продовольчого центру України»¹⁵. Діяльність «Німецько-українського товариства» підтверджувала, що подібні спекуляції були розраховані на виправдання експансіоністських замірів щодо СРСР. Невипадково з доповідями про «європейську функцію» України виступали реваншисти та їх

¹⁰ Цит. за: Г. Гейден. Назв. праця, стор. 153.

¹¹ J. F. Dulles. War or Peace, New York, 1957, стор. 111.

¹² Deutsch-Ukrainische Gesellschaft, München, 1968, стор. 33.

¹³ В. Н. Салов. Современная западногерманская буржуазная историография, М., 1968, стор. 346; А. Н. Мерцалов. Западногерманская буржуазная историография второй мировой войны, М., 1978, стор. 93.

¹⁴ Ukraine and Its People, Munich, 1949, стор. 129.

¹⁵ Цит. за: Г. Гейден. Назв. праця, стор. 232.

підспівувачі — буржуазні націоналісти, домагаючись перетворення європейського континенту в «єдину військову територію»¹⁶.

Ці розумування про Україну, що мали стверджувати право імперіалізму на втручання у внутрішні справи радянського народу, за своєю суттю не були чимось новим в ідеології реакційних сил, які збиралися після війни під штандартами антикомунізму. Адже «європеїстські» сентенції поширювалися ще гітлерівцями як варіант агресивного гасла «життєвого простору», що змушені констатувати й буржуазні дослідники. Одна з версій нацистської пропаганди полягала у брехливому запевненні, ніби «війна проти Радянського Союзу... є кроком у досягненні європейської єдності»¹⁷. І те, що адепти українського буржуазного націоналізму виявили в умовах «холодної війни» заподадливість й активність у пропаганді «європеїстських» концепцій, не в останню чергу пояснюється їхньою службою третьому рейху. Виконуючи замовлення гітлерівців, зокрема в стінах берлінського «українського наукового інституту», вони створювали опуси, в яких містилися фальшивки про вирішальний вплив Німеччини на різні сфери суспільного життя українського народу — його історію, літературу тощо¹⁸. Вихваляння німецького «культуртрегерства» мало служити «науковим обґрунтуванням» нацистських загарбницьких домагань на Сході, вимог «життєвого простору» для рейху на Україні.

Чим закінчилися ці потуги фашистських фальсифікаторів — загальновідомо. Зазнали фіаско і ті, хто у 50-х роках проголошував агресивні доктрини щодо соціалістичних країн, пристосовуючи до них версії «європеїзму». Але і надалі ставка на використання подібних тлумачень не змінилася. У період реалізації доктрини «наведення мостів» імперіалістичні політики та ідеологи висунули ряд «проектів». Так, лідер баварських ультраправих Ф.-Й. Штраус у «Проекті для Європи» закликав впливати на соціалістичні держави з тим, щоб «вони знову стали складовою частиною Європи»¹⁹, тобто змінили свій соціально-політичний статус. У розумуваннях політиканів типу Штрауса спеціально наголошувалося на планах експорту імперіалістичних версій «європеїзму» в соціалістичні країни.

Характерно, що обсяг поняття «Європа», сформульованого ідеологами імперіалізму ще в перші повоєнні роки, залишився незмінним і досі. Воно ототожнювалося з поняттям «капіталізм». Це видно з пояснення, наведеного одним з провідних рупорів зовнішньої політики США — журналом «Форін афферс». Прибічники «атлантичної концепції» (що лежить в основі функціонування блоку НАТО) «звичайно говорять «Європа», — зазначав журнал, — коли ведуть мову про її західну половину». Але він тут же виклав міркування щодо розширення меж такої «Європи», звертаючи увагу на посилення контактів між державами з різним соціальним ладом, що стало тенденцією нашого часу. Цей фактор журнал розглядав не інакше як нагоду для посилення «європеїстської» пропаганди на країни соціалізму. «Участь комуністичних держав у широкій багатосторонній структурі співробітництва між Сходом і Заходом має бути пов'язана з європеїзуючим впливом» на них, спричинити появу осіб, які оперують категоріями

¹⁶ Deutsch-Ukrainische Gesellschaft, стр. 32.

¹⁷ A. Reastad. Europe and Atlantic World, Oslo, 1958, стр. 38.

¹⁸ D. Doroschenko. Die Ukraine und das Reich, Leipzig, 1942; A. Jakowiw. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf des ukrainische Recht in 16—18. Jahrhunderte, Leipzig, 1942; R. Smal-Stocky. Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainische Sprache, Leipzig, 1942.

¹⁹ F. Strauss. Entwurf für Europa, Stuttgart, 1968, стр. 44, 45.

буржуазного ладу (на жаргоні радянології вони іменуються «європейськи мислячими») ²⁰. В цьому ідеологи антикомунізму вбачали ключ до таких змін («лібералізація»), які могли б бути спрямовані проти фундаментальних принципів передового суспільного ладу.

Зрушення, які охопили буржуазне суспільствознавство, виразно позначилися на тенденціях західної історіографії, її публікаціях про країни Східної Європи і Радянський Союз. Так, в «українознавчих» виданнях застосування «європейських» концепцій великою мірою зросло за рахунок розширення «досліджень» з проблематики дожовтневої історії України, використання їх для пропаганди націоналізму.

У буржуазній історіографії навіть склався ряд стереотипів, з допомогою яких перекручується минуле нашої країни. Реакційні автори, насамперед націоналістичної орієнтації, намагаються скористатися зростанням за кордоном інтересу до історії Київської Русі, її ролі і місця у розвитку народів Європи. Не можна не помітити, що згадані «специ» силкуються монополізувати такі дослідження, принаймні виступати законодавцями щодо методології вивчення різних проблем Давньоруської держави. Лейтмотив їхніх писань зводиться до спроб гальванізувати антиісторичну тезу про Київську Русь як «українську державу».

Зазначимо, що згадані зусилля робляться після того, коли навіть у значній частині праць буржуазних авторів на підставі неспростованих доказів утвердилася оцінка Київської Русі як спільної колиски російського, українського і білоруського народів ²¹. Розглядаючи націоналістичні концепції Грушевського, Дорошенка та інших щодо висвітлення історії Київської Русі, У. Аллен, наприклад, констатував, що їхню інтерпретацію «слід вважати дуже упередженою й побудованою на помилковому розумінні, яке не сприяє історичній правді» ²².

Втім сучасні фальсифікації історії Київської Русі не є шаблоном повторення старих націоналістичних вигадок. Їх особливість полягає в намаганні оживити так звану норманську теорію. Спроби «актуалізувати» давно спростовану гіпотезу робляться таким чином, щоб поєднати її з націоналістичним тлумаченням подій цього періоду. Типову в даному випадку «модернізовану» формулу містять книжки М. Чировського з Ситон-Хіл університету, в яких Київська Русь безпідставно називається державою «українсько-скандинавського (варязького) походження» ²³. У 70-х роках неонорманізм покладено в основу «дослідницьких праць» Гарвардського університету (США). Заспівувачем тут виступив керівник «українознавчого» центру О. Пріцак, який протягує надуману тезу про вирішальну роль норманнів у становленні державності східних слов'ян, розвитку торговельних відносин на Русі тощо ²⁴.

Використання норманської теорії кінець кінцем пов'язане з пропагандою все тих же версій «європеїзму». Норманни зводяться на п'єдестал як уособлення зв'язків з «англо-саксонським світом». У надуманій схемі: стародавній Київ — варяги — англо-сакси американський «українознавець» К. Меннінг з Колумбійського університету ще

²⁰ "Foreign Affairs", 1968, № 2, стор. 258, 270.

²¹ V. Vernadsky. The Mongols and Russia, New Haven, 1953, стор. 233; його ж. Kievan Russia, New Haven, 1959, стор. 245; G. Stökl. Russische Geschichte, Stuttgart, 1962, стор. 2.

²² W. Allen. The Ukraine. A History, New York, 1963, стор. 23.

²³ N. Chirovsky. A History of the Russian Empire, Vol. I, New York, 1973, стор. 75.

²⁴ O. Pritsak. The Origin of Rus.' — "The Russian Review", 1977, № 3, стор. 266.

на початку «холодної війни» вбачав історичне обґрунтування сучасних гегемоністських імперіалістичних доктрин щодо розширення «англо-саксонського світу» шляхом включення до нього інших народів²⁵.

Та чи не найбільші зусилля проповідники псевдоевропеїзму спрямовують на перекидання проблеми історичних коренів дружби українського і російського народів. Здійснюється це методом тенденційного замовчування численних фактів співробітництва між Україною і Росією з одночасною гіперболізацією і одностороннім вип'ячуванням контактів між українськими землями й сусідніми країнами на Заході. При цьому особливі розрахунки фальсифікатори покладають на «вивчення» подій, що відбувалися до возз'єднання України з Росією. В огляді «стану українознавчих досліджень», опублікованому від імені гарвардського «українського наукового інституту», цьому періоду приділяється особлива увага. Американським дослідникам пропонується керуватися такою «настановою»: «Протягом майже чотирьох століть дві Русі йшли власними шляхами, не зацікавлені одна в одній. Вони не зустрічалися між собою аж до 1654 р.»²⁶.

Висловлена теза цілком безпідставна. Адже в архівах СРСР і за кордоном зосереджено безліч історичних документів, що висвітлюють факти тісних зв'язків між Україною і Росією саме в XIV — першій половині XVII ст. Чимало цих матеріалів було опубліковано в збірниках ще в минулому столітті російськими та українськими істориками²⁷. Свідчення про широкі зв'язки і співробітництво двох братніх народів містяться у фундаментальних працях²⁸. Нарешті, в УРСР видано спеціальні монографічні розвідки, де наведено багато фактичних даних зазначеного періоду²⁹.

Історичні документи, введені до наукового обігу, переконливо свідчать, що українсько-російські зв'язки з давніх-давен були зумовлені глибокими об'єктивними причинами. В цих зв'язках знаходили вняв надії українського народу на визволення з-під чужоземного ярма. Спільність корінних інтересів російського і українського народів закономірно диктувала як життєву потребу розширення і зміцнення їх взаємозв'язків у різних галузях — політичній, економічній та культурній.

Тим часом навіть буржуазні історики змушені констатувати прямо протилежне тому, що проголошують деякі гарвардські «специ». Так, проф. Х. Хаттенбех (Нью-Йоркський міський університет), який спеціалізується на питаннях дореволюційної історії Росії, незважаючи на загальну тенденційність своїх досліджень, акцентує увагу на міцних зв'язках Росії і України, що існували задовго до возз'єднання. Говорячи про участь українських козаків у війні Росії проти Лівонії, він зазначає, що «московсько-козацький союз зберігався аж до 1654 р.» і протягом зазначеного періоду українські козаки «боролися пліч-о-пліч з московськими військами» проти іноземних загарбників³⁰.

²⁵ Ukraine and Its People, стор. 116.

²⁶ "Canadian Slavonic Papers", 1972, № 2, стор. 141.

²⁷ Див.: Н. П. Ковальський. Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII в. Часть 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников, Днепрпетровск, 1978, стор. 12—14, 23, 25—27 та ін.

²⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней, т. II, М., 1967, стор. 422, 437, 438 та ін.; Історія Української РСР, т. I, кн. 2, К., 1979.

²⁹ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953; Д. І. Мишко. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст., К., 1959.

³⁰ Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution, New Brunswick, 1974, стор. 173.

Таким чином, прибічники націоналістичних схем посідають місце на крайньо правому фланзі буржуазної історіографії, серед носіїв найбільш закостенілих догм.

Особливо глибоко пронизує антиісторизм їхні публікації, присвячені розвитку української культури. Спроби будь-що втиснути її у прокрустове ложе «європеїстських» концепцій і тут розкривають наукову неспроможність останніх: з історії українського народу вилучається багато славних сторінок, що свідчать про численні животворні зв'язки з культурою російського, а також білоруського народів. Внаслідок цього українська культура на шпальтах американських та деяких інших зарубіжних видань постає покраяною до невпізнання.

Заокеанські «експерти» висмикують із загальної сукупності фактів і явищ лише ті, що мають, на їх погляд, свідчити про «європеїські впливи» на духовний розвиток українського народу. Само собою зрозуміло, українська культура від моменту свого зародження розвивалася не у вакуумі, збагачуючись завдяки контактам з культурами інших народів і водночас збагачуючи їх. Не становлять винятку щодо цього і її зв'язки з культурами країн Центральної та Західної Європи. Однак сучасні фальсифікатори, створюючи штучні схеми історичного минулого, тенденційно зміщують акценти у зображенні культурних взаємозв'язків, спотворюють об'єктивну картину історичного процесу. Так, у «Новій британській енциклопедії», виданій Чикагським університетом, культурне життя України в минулих століттях показано як суцільний наслідок «західноєвропейських впливів» — в образотворчому мистецтві, музиці, театрі і т. д.³¹ Водночас в енциклопедії немає жодного слова про благотворний вплив на нього прогресивної російської літератури і мистецтва, який особливо розширився після возз'єднання України з Росією.

Не дивно, що «європеїстські» тлумачення пов'язані з пропагандою одіозних націоналістичних псевдотеорій. У такому дусі, наприклад, побудовано тезу про формування «української культури, цілком відмінної від російської», вже в ранньому середньовіччі — VII—VIII ст.³² Тобто називається період, коли ще не існувало ні українського, ні російського народів і, ясна річ, ні української, ні російської культури.

Необхідно зазначити, що, говорячи про західноєвропейські зв'язки, буржуазні історіографи силкуються затушувати їх класову суть. Вони однозначно оцінюють усе, що проникало протягом минулих століть на Україну із Заходу, до однієї купи звалюють реакційні і прогресивні течії. В цілому ж під гаслом «європеїзму» вони вихваляють явища антинародного характеру: з незмінним пієтетом ставляться до насадження католицизму і уніатства, трактуючи останні як ознаку «європеїзації» України в галузі культури. Наступ Ватикану на Схід, відомий своїми тяжкими наслідками для українського народу, фальсифікатори зображають як одну з «головних хвиль європейського духу» на Україні і неправомірно порівнюють його з поширенням гуманістичних ідей Ренесансу³³. Нарешті, про справжній класовий зміст вживаного в «українознавчих» публікаціях терміна «західноєвропейські впливи» свідчить те, що до нього зовсім не включаються революційні зв'язки трудящих України з прогресивними силами Західної Європи.

³¹ The New Encyclopedia Britanica, Vol. 18, Chicago, 1978, стор. 838—839.

³² N. Chirovsky. Old Ukraine, Madison, 1963, стор. 9.

³³ Ukraine. A Concise Encyclopaedia, Vol. I, Toronto, 1963, стор. 951.

Викривлені інтерпретації проблеми культурних впливів логічно призводять «європеїстів» до нігілістичного ставлення до української культури. Цей аспект особливо характерний для публікацій деяких заокеанських та західноєвропейських авторів. У висунутій ними версії «багатоеlementності», власне, перекреслюється вклад українського народу в скарбницю світової культури, а його духовна спадщина змальовується у вигляді якоїсь механічної суміші з латинських, німецьких, уніатських, протестантських та інших «європейських елементів»³⁴. До цього переліку включена навіть «турецька модель» (у такий спосіб кваліфікується духовний світ козацтва). Характерно й інше: серед великої кількості «елементів» «європеїсти» не знаходять жодного, який хоча б згадував про збагачення української культури в результаті її тісного багатовікового спілкування з російською культурою.

Апеляція до «європеїзму» — це не тільки намагання перекрутити ті або інші явища минулого. Вона водночас означає поглиблення кризи самої методології буржуазної історіографії. Пошуки окремими її представниками виходу з методологічного тупика апологети націоналістичної ідеології використовують для висунування геополітики та її складової частини — географічного детермінізму на роль основоположного принципу досліджень з історії України. Показово, що ініціатором застосування цієї методології був активний прибічник відвертого підпорядкування історіографії антирадянській політиці імперіалізму вже згадуваний К. Меннінг. У «Нарисі української історії», виданому 1949 р., він писав, що «безмежний степ, велична течія Дніпра і нескінченні лани пшениці, ...незважаючи на політичні зміни протягом століть, є й досі, як і тисячоліття тому, ...головними факторами у визначенні її (України.— М. В.)... історії»³⁵.

Цю антинаукову настанову, взяту свого часу на озброєння апологетами «холодної війни», силкуються пропагувати й досі. Так, автори двотомної публікації, виданої Торонтським університетом (Канада), що претендує на універсальне висвітлення історії українського народу, основні суспільні процеси зводять до дії географічних умов. Рельєф України, наприклад, оголошується ними «однією з головних причин» державного устрою і взагалі політичних подій на її території³⁶.

Найчастіше подібні твердження зустрічаються у монографіях і статтях, присвячених подіям доби феодалізму. Перебування українських земель у складі різних держав їх автори намагаються пояснити не соціально-економічними та політичними факторами, що є вирішальними, а характером місцевості — «відкритим степом і лісостепом»³⁷, якій приписується фатальна сила. Кордонами, «незахищеними природою», геополітики від «українознавства» схильні пояснювати також банкрутство дрібнобуржуазних націоналістичних «урядів» у роки громадянської війни. Вдаючись до такого абсурдного в своїй основі трактування, вони обминають мовчанкою економічні й соціальні причини і, отже, хотіли б уникнути неприємної для них розмови про самовіддану боротьбу трудящих України, які змели геть прогнилий буржуазно-поміщицький лад та його прислужників.

Спроби утвердити постулати геополітики як метод пізнання історії України, поряд з певними колами американо-канадської радяноло-

³⁴ "Canadian Slavonic Papers", 1972, № 2, стор. 141.

³⁵ C. Manning. Outline of Ukrainian History, Winnipeg, 1949, стор. 9.

³⁶ Ukraine. A Concise Encyclopaedia, Vol. I, стор. 13.

³⁷ C. B. O'Brien. Muscovy and the Ukraine From the Perejaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654—1667, Berkeley and Los Angeles, 1963, стор. 126.

гії, здійснюють і окремі центри західнонімецького «остфоршунгу». Один з його підрозділів — «Дім української науки» в Мюнхені — субсидував у 1970 р. видання монографії І. Рибчина під назвою «Динаміка українського козацтва»³⁸. Вже у «вступі» до згаданої книжки її автор серед своїх попередників називає й такого трубадура геополітики в третьому рейху, як В. Кубійович. Наслідуючи прийоми фашистської профанації наукових дисциплін (що знайшло вияв у появі в гітлерівській Німеччині «геоюриспруденції», «геостратегії» тощо), автор вирішив пояснити історію українського козацтва XVI—XVIII ст. з точки зору «геопсихології».

Про рівень цієї «науки» можна судити із завдання, що його поставив перед собою І. Рибчин, — «який геопсихологічний вплив мав степ на формування характеру української людини». На стор. 10 дається така «наукова» відповідь послідовника геополітики: у людини «створюється як наслідок довгого перебування в степу непогамований гін при найближчій нагоді зустрітися і звести жорстокий бій з ворогами, сусідами по степовій смузі». Про те, що воєнні дії, в яких брали участь козацькі загони, були наслідком економічних і соціально-політичних факторів, в книзі немає й згадки. Вдаючись до «степової» мотивізації «жорстокого бою», автор навіть не завдає собі клопоту зазирнути в посібники з історії Західної Європи доби середньовіччя, де рельєф вже, звичайно, не є степовим, але воєнні баталії за своєю жорстокістю нічим не відрізнялися від бойових дій на Україні того періоду. Все це розкриває неспроможність цілей пояснювати рушійні сили суспільного процесу з допомогою географічного детермінізму, на якому базується імперіалістична геополітика з її відгалуженнями різних псевдонаук.

Прикладом зусиль, спрямованих на те, щоб підвести під «українознавчі студії» неспроможну методологію, є стаття О. Домбровського «До питання антропогеографії і геополітики території України в античну добу», надрукована в № 1—4 американського журналу «Український історик» за 1976 р. Фальсифікація давньої історії тут базується, зокрема, на публікаціях генерала вермахту К. Хаусхофера, геополітичні опуси якого навіть в окремих американських виданнях характеризуються як «форум нацистської політичної пропаганди»³⁹. Наслідуючи постулати К. Хаусхофера та інших збанкрутілих теоретиків третього рейху, автор твердить, що історичний процес розвивається... «на підставі геополітичних факторів». У такий спосіб сучасному буржуазному «українознавству» пропонується отруйна фашистська спадщина як методологія пізнання історії.

Використання постулатів геополітики для пояснення певних історичних подій і явищ пов'язане в кінцевому підсумку із завданнями мілітаризму та політичного авантюризму. Автор згадуваного вже мюнхенського видання про козацтво доби феодалізму, наприклад, ставив своєю метою реабілітувати націоналістичний бандитизм часів громадянської та другої світової воєн. «Геопсихологія», виявляється, потрібна йому для того, щоб ототожнити різні за своєю природою і віддалені століттями явища, оголосити куркульський бандитизм спадкоємцем... «традицій» козацтва.

³⁸ Критику вміщених у ній переказів історії козацтва див. М. Ф. Котляр. Як «невдячне» козацтво виступало проти «інтелігентних провідників». — «Український історичний журнал», 1971, № 7, стор. 152—154.

³⁹ The Encyclopedia Americana. International Edition, Vol. 12, New York, 1973, стор. 508.

Ігноруючи економічні та соціальні фактори як визначальні в історичному процесі, адепти буржуазного «українознавства» не здатні відтворити реальну картину суспільного життя, напрямки його розвитку. Тенденційність їхніх фальсифікацій посилюється намаганнями гальванізувати, нерідко в «оновленому» вигляді, націоналістичні гіпотези і міфи. Отже, використання геополітичних трактувань зумовлене, насамперед, загальним станом політизації повоєнної буржуазної історіографії, посиленням її залежності від зовнішньополітичних завдань, що їх ставлять перед собою антикомуністичні кола капіталістичних країн.

Еволюція змісту і форми «європеїстських» та споріднених концепцій свідчить про те, що на формуванні окремих напрямів буржуазних досліджень з історії нашої країни, зокрема України, позначаються політичні гасла й настанови правих та крайньо правих кіл за океаном і в Західній Європі. Це підтверджується наявністю у буржуазній історіографії вантажу, запозиченого з арсеналу нацистської ідеології. Соціальна функція згаданих концепцій має класовий характер, підпорядкована цілям апології історично приреченого капіталістичного ладу.

У сучасних умовах геополітичні схеми використовуються імперіалізмом як ґрунт для ідеологічної війни, спрямованої на підри्व випробуваних століттями дружби та співробітництва українського і російського народів, «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁴⁰. Все це дає підстави характеризувати прибічників геополітичного напрямку як одну з найбільш реакційних шкіл буржуазного розуміння історії, що виступає в загальному руслі імперіалістичної пропаганди.

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

Замітки

До 35-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні

А. Ф. ЛАРІН (Київ)

**ДОПОМОГА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
НАСЕЛЕННЮ В ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ
ТЕРИТОРІЇ УРСР**

Турбота про благо трудящих завжди була найвищою метою економічної політики партії. У своїй діяльності Комуністична партія і Радянський уряд керуються вказівками В. І. Леніна про

те, що «першою продуктивною силою всього людства є робітник, трудящий. Якщо він виживе, ми все врятуємо і відбудуємо»¹. У тяжкі роки війни проблема матеріально-побутового забезпечення трудящих була одним з факторів завоювання перемоги.

Надзвичайно тяжким було становище населення, яке перебувало на тимчасово окупованій території. Так, в Українській РСР фашистські варвари зруйнували 714 міст і селищ міського типу, залишили без домівск 10 млн. радянських людей. За далеко не повними даними, гітлерівські загарбники знищили 5,4 млн. житлових будинків; втрати, яких вони завдали народному господарству республіки, становили 1 триліон 200 млрд. крб. за цінами 1941 р.²

Комуністична партія і Радянський уряд вжили невідкладних заходів для того, щоб відразу ж після визволення радянської землі від фашистських окупантів ставали до ладу промислові підприємства, колгоспи, радгоспи, лікарні і т. д. «Здійснивши безприкладний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, радянський народ продемонстрував масовий героїзм і в мирній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл, фабрик і заводів»,— відзначалося у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»³. З ініціативи трудящих по всій країні розгорнувся масовий всенародний рух допомоги тим республікам і областям, які потерпіли від окупації. ЦК ВКП(б), ЦК компартій союзних республік, крайові і обласні комітети партії проводили велику організаторську роботу по мобілізації сил і засобів для

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 347.

² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 155—156.

³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

відбудови народного господарства визволених районів. 21 серпня 1943 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁴.

Відбудовні роботи розпочалися на Україні ще під час запеклих боїв на її території. Військові з'єднання діючої армії, визволяючи міста і села республіки, брали найактивнішу участь у відбудові промислових підприємств, залізниць, мостів, колгоспів тощо. В цьому виявилась корінна відмінність нашої Армії від армій капіталістичних країн — її будівничий характер, нерозривний зв'язок з народом.

За рішенням Державного Комітету Оборони областям і районам республік, які потерпіли під час війни, було передано значну кількість автомашин, промислове і енергетичне устаткування, сільськогосподарські машини, будівельні матеріали.

Разом з партійними організаціями республіки Військові Ради фронтів, командири, політпрацівники розгорнули масово-політичну роботу по мобілізації сил трудящих і воїнів Червоної Армії на допомогу визволеним районам.

Військові Ради фронтів прийняли спеціальні рішення, якими зобов'язали військові частини і з'єднання передавати відбиту у ворога продуктивну худобу, сільськогосподарські машини, продовольство через обласні і районні Ради депутатів трудящих державним установам, колгоспам, радгоспам, машинно-тракторним станціям. Тільки у листопаді 1943 р. командування 1-го Українського фронту передало колгоспникам щойно визволених Чернігівської, Полтавської областей 1140 голів великої рогатої худоби, 5300 овець і кіз, 75 племенних коней⁵, а командування 38-ї армії наприкінці 1943 р. передало колгоспам Київської області 700 коней, 340 волів, 253 корови, 439 овець, близько 100 свиней⁶.

Воїни Червоної Армії подавали допомогу колгоспникам також у період посівної і збиральної кампаній. Так, влітку і восени 1943 р. запеклі бої точилися на території України. Тому значна частина зернових у Сумській і Чернігівській областях залишилася під снігом. Державний Комітет Оборони зобов'язав командування Білоруського фронту виділити армійські частини для врятування врожаю. Працюючи у надзвичайно тяжких умовах, воїни заготовили велику кількість зерна, задовольнивши потреби фронту на досить довгий час⁷.

У тому ж році частинами Українського фронту колгоспам було передано 1498 тонн зернових культур, 131 тонну картоплі, 1370 коней, 842 лоша́т, 141 шт. волів, 171 шт. овець, 48 повозок, 48 племінних корів і коней. Крім того, воїни зібрали зернові культури з 5372 га, овочей і картоплі — з 843 га, скошили і заскирдували сіна з 965 га. Було перевезено з полів 8935 тонн зернових, 304 тонни картоплі і овочей, 251 тонну фуражу, зорено 706 га, посіяно озимих 410 га, відремонтовано і передано колгоспам 17 тракторів, 31 комбайн, 11 молотарок, 49 млинів, 15 крупорушок і т. д.⁸ Військова рада 6-ої армії повідомила, що за вересень — першу половину листопада 1943 р. військові частини передали підприємствам Наркомбуду УРСР 99,5 тис. цегли, 80 тонн арма-

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 65—104.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1217, арк. 1, 13.

⁶ Архів Міністерства Оборони СРСР, ф. 393, оп. 9035, спр. 26, арк. 12.

⁷ Тыл Советской Армии, М., 1968, стор. 213—214.

⁸ «УІЖ», № 10, 1979, стор. 135.

турного заліза, 30 тонн вугілля, 15 тис. кубічних метрів лісу і багато іншого будівельного матеріалу⁹⁻¹¹.

Навесні 1944 р. Раднарком УРСР звернувся до Військових Рад фронтів, які діяли на Україні, з проханням допомогти у проведенні польових робіт. Командування 2-го Білоруського і Українських фронтів одностайно відгукнулись на цей заклик, розробивши заходи щодо участі військовослужбовців у весняно-польових роботах. Командування виділяло для проведення посівної кампанії пальне, техніку, посівний матеріал. Так, у Тернопільській області всі трактори працювали на керосині, який постачали тилові армійські частини 1-го Українського фронту¹². Воїни 2-го Білоруського фронту у північних районах республіки обробили і засіяли різними культурами 5500 га¹³.

Так пліч-о-пліч на трудовому фронті самовіддано працювали колгоспники і воїни Червоної Армії. Незважаючи на розруху, на жорстокі бої на фронті, план весняно-польових робіт у 1944 р. на Україні було виконано. В цьому певна заслуга і радянських бійців, які не тільки бойовими, а й трудовими подвигами наближали нашу перемогу.

На травневому (1944 р.) Пленумі ЦК КП(б)У секретарі Тернопільського, Ровенського, Вінницького і Кам'янець-Подільського обкомів партії висловили подяку воїнам 1-го Українського фронту. Ровенський обком особливо відзначив працю солдатів і офіцерів армій під командуванням генералів П. О. Курочкина і П. С. Рибалка¹⁴. Через газету 3-го Українського фронту «Советский воин» колгоспники Бобринецького району Кіровоградської області висловили глибоку вдячність воїнам, які подали допомогу у збиранні врожаю¹⁵.

Перш ніж проводити сільськогосподарські роботи, необхідно було розмінувати колгоспні поля. Тільки у 1944 р. у Чернігівській, Київській, Житомирській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській областях воїни очистили від мін 4,5 тис. населених пунктів, знешкодили 1530 мінних полів, знищили 4500 різних видів вибухонебезпечних предметів. Всього за 1943—1945 рр. тільки саперні частини Червоної Армії на Україні перевірили й розмінували близько 14 тис. населених пунктів, виявили і знешкодили 15 млн. мін, снарядів і бомб¹⁶.

Допомагаючи трудівникам сел, воїни Червоної Армії показували приклади організованості, дисципліни, високої політичної свідомості. Їх лозунгом було: «Весняна посівна цього року — це теж бойовий фронт»¹⁷.

Військові Ради фронтів і армій допомагали трудящим визволених міст України у відбудові житлового фонду і промислових підприємств. Так, для відбудови Ворошиловграда військова рада 3-ї Армії 2-го Білоруського фронту у жовтні 1944 р. передала 203 вагони лісу, 10 автомашин, 3 трактори та інші машини і механізми¹⁸. Значну допомогу подали армійські частини трудящим Києва у відбудові головної магістралі столиці — Хрещатика. Військова Рада 1-го Українського фронту

9-11 Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2973, спр. 5, арк. 153—155.

12 ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 568, арк. 61.

13 Там же, оп. 1—14, спр. 1009, арк. 8, 9.

14 Там же, оп. 13, спр. 658, арк. 61, 80—87.

15 «Советский воин», 4 серпня 1944 р.

16 Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1972, М., 1974, стор. 287; М. В. Коваль. Роль Тсоевхімі у сучасному розмінуванні території УРСР (1943—1945 рр.). — «УІЖ», 1974, № 2, стор. 45.

17 «За честь Родины», газета 1-го Українського фронту, 15 квітня 1944 р.

18 Ворошиловградський обласний державний архів, ф. 5, оп. 1, спр. 1052, арк. 48, 49, 57.

направила для тресту «Хрещатикбуд» 28 вагонів різного устаткування, трактори і екскаватори¹⁹.

Тисячі військовослужбовців брали безпосередню участь як робітники у відбудові житлового фонду міст і комунального господарства. Так, особовий склад частин протиповітряної оборони Києва з 6 листопада 1943 р. по 10 серпня 1945 р. відбудовував Хрещатик та інші об'єкти міста. Разом з іншими частинами воїни відновили міст через Дніпро, спорудили міст через Либідь. Всього на ці роботи воїнами цієї частини було витрачено 30 тис. людино-днів²⁰.

Наприкінці 1943 р.— на початку 1944 р. бійці 3-го Українського фронту збудували для колгоспників 700 будинків і сотні будинків відремонтували²¹. Солдати і офіцери 2-го Білоруського фронту навесні 1944 р. відбудували близько 200 житлових і громадських будинків для жителів українського Полісся²². Командування 38-ї армії восени 1943 р. створило теслярські бригади, які за короткий час спорудили для колгоспників Вищедубечанського району Київської області 120 будинків²³. У 1944 р. авіатори Київського округу відремонтували для трудящих республіки 184 споруди²⁴.

Організатором і керівником самовідданої праці по відбудові народного господарства республіки була Комуністична партія, яка вміло об'єднувала зусилля трудящих і воїнів-визволителів. У ці роки, як ніколи до того, виявились єдність армії і народу, висока політична свідомість воїнів Збройних Сил СРСР. Радянський народ ніколи не забуде подвигу воїнів-визволителів, які не тільки врятували світ від фашистської чуми, а й взяли активну участь у відродженні нашої країни.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4487, оп. 1, спр. 16, арк. 70.

²⁰ Там же, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1783, арк. 49—52.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—14, спр. 1009, арк. 4.

²² Там же, арк. 8—9.

²³ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9035, спр. 20, арк. 11; спр. 105, арк. 50.

²⁴ «Ленинское знамя», 5 липня 1944 р.

Д. М. КЛЮЄНКО (Кіровоград)
**КИРОВОГРАДСЬКА МІСЬКА
ПІДПІЛЬНО-ДИВЕРСИЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ**
ім. К. Є. ВОРОШИЛОВА

Комуністична партія Радянського Союзу з перших днів Великої Вітчизняної війни очолила всенародну боротьбу трудящих проти фашистських загарбників. Організовуючи захист соціалістичної Вітчизни, пар-

тія керувалася заповідями В. І. Леніна, який, зокрема, зазначав, що партизанська боротьба є неминучою формою боротьби, особливо «...в такий час, коли масовий рух уже дійшов на ділі до повстання...»¹. Ця ленінська настанова стосувалася часів громадянської війни, але на неї зверталася особлива увага у директивних документах ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, а також у рішеннях місцевих партійних комітетів, які безпосередньо займалися організацією підпільно-партизанської боротьби в тилу ворога.

На тимчасово окупованій гітлерівськими загарбниками території під проводом Комуністичної партії розгорілося полум'я партизанської боротьби, яку підтримував увесь радянський народ. Немало героїчних справ було на рахунку у однієї з найбільших і найактивніших підпільно-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 6.

диверсійних організацій — Кіровоградської організації ім. К. Є. Ворошилова, яку очолював В. В. Федоров. Хоча ця організація працювала в Кіровограді, вона очолила антифашистську боротьбу в багатьох сусідніх районах. Її учасники з огляду на особливі умови степової місцевості поєднували підпільні й партизанські форми боротьби. В радянській літературі про партизанський рух на Україні наведено загальні дані про Кіровоградську підпільну організацію ім. К. Є. Ворошилова. Спеціальної ж праці, присвяченої її діяльності, досі немає. Автор замітки робить спробу заповнити цю прогалину.

Створенням підпільно-диверсійних груп у Кіровограді керували спеціально залишені для боротьби в тилу ворога члени й кандидати в члени ВКП(б) В. В. Федоров (Громов), О. О. Бажан, І. О. Ігнатов, В. М. Рибалкін, І. І. Полінцов та ін.² Згодом невеликі підпільні групи об'єдналися у дві самостійні організації. Одну з них (ім. С. М. Кірова) очолив колишній завідувачий організаційно-інструкторським відділом Бельцького міськкому КП(б) Молдавії Ф. С. Волощенко, якому вдалося вирватися з фашистського полону і пробитись до Кіровограда. Заступником командира по політичній частині було призначено комуніста О. О. Бажана, начальником штабу — комсомольця І. І. Волощенка. У другій половині 1942 р. організація вже налічувала 112 бійців³. До складу підпільно-диверсійної організації ім. Ворошилова ввійшли підпільно-диверсійні групи, які очолювали В. В. Федоров, К. В. Гончаров, І. В. Кокарьов, І. І. Полінцов та М. І. Медведєв. Обидві організації координували свої дії.

Розгортаючи антифашистську боротьбу, комуністи особливого значення надавали проведенню масово-політичної роботи серед населення. На кількох квартирах було встановлено радіоприймачі. Підпільники регулярно приймали зведення Радянського Інформбюро, слухали передачі радіостанцій «Радянська Україна», ім. Шевченка, а потім на друкарських машинках розмножували листівки й відозви до населення, у яких повідомляли про події на фронтах. Лише протягом 1941—1942 рр. вони виготовили і розповсюдили понад 5 тис. примірників листівок і відозв.

Проводилася велика диверсійна робота. Патріоти з організації ім. Ворошилова вивели з ладу телефонну станцію, зруйнували телефонний зв'язок між військовими частинами, що дислокувалися в районі Лелеківського залізничного роз'їзду та станції Шестаківка, а на Кіровоградській швейній фабриці вивели з ладу все технологічне обладнання. Гітлерівцям так і не вдалося відновити її роботу. Одну за одною було вчинено диверсії й на інших підприємствах міста: пошкоджено тістомішалку на хлібозаводі, розібрано автоматичні ваги на маслозаводі, спалено авторемонтну майстерню. Тоді ж було зіпсовано близько 4 тис. м підвісного й підземного кабелю, випущено з цистерн 80 т пального, виведено з ладу 22 трактори, 20 паровозів, 43 автомашини, 24 залізничні вагони, 7 літаків, захоплено велику кількість зброї, боєприпасів, медикаментів, обмундирування⁴.

Члени підпільно-диверсійних організацій налагодили зв'язок з робітниками сусідніх залізничних станцій (Трепівки, Хирівки, Лелеківки, Шестаківки, Плетеного Ташлика, Глиняної, Новоукраїнки), а також з

² ІА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 1.

³ Герои подполья (О борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны), вып. II, третье издание, М., 1972, стор. 245.

⁴ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 58, арк. 5, 6, 39, 88.

патріотами приміських сіл (Федорівки, Компаніївки, Первозванівки, Калинівки, Завадівки, Обознівки, Лелеківки, Оситняжки, Букваря, Лисого Хутора, Аджамки, Гаївки, Северинівки та ін.). З допомогою кіровоградських підпільників на станціях і в селах створювалися патріотичні групи сприяння боротьбі проти фашистських загарбників⁵. У селах Кіровоградського району народні месники виводили з ладу трактори, комбайни, молотарки, випускали з баків нафтобаз пальне. Усе це стимулювало проведення польових робіт, зривалися строки сівби, збирання й обмолоту хлібів. Не припинялися акти саботажу й у самому Кіровограді. На хлібозаводі, що працював для потреб фашистської армії, було залито водою й зіпсовано 5 т борошна, патріоти зробили непридатними до використання окупантами 100 т пшениці й 300 т соняшнику⁶.

Улітку 1942 р. начальник штабу І. І. Волощенко за завданням організації ім. Кірова налагодив зв'язок з групою київських підпільників, очолюваних Л. І. Височанським та Г. Є. Нореєм⁷. Кіровоградські патріоти передавали через киян розвідувальну інформацію командуванню Червоної Армії.

Дії підпільників дуже непокоїли фашистську адміністрацію. 21 жовтня 1942 р. у націоналістичній газетці «Українські вісті» було надруковано повідомлення Кіровоградського гебітскомісаріату, в якому, зокрема, зазначалося: «В ніч з 11 на 12 червня знову було вчинено акт саботажу. Знищено зв'язок між Кіровоградом і Новомиргородом. Внаслідок того, що винуватця не знайдено, було покарано розстрілом Андрія Гудзенка з села Аврамівки, як людину, вороже настроєну проти німців. При повторних випадках будуть застосовані ще жорстокіші заходи»⁸. Але підпільники не припиняли боротьби проти загарбників. Фашистські власті змушені були ще не раз сповіщати про все нові й нові диверсії і збройні напади патріотів⁹.

Комуністи розгорнули активну роботу по створенню широкої мережі підпільно-диверсійних груп на промислових підприємствах міста. Такі групи й організації діяли на «Червоній зірці», «Профінтерні», «Змичці», ремонтно-тракторному заводі, міській електростанції, на «Заготзерні». На «Профінтерні», наприклад, у складі диверсійної організації налічувалися 24 комуністи і 58 комсомольців. Підпільники знищили 23 верстати, зірвали виконання замовлень гітлерівців, допомогли 35 військовополоненим перейти у партизанський загін ім. Ворошилова, який базувався в Нерубаївському лісі (командир С. І. Довженко). Систематично здійснювалися диверсії й на заводі «Червона зірка», де фашисти намагалися організувати ремонт своїх танків та тягачів. Патріоти спалили тут 13 електроприладів, 2 електромотори, підірвали 2 котли¹⁰.

За рекомендацією Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У в 1943 р. обидві міські підпільно-диверсійні організації об'єдналися в одну загальноміську підпільно-диверсійну організацію ім. Ворошилова¹¹. До складу штабу організації увійшли: В. В. Федоров, Ф. С. Волощенко (Безім'яний), О. О. Бажан, К. В. Гончаров, І. І. Полінцов, І. В. Конарьов, І. І. Волощенко, П. І. Лахман. Пізніше до неї влилися групи

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 15.

⁶ Там же, арк. 22.

⁷ Герои подполья, вып. II, стор. 245.

⁸ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965, стор. 75—76.

⁹ Там же, стор. 74—77.

¹⁰ Герои подполья, вып. II, стор. 245—246.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 1.

патріотів, очолювані І. О. Ігнатовим та В. М. Рибалкіним, які також ввійшли до складу штабу організації¹².

Об'єднаними зусиллями народні месники завдавали ще відчутніших ударів загарбникам. Так, 9 жовтня 1943 р. загін підпільників на чолі з В. М. Рибалкіним організував напад на військову частину, сформовану із зрадників Батьківщини, в колишній Єлисаветградській фортеці. Патріоти завчасно підготували перепустки, дістали гітлерівську форму. Вони мали домовленість про підтримку з боку кількох учасників цього формування, що перебували у фортеці. На цю ризиковану операцію пішли М. Ю. Кравченко, М. А. Ткаченко, О. О. Бажан, І. І. Полінцов, Ю. М. Голуб, В. М. Рибалкін. Їм вдалося непоміченими пробратися на територію гарнізону, захопити автомашину й навантажити на неї зі складу німецькі гвинтівки, боєприпаси й 20 комплектів обмундирування. Разом з підпільниками з фортеці виїхали 12 учасників формування, які перейшли на бік патріотів. Автомашина прибула в партизанський загін ім. Ворошилова¹³.

Підпільникам вдалося залучити на свій бік і унтер-офіцера гітлерівської армії Г. Симона¹⁴. Він повідомляв месникам паролі, діставав перепустки, передавав зброю. З його допомогою 13 жовтня 1943 р. патріоти організували напад на військову частину, що містилася в Кіровограді. У ході цієї операції було вбито шефа військової частини, поранено трьох офіцерів і знищено кількох ворожих солдатів, роззброєно 16 поліцаїв і 5 гітлерівців, взято зі складу 60 гвинтівок, багато боєприпасів і майна й переправлено все в Нерубаївський ліс¹⁵.

Під керівництвом підпільно-диверсійної організації у місті діяла також підпільна комсомольська організація, яку очолювали І. І. Волощенко та П. П. Железняк¹⁶.

Учителька кіровоградської середньої школи № 5 О. З. Бур'янова організувала підпільну комсомольську групу із своїх колишніх учнів. Вони розповсюджували листівки серед населення, брали участь у диверсіях на підприємствах, діставали зброю і боєприпаси для партизанів¹⁷. Підпільникам подавали велику допомогу місцеві жителі, забезпечуючи їх продовольством, одягом, медикаментами.

Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація постійно зростала. На кінець 1943 р. в ній налічувалося вже 1300 чол., у тому числі 84 комуністи і 175 комсомольців¹⁸. Такою великою організацією вже складно було керувати з одного центру. Тому її штаб прийняв рішення з метою посилення конспірації створити з членів організації 6 підпільно-диверсійних загонів, які, в свою чергу, складалися з 16 окремих груп¹⁹. Кожною такою групою керував член штабу, комуніст чи комсомолец, який одержував завдання безпосередньо від міського штабу. В умовах степу така структура повністю себе виправдала, допомогла зберегти ядро організації.

Штаб міської підпільно-диверсійної організації, до складу якого

¹² Герои подполья, вып. II, стор. 246; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 6.

¹³ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 58, арк. 129—136.

¹⁴ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945, стор. 139.

¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 47.

¹⁶ Герои подполья, вып. II, стор. 215.

¹⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 19, арк. 105.

¹⁸ Война в тылу врага (О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны), I-й выпуск, М., 1974, стор. 241.

¹⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 78.

входили переважно члени і кандидати в члени партії, фактично виконував функції підпільного міського комітету КП(б)У. На його засіданнях розглядалися питання, пов'язані з організаторською і політико-виховною роботою серед населення, налагодженням інформації кіровоградців про події на фронтах, залученням до боротьби нових патріотів, розробкою планів диверсій, прийомом у члени ВКП(б) тощо²⁰. За роки фашистської окупації у члени партії було прийнято 7 підпільників, серед них — командирів загонів і бойових груп В. М. Рибалкіна, І. І. Полінцова, І. В. Конарьова, Л. В. Хищенко та ін.²¹ Під керівництвом штабу в 1941—1943 рр. підпільники міста виготовили і розповсюдили серед населення обласного центру та навколишніх районів 17 500 листівок і відозв²².

На кінець 1943 р. організація вже мала 5 радіоприймачів, 4 друкарські машинки, рацію, друкарський шрифт, 18 печаток окупаційних установ²³. Патріоти виготовили 183 фальшиві паспорти і допомогли вирватися з неволі багатьом військовополоненим. На підроблені документи вони змогли одержати в окупаційних установах 65 тис. крб. грошей²⁴, які використали в боротьбі проти ворога. Велику роботу провели підпільники О. І. Гончаренко, М. В. Голенов, Ю. М. Голуб, С. Я. Поліна та ін. по розкладу формувань гітлерівських найманців. 64 з них перейшли на бік народних месників і разом з ними боролися проти гітлерівців²⁵.

За роки фашистської окупації Кіровоградська підпільно-диверсійна організація ім. Ворошилова завдала ворогу відчутних втрат. У Кіровограді й навколишніх селах було вчинено 682 великі диверсії, знищено й виведено з ладу 514 одиниць фабрично-заводських верстатів й іншого обладнання, підпалено 3 нафтобази, де згоріло 600 т пального і 305 т мастил²⁶. Крім того, було знищено сотні гітлерівців, звільнено з таборів 212 військовополонених; переправлено в партизанські загоны 165 гвинтівок, 5 кулеметів, 360 гранат, 10 автоматів, 144 кг вибухівки, 15 тис. патронів, 63 комплекти обмундирування та багато іншого військового спорядження²⁷.

Гітлерівці намагалися викрити організацію. Контррозвідка й гестапо підсиляли в неї шпигунів. У ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. окупанти організували масові облави, під час яких виявили кілька конспіративних квартир. Тієї трагічної ночі було заарештовано 103 підпільники, і 225 членів їх сімей²⁸. Після жорстоких катувань фашисти розстріляли П. І. Лахмана, О. З. Бур'янову, Ф. Г. Білявського, М. П. Куколо та інших патріотів, загинуло багато їх сімей. Але організація продовжувала діяти. Гітлерівцям не вдалося довідатися про весь її склад. Збереглося бойове ядро організації, яке продовжувало керувати антифашистською боротьбою.

Перед підходом частин Червоної Армії підпільники посилили диверсійну роботу у ворожому тилу. Вони зірвали відправку в Німеччи-

²⁰ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 3, спр. 60, арк. 1—3.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 6, 204—205.

²² Там же, арк. 65.

²³ Там же, арк. 66.

²⁴ Герои подполья, вып. II, стор. 245.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 9.

²⁶ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976, стор. 154.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 22, арк. 8.

²⁸ Там же, арк. 180.

ну 2865 тракторів, 1256 комбайнів, 361 двигуна, 3374 інших сільськогосподарських машин²⁹.

У період вирішальних боїв за визволення Правобережної України і, зокрема м. Кіровограда, підпільники подавали допомогу військам 2-го Українського фронту. Коли радянські бійці прорвалися в місто, гітлерівці почали спішно відступати за річку Інгул. Підпільники вирішили перекрити шляхи відступу. Вони вказали передовим підрозділам Червоної Армії найкоротший шлях до мосту. Ворога було заблоковано. Патріоти із зброєю в руках брали участь у вуличних боях, знищували фашистських факельників³⁰.

8 січня 1944 р. Кіровоград було визволено від фашистських загарбників. Більшість підпільників продовжувала боротьбу проти окупантів у лавах Червоної Армії, а ті, що залишилися, активно взялися за відбудову зруйнованого фашистами народного господарства міста і області.

Кіровоградська міська підпільно-диверсійна організація ім. К. Є. Ворошилова була однією з найбільших не лише в Кіровограді, а й у республіці. Її члени вміло поєднували масово-політичну роботу й диверсійну боротьбу. Вони налагодили тісні зв'язки з підпільниками сусідніх сільських районів — Кіровоградського, Компаніївського, Єлисаветградського, Аджамського та Великовисківського, а також з партизанськими загонами, що діяли в Чорному та Нерубаївському лісах. Радянські люди активно підтримували патріотів, подавали їм посильну допомогу і тим самим наближували світлий день Перемоги над фашистською Німеччиною.

²⁹ Там же, арк. 9, 172.

³⁰ Герон подполья, вып. II, стор. 263; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 4, М., 1962, стор. 62.

В. В. ЛЕНСЬКА (Одеса)

**ВСЕНАРОДНА ДОПОМОГА ШКОЛІ УРСР
У ВІДБУДОВІ І ЗМІЦНЕННІ ЇЇ
МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ
(1943—1945 рр.)**

Під час визволення території України від німецько-фашистських загарбників Комуністична партія і Радянський уряд провели надзвичайно складну роботу по відродженню зруйнованих фашистами закладів народної освіти. 27 лютого 1943 р.

було прийнято постанову ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів»¹, у якій було накреслено програму відбудови шкільного господарства республіки. Партійним і державним органам УРСР, місцевим Радам депутатів трудящих і насамперед Наркомату освіти УРСР, а також його відділам на місцях було поставлене завдання негайно розпочати роботу по відбудові загальноосвітньої школи і відновленню в ній навчально-виховного процесу. Адже фашисти, відступаючи, з 32 100 шкільних будинків повністю зруйнували 8104, знищили матеріальну базу шкіл².

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр. 36. документів, т. 2, К., 1961, стор. 5—6.

² Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967, К., 1967, стор. 94.

Комуністична партія стала організатором відбудови зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства, закладів культури, в тому числі і системи народної освіти. Відродження в умовах війни загальноосвітньої школи на визволеній території республіки розглядалося ЦК партії, урядом УРСР як одне з найважливіших політичних завдань. На VI сесії Верховної Ради УРСР, що відбулася в Києві на початку березня 1944 р., одним з головних питань було питання про відбудову матеріальної бази народної освіти. Для забезпечення безперервної роботи загальноосвітньої школи в 1944 р. з державного бюджету було виділено 580 400 тис. крб.³

Важливе значення мав також і патріотичний рух громадськості за відбудову радянської школи методом «народної будови», який очолили партійні і громадські організації на місцях. Так, наприклад, трудящі Донбасу організували 1700 недільників, у яких взяли участь 1,5 млн. чоловік⁴⁻⁶. Трудівники Ворошиловградської області відновили на відбудові шкіл у перший рік після визволення 28 780⁷ людино-годин, а трудящі Березівського району Одеської області ще й зібрали 25 000 крб., 300 пудів хліба і т. п.⁸

Першочерговими завданнями в галузі народної освіти були ремонт уцілілих і будівництво нових приміщень для шкіл, виготовлення шкільних меблів, випуск навчально-наочних посібників, збір і впорядкування книжкового та бібліотечного фондів, проведення перепису дітей шкільного і дошкільного віку з метою повного їх охоплення системою загального обов'язкового навчання і т. п.

У 1943—1944 рр. партія та уряд прийняли ряд постанов, виконання яких давало можливість забезпечити школи приміщенням, підручниками, меблями тощо. Прийняття їх було викликане гострою нестачею відповідного устаткування і навчальних посібників у школах. За попередніми підрахунками (на 1944—1945 рр.) не вистачало 850 тис. парт, 49 тис. шкільних дошок⁹. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про видання в 1944—1945 рр. у РРФСР 6 млн. підручників, з них — 4 млн. 200 тис. українською мовою¹⁰. У Львові було відновлено роботу відділення видавництва «Радянська школа». Уряд Української РСР виділив для потреб виробництва необхідну кількість паперу, картону, а також технічне обладнання.

Проте найбільші труднощі були пов'язані з недостатньою кількістю шкільних будинків. Партія і уряд робили все можливе для поліпшення умов навчання дітей, постійно стежили за станом відбудовних робіт. Важливе значення для розширення мережі шкіл мала постанова РНК СРСР «Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням», прийнята 5 березня 1944 р. Вона зобов'язала партійні і радянські органи на місцях негайно вирішити питання про повернення органам народної освіти шкільних приміщень, зайнятих різними організаціями¹¹. Завдяки її успішному виконанню в 1944—1945 рр. у 15 областях УРСР було звільнено 345 шкільних будинків¹².

³ «Радянська Україна», 11 березня 1944 р.

⁴⁻⁶ «Социалистический Донбасс», 10 березня 1945 р.

⁷ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. 2490, оп. 1, спр. 44, арк. 9.

⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 56, оп. 2, спр. 1, арк. 41.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 8, арк. 36, 37, 279.

¹⁰ Там же, арк. 354.

¹¹ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917—1973 гг., М., 1974, стор. 523.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 153, арк. 272.

У своїй роботі по відбудові шкільної мережі партійні організації спиралися на творчу активність мас. Наприклад, тільки за перше півріччя 1943/1944 навчального року у Харківській області було проведено 1800 недільників, у яких взяли участь понад 80 тис. чоловік. Вони відремонтували шкільні приміщення, меблі, завезли паливо для шкіл і квартир учителів¹³. У підготовці шкіл Сумської області до нового навчального року взяли участь шефські організації, вчителі і учні, в результаті чого на 28 серпня 1944 р. було повністю відремонтовано 1261 шкільний будинок, капітально відбудовано та здано в експлуатацію ще 6 приміщень¹⁴.

Великий вклад у справу відбудови матеріальної бази шкіл зробив робітничий клас. Так, наприклад, робітники-інструментальники та транспортники м. Краматорська відремонтували школу № 11 за один день¹⁵. Гірники шахти «Комсомолец» м. Горлівки звернулись до всіх трудящих міста провести двотижневик допомоги школі. Внаслідок цього в місті було відбудовано 44 школи лише силами працівників промислових підприємств¹⁶.

Активну участь у відбудові шкіл брали комсомольці і молодь. Відразу ж після визволення Харкова від фашистських загарбників у місті почали створюватися відбудовні комсомольсько-молодіжні групи. Ініціативна група Краснозаводського району (в складі 35 комсомольців) визначила обсяг відбудовних робіт і відремонтувала з допомогою учнів 3 шкільні будинки¹⁷. Комсомольці і молодь колгоспу «Путь к социализму» Краснодонського району Ворошиловградської області за 6 днів власними силами відремонтували школу, заготовили для неї паливо на зиму¹⁸.

Значну допомогу в справі зміцнення матеріальної бази шкіл подали студенти вузів УРСР. Вони комплектували бібліотеки, ремонтували меблі. Так, бригада комсомольців-столярів Дніпропетровського інституту інженерів транспорту виготовила 15 парт і класну дошку для підшефної школи.

Студенти Харківського університету в своїй підшефній школі організували історико-географічний, хімічний, фізичний і біологічний кабінети, а студенти філологічного факультету Одеського університету виступили ініціаторами збору книжок для сільських шкіл¹⁹.

Таким чином, масова участь населення у відбудовних роботах по відродженню матеріальної бази народної освіти дала можливість вже в перший рік після визволення території України від фашистських окупантів відбудувати значну частину довоєнної мережі шкіл. Перші успіхи в цій роботі відзначила Республіканська нарада активу працівників народної освіти, яка проходила в липні 1944 р. у Києві. На ній відзнача-

¹³ Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, Харьков, 1960, стор. 141.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9, арк. 192.

¹⁵ «Социалистический Донбасс», 12 грудня 1943 р.

¹⁶ Донецький обласний державний архів, ф. 4649, оп. 1, спр. 10, арк. 11—12; спр. 17, арк. 107.

¹⁷ Партийные организации Харьковщины в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Харьков, 1968, стор. 216.

¹⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 50, арк. 96.

¹⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 22, оп. 2, спр. 273, арк. 100 (об); Н. М. Якупов, Л. М. Цымбал. Шефская работа партийных организаций вузов Украины в 1943—1945 гг. — Бессмертный подвиг партии и народа. Материалы межвузовской научной конференции, посвященной 30-летию победы советского народа в Великой Отечественной войне, К., 1976, стор. 123.

лося, що в 1943/1944 навчальному році на Україні вже працювало 12 802 школи з контингентом 1770 тис. учнів²⁰.

В цей час виникло багато патріотичних починань, спрямованих на поліпшення роботи шкіл. Велику роль відіграв славний почин колгоспників сіл Верхівня Вчорайшенського району і Великі Кліщі Базарського району Житомирської області, які своїми власними силами за один день не тільки відремонтували школу і підготували її до навчального року, а й завезли паливо на весь рік. А кошти, які держава виділила їм на ремонт школи, верхівняни і великокліщівці віддали у фонд оборони країни. Цей рух підтримали трудящі всієї області, внаслідок чого було проведено більш як 300 недільників і на 10 серпня 1944 р. з 1278 шкіл було відремонтовано 1000^{21–22}. Газета «Правда» високо оцінила почин житомир'ян. У своїй передовій статті вона писала: «Благородний приклад трудящих Житомирської області заслуговує заохочення і уважного ставлення з боку всієї громадськості. Завдання місцевих партійних і комсомольських організацій підтримати цю ініціативу... очолити всенародний рух за організацію допомоги школі»²³.

Цей славний почин був підхоплений трудівниками інших областей УРСР. Досвід житомир'ян не копіювався, а використовувався творчо, з врахуванням особливостей і можливостей кожної місцевості і кожного колективу. Наприклад, на київському заводі «Ленінська кузня» відбулася спеціальна конференція робітників, присвячена питанням виховання дітей, на якій було затверджено план ремонту підшефної школи, а також накреслено конкретні заходи у питаннях допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків. Усього ж у Київській області силами громадськості було відремонтовано 43 школи, виготовлено 12 тис. парт, 3520 столів і т. п.²⁴ Повсюди в Українській РСР було проведено недільники допомоги школам.

Надзвичайно складне і відповідальне завдання — відбудова шкіл і системи радянської освіти — постало і перед трудящими західних областей УРСР, де фашистські загарбники зруйнували величезну кількість шкільних будинків, кабінетів, лабораторного обладнання тощо.

Процес відбудови системи народної освіти проходив тут значно складніше, ніж в інших районах УРСР. Бандитсько-націоналістичні зграї, намагаючись зірвати соціалістичне будівництво, палили шкільні приміщення, вбивали вчителів-активістів, залякували дітей, які відвідували школу. Націоналісти не зупинялись і перед вбивством учнів. У селі Кудинівці Заліщицького району Тернопільської області протягом 2 днів бандерівці вбили 10 учнів за те, що вони ходили до школи і відмовились псувати підручники, а в селі Іспас Вижницького району Чернівецької області — зарізали вчительку і 20 учнів²⁵.

Партійні і радянські органи західних областей УРСР, озброївшись досвідом роботи східних областей і спираючись на радянських активістів, передову громадськість, вживали заходів до зміцнення матеріаль-

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 8, арк. 462; М. О. Буцько, М. В. Коваль. Діяльність Комуністичної партії по збереженню і розвитку української радянської школи в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). — «Наукові праці з історії КІРС». Вип. 5, К., 1965, стор. 150.

^{21–22} Житомирщина в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Зб. документів та матеріалів, К., 1969, стор. 218.

²³ «Правда», 9 червня 1946 р.

²⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 283.

²⁵ І. Я. Кошарний. У сузір'ї соціалістичної культури (Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР, 1939–1958 рр.), Львів, 1975, стор. 62, 63.

ної бази шкіл, здійснення загального обов'язкового навчання. У м. Луцьку батьки, вчителі і учні відремонтували всі шкільні будинки, завезли 730 куб. м дров, а в Чернівецькій області — підготували до 10 серпня 1944 р. 406 шкільних будинків²⁶. Вірним помічником партії у справі відбудови шкіл стала молодь. Для ремонту шкіл тільки в Снятинському районі Івано-Франківської області було організовано 6 спеціальних молодіжних бригад²⁷. Комсомольці та молодь м. Рава-Руська Яворівського району Львівської області зібрали 6075 примірників книг²⁸.

Велику допомогу у відбудові мережі шкіл у визволених від фашистських загарбників областях України подали братні союзні республіки. По всій країні розгорнувся рух за подання шефської допомоги школам УРСР. Комсомольці Москви і області провели 29 серпня 1943 р. недільник допомоги дітям. 1 млн. крб. було переведено ними у фонд допомоги школам Харківщини²⁹. 800 тис. крб. для відбудови шкіл і дитячих будинків надіслали в Харків трудящі Магадана³⁰, а трудівники Узбекистану — учбове обладнання для 7 шкіл³¹. Успішно проходило збирання літератури, культінвентаря, шкільного обладнання для міст Ворошиловградської, Сталінської, Запорізької та інших областей УРСР в усіх союзних і автономних республіках нашої країни. Тільки у фонд відродження Донбасу було здано 10 тис. підручників в Аджарії, 100 тис. — в Куйбишеві, Свердловську, Караганді. 2 тис. книг, канцприладдя надійшло від молоді Азербайджанської РСР. 70 тис. підручників одержали школи Ворошиловградщини від трудящих Оренбурзької області, 4 тис. — від трудівників Чуваської АРСР³². Комсомольці Галицького району Костромської області відрахували у фонд відбудови шкіл визволених районів УРСР по 5 трудовнів³³.

Таким чином, незважаючи на ускладнення, викликані величезними масштабами руйнувань, відсутністю відповідних засобів, кадрів будівельників, радянські люди під керівництвом Комуністичної партії успішно відбудували систему народної освіти, про що свідчать такі дані: на початок 1945/1946 навчального року в УРСР вже працювало 94% шкіл довоєнної мережі народної освіти, якими було охоплено 78% довоєнної кількості учнів³⁴.

Це було зроблено завдяки величезному трудовому ентузіазму трудящих Радянської України, щирій братерській підтримці всіх республік нашої країни, керівній та спрямовуючій діяльності Комуністичної партії.

* * *

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9, арк. 241.

²⁷ Там же.

²⁸ Соціалістична культура Львівщини. Зб. архівних документів і матеріалів (1939—1962 рр.), Львів, 1964, стор. 37.

²⁹ «Ворошиловградская правда», 12 вересня 1943 р.

³⁰ «Известия», 12 серпня 1943 р.

³¹ Из истории дружбы украинского и узбекского народов. 1941—1945. Сб. документов и материалов, К., 1968, стор. 82.

³² «Комсомольская правда», 12 січня 1944 р.; «Социалистический Донбасс», 28 січня 1944 р.; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945). Сб. документов и материалов, т. 2, Баку, 1977, стор. 302; Луганищина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сб. документов и материалов, Донецк, 1969, стор. 279; Чувашская АССР в период Великой Отечественной войны. Сб. документов и материалов, Чебоксары, 1975, стор. 377.

³³ Кострома — фронту. Сб. документов, Ярославль, 1975, стор. 304.

³⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 283.

О. П. АРТЮШЕВСЬКИЙ (Кривий Ріг)

**З ІСТОРІЇ СПІЛЬНОЇ
АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ
ТРУДЯЩИХ МАС РОСІЇ, УКРАЇНИ
І БІЛОРУСІЇ В СЕРЕДИНІ XVII ст.**

Визвольна війна українського і білоруського народів проти польсько-шляхетських загарбників, за возз'єднання України і Білорусії з Росією була спрямована не тільки проти національно-релігійного, а й проти феодально-кріпосницького гноблення.

8(18) січня 1654 р. в результаті історичних рішень Переяславської ради російський і український народи навіки об'єдналися в єдиній державі і пішли по єдино правильному шляху спільної боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, за свою кращу долю. В Білорусії ще продовжували хазайнувати польські феодалі.

Навесні 1654 р. між Росією та Річчю Посполитою розпочалися воєнні дії. Вони велися переважно на території Білорусії, де з новою силою спалахнула антифеодальна боротьба. На допомогу російським військам Б. Хмельницький направив у Білорусію 20 тис. козаків з Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків під командуванням наказного гетьмана І. Золотаренка¹. Трудящі маси Білорусії з радістю зустрічали російські війська та загони українських козаків, чим могли допомагали їм. Селяни і низи міського населення захоплювали в полон польських феодалів і шляхту, розоряли їхні маєтки, повідомляли російському командуванню про пересування ворога.

Шляхетська армія змушена була спішно відступати. На кінець 1655 р. об'єднане російсько-українське військо при активній підтримці місцевого населення визволило майже всю Білорусію і більшу частину Литви.

В результаті возз'єднання в 1654—1655 рр. Білорусії з Росією білоруський народ визволився від тяжкого національно-релігійного гніту польсько-литовських феодалів. Але кріпосницькі відносини на території Білорусії не були знищені. За феодалами, які офіційно заявили про свій перехід у підданство Російської держави, зберігалися всі маєтності і володіння. Царська адміністрація подавала місцевим кріпосникам всляку допомогу і підтримку. В той же час селянство було позбавлене будь-яких прав.

Розорення, епідемії, голод, кріпосницька політика царського самодержавства на визволеній території Білорусії та уряду Речі Посполитої у районах, де ще продовжували господарювати польські магнати і шляхта, змушували білоруських селян братися за зброю і підніматися на боротьбу проти свого класового ворога. До них приєднувалися збігли російські люди та рядові українські козаки.

Центрами антифеодального руху стали райони Пінська і Турова. Керівником повстанців у Туровському повіті був у 1654—1656 рр. Григорій Чорний*. Починаючи з вересня 1654 р., численні загони повсталих чинили набіги на Туров та його околиці. Як свідчать документи, серед багатьох інших панів у цей час були вбиті шляхтичі «Дем'ян Денисович, Прокіп, Іван Харитонович, дружина Дмитра Волинчука». Вальний сейм у Варшаві відзначив, що з шляхетських дворів Туровського повіту

¹ Дворцовые разряды, т. III, СПб., 1852, ствл. 356—357, 377—378, 401, 403; ЦДАДА, ф. 79, Зносини Росії з Польщею, 1654 р., спр. 6, арк. 254—256, 261—269, 299—300, 367—369, 487—488, 492—493, 596—628; ф. Малоросійський приказ, ствл. 18, арк. 1.

* Не слід ототожнювати з гетьманом Війська Запорізького Г. Чорним, який за свою відданість польським магнатам був убитий повсталими козаками у 1630 р.

повстанці захопили шість тисяч голів рогатої худоби. «Шляхта, яка розбіглася по лісах, не знала, куди повертатися»².

Наприкінці жовтня 1654 р. полум'я антифеодальної боротьби охопило й Пінський повіт. Повсталі селяни почали громити володіння пінського і туровського уніатського єпископа Походія Войни-Оранського. «У жовтні, — скаржився він у суд, — на Пінський повіт напали бунтівні селяни і козаки. Майно княже, панське, духовне огнем і мечем розорили, знищили»³.

У Туровських лісах єпископ сховав коней, одяг, цінні папери. Але повстанці все це знайшли, частину майна забрали, а частину, чого з собою взяти не змогли, — попсували, порубали, спалили⁴. Піддані єпископа розбіглися по лісах.

Антифеодальний рух набирав дедалі більших масштабів. Крім Пінська і Турова, повстання охопило також Давид-Городок, Столин та інші населені пункти, в результаті чого представникам заможних верств «було завдано величезних збитків»⁵.

Наприкінці 1654 р. в Пінському повіті діяло кілька тисяч повсталих селян і козаків. Вони розоряли шляхетські маєтки та знищували їх власників. Так, оволодівши Висоцьким замком, повстанці «все майно, коней, худобу забрали, спалили будівлі, комори і документи, що встановлювали кріпосну залежність, податки, повинності». В Тюмені були знищені панські маєток і два млини. Дотла згоріли також маєток Бродськ із запасами хліба та фільварок Брадца. В маєтках Клесове, Єзьорки, Гнойне та згадуваному вже Бродську повсталі забрали панську худобу⁶. Пінський кашник Арнольд Гедройц повідомляв судовим властям, що селяни спільно з козаками розгромили маєток Теребежево Пінського повіту. «Народ свавільний — козаки, — писав він, — бунтівники незносні розорення вчинили, провівши напади на шляхетські будинки, помістя. Забирали коней, худобу та всяке добро»⁷. 4 листопада 1654 р. Ян Анкудовський з цього самого приводу писав у Пінський суд, що очолюваний ним загін поспішав у Теребежево на допомогу місцевій шляхті. Однак події там розвивалися так швидко, що він спізнився: «Маєток, церква перетворилися на попелище»⁸.

У південних районах Білорусії значний вплив на розвиток антифеодального руху в 1654—1655 рр. справляли українські козаки, що прибули на допомогу російським військам. За своїм соціальним складом рядове українське козацтво було близьким до білоруського «поспільства». Тому козацькі загони постійно поповнювалися білоруськими селянами та представниками міського населення, які прагнули визволитися від кріпосної залежності⁹.

У 1655 р. під час повернення очолюваних І. Золотаренком козацьких полків з-під Вільно до Старого Бихова поблизу Мінська до них приєдналося багато місцевих жителів. З них було створено Мінський полк, яким командував полковник Пашко¹⁰.

² Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далі — АВК), т. 34, Вильно, 1909, № 30.

³ Там же, № 29.

⁴ Там же.

⁵ Там же, № 23.

⁶ Там же.

⁷ Там же, № 24.

⁸ Там же, № 25.

⁹ Там же, № 42; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — АЮЗР), т. XIV, СПб., 1889, стор. 542, 616, 715, 769—771, 807.

¹⁰ История Минска, Минск, 1957, стор. 53.

Крім білоруських селян, у козацькі загони вливалось також багато російських «холопів», що втекли з армії чи від своїх панів.¹¹ Це викликало роздратування і гнів російських феодалів. Цар неодноразово забороняв І. Золотаренку приймати в свої загони селян з Росії¹².

У 1656—1657 рр. антифеодальним рухом були охоплені райони Мінська, Ігумена, Борисова, Шклова, Кричева, Могильова, Вітебська, Пінська, Турова, Новогрудка. Царські війська змушені були вести проти повстанців широкі воєнні дії. Про те, що масштаби цих дій були досить значними, свідчить, зокрема, лист воєводи Великого-Гагіна на ім'я царя (1657 р.)¹³.

Селянські виступи в Білорусії зустрічали палке співчуття і підтримку серед трудящих Росії. Так, російські селяни Опочецького повіту переходили в Полоцький та Себецький повіти і спільно з білоруськими повстанцями та низами українського козацтва вели боротьбу проти феодалів¹⁴. Це викликало значне занепокоєння царського уряду, який, боячись, щоб полум'я антикріпосницької боротьби не перекинулося і в російські губернії, посилав дедалі більші сили на придушення повсталих¹⁵. Значний науковий інтерес щодо цього становить знайдений серед документів Приказу таємних справ чорновик наказу царя Олексія Михайловича князю Г. А. Козловському, який на чолі каральної експедиції направлявся в Могильов на придушення повсталих селян, козаків і збіглих російських людей¹⁶. З наказу видно, що саме побоювання дальшого посилення антифеодальних виступів керувало діями царського уряду.

Приблизно тоді ж, у грудні 1658 р., польський король Ян Казимір віддав розпорядження литовським полковникам іти з військами на придушення повстанців до білоруських міст¹⁷. Великий гетьман литовський П. Сапега одержав наказ поспішати з каральними загонами до Полоцька¹⁸, а кат українських і білоруських трудящих польський воєначальник С. Чарнецький уже діяв із своїми легіонами в районах Лепеля, Докшиць та Ошмян¹⁹. Поспішні заходи, що їх вживали панівні класи Росії, Польщі та Литви для придушення повстання, свідчать про великий розмах спільної антикріпосницької боротьби трудящих мас братніх народів на території Білорусії.

У 1660 р. значні військові сутички між царськими військами і загонами повстанців, яких очолював відомий ватажок білоруських селян і рядових козаків Денис Мурашка, відбувалися в Борисовському повіті. Каральними експедиціями керували стольник, борисовський воєвода Федір Нарбеков і поручик Осип Пупков²⁰.

Яскравою сторінкою в історію класової боротьби трудящих мас Росії і Білорусії увійшли спільні виступи російських і білоруських селян у порубіжних Полоцькому, Невельському, Пусторжевському та Опоч-

¹¹ А. Н. Мальцев. Крестьянское движение в западных районах России, Белоруссии и Литве в 1654—1658 гг. — Тезисы докладов и сообщений шестой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы, Вильнюс, 1963, стор. 155.

¹² ЮАЗР, т. III, СПб., 1861, стор. 583; т. XIV, стор. 77—78, 779—780, 799, 783—784.

¹³ Витебская старина, т. IV, Витебск, 1885, стор. 42; ЮАЗР, т. III, № 348.

¹⁴ ЦДАДА, ф. 210, Розрядний приказ. Московський стіл, ствл. 311, арк. 271.

¹⁵ Там же, ствл. 322, арк. 227—230.

¹⁶ Там же. Розряд. XXVII, спр. 27, арк. 1—6.

¹⁷ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Шчедріна (далі — ДПБ). Рукописний відділ. Польські автографи із зібрання П. П. Дубровського, авт. 65, № 9.

¹⁸ Там же, авт. 65, № 10.

¹⁹ Reszty rękopismu Jana Chryzostoma Paska..., Wilno, 1861, стор. 91—166.

²⁰ ЦДАДА, ф. 210, Розрядний приказ. Московський стіл, ствл. 311, арк. 271.

чецькому повітах, які відбувалися в 1660—1661 рр. Ці події також зафіксовані у документах Розрядного приказу²¹.

30 листопада 1660 р. невельський воєвода М. О. Бешенцов повідомляв цареві, що в ряді місцевостей Озерницької волості селяни відмовляються виконувати повинності і діють спільно з білоруськими повстанцями. «Крестьяне во многих местах, — писал він, — тебе не радуют і сходяться на копы, проводываючи твоих недрузей, литовских людей. Озернические мужики принимают и не пропускают (людей воєводи. — О. А.) и хотят побивать и в воду сажать, а иные от них отходят лесом, и торговых людей многих пограбили и проезду от таких воров ставится мало»²². У листі зазначалося, що заворушення («смута») перекинулося в Озерницьку волость з прикордонних районів Білорусії («заводилась смута от литовских людей»).

З Озерницької волості повстання поширилося й на інші частини Невельського повіту²³. Особливо глибоке занепокоєння воєвода Бешенцов висловлював з приводу того, що селяни, які вийшли з покори своїм поміщикам, ведуть агітацію у царських військах («а ныне по их похвалам и по речам того же чаять в их воровстве дурна к твоим ратным людям»)²⁴.

До 1661 р. селянські заворушення охопили цілий ряд районів і переросли у відкрите антифеодальне повстання. При цьому боротьба білоруських селян у Полоцькому та Себезькому повітах злилася з антикріпосницькими виступами їх російських братів по класу в районах Невеля, Опочки та Пусторжевська. 12 червня 1661 р. воєвода І. А. Хованський повідомляв у столицю, що повстанці з Білорусії, «с Себежского уезда приходили под город Опочку», розгромили маєтки, «пожгли и всяких чинов людей посекали». Ця подія стала тією іскрою, з якої розгорілося полум'я антифеодального повстання в російських прикордонних повітах. Селяни Опочецького повіту почали рішуче розправлятися з неадекватними поміщиками, вбивали їх, підпалювали маєтки²⁵.

Як видно із слів захоплених у полон селян-повстанців Івана Степанова та Івана Сидорова, російсько-білоруські повстанські загони, що діяли на території Опочецького повіту, налічували близько 500 чол. («от Опочки 50 верст... стоят, собрався, шиши человек с 500 и больше»)²⁶. Наздогнавши повстанців, війська воєводи Хованського, на озброєнні яких була навіть артилерія, «учинили бой и тех шишей побили, а иных разогнали в лесу». Після цього карателі направилися в Пусторжевський повіт, щоб «дороги к Полоцку очистить и шишей разогнать и не дать бы разорять Пусторжевского и Опочецкого уездов»²⁷.

У 1660—1664 рр. значні антикріпосницькі виступи, в яких брали участь білоруські селяни, низи українського козацтва та збігли російські люди, відбувалися у південно-східних районах Білорусії. Вони викликали сильне занепокоєння у правлячих колах Речі Посполитої. Зокрема, король Ян Казимір змушений був віддати ряд розпоряджень, спрямованих на посилення військових формувань і шляхетських загонів у Пінському повіті²⁸.

²¹ Там же, ствп. 317, арк. 242—252, ствп. 322, арк. 231.

²² Там же, арк. 250.

²³ Там же, арк. 251.

²⁴ Там же, арк. 252.

²⁵ Там же, ствп. 322, арк. 231.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ ДПБ. Відділ рукописів, польські автографи із зібрання П. П. Дубровенько-го, авт. 65, № 24.

В цей час у районі Турова діяв загін «лісових козаків» під керівництвом полковника Кургана. Навесні 1660 р. він значно поповнився за рахунок жителів Турова та навколишніх сіл, а також збіглих селян з Давидгородського повіту та Полісся²⁹. Повстанці захопили Пінськ, де розорили католицькі костьоли та уніатські церкви, громили панські маєтки³⁰. Ватажками повсталих у Пінському і Туровському повітах були Семен Янкович та Максим Каленикович.

Місцеві феодали в один голос заявляли, що в Туровському повіті проти магнатів і шляхти єдиним фронтом виступали трудящі маси міста, кріпаки з навколишніх сіл, козаки і ратні російські люди. «Міщани міста Турова,— писав, наприклад, кріпосник К. Лоецький,— спільно з королівськими підданими з Туровського повіту, піднявши повстання і підкоряючись протягом усіх цих воєнних літ повсталим козакам і московському супротивнику, залучаючи до себе селян і лісунів з поліських повітів, чинили напади на шляхетські садиби, кляштори, костьоли»³¹.

Спільна антикріпосницька боротьба, яку в 50—60-ті роки XVII ст. вели трудящі маси російського, українського і білоруського народів, була яскравим прикладом їх класової солідарності, непорушної братерської єдності.

²⁹ ЦДІА БРСР у м. Гродно, ф. 1275, оп. 1, спр. 7, арк. 286.

³⁰ АВК, т. 34, № 146.

³¹ ЦДІА БРСР у м. Гродно, ф. 1275, оп. 1, спр. 7, арк. 262.

На допомогу викладачу історії

ПРО КОМПЛЕКСНЕ ВИВЧЕННЯ В КУРСІ ІСТОРІЇ КПРС ТЕМИ «БОРІТЬБА ПАРТІЇ ЗА СОЦІАЛІСТИЧНУ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ КРАЇНИ І ПІДГОТОВКУ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1926—1929 рр.)»

Основні напрями підвищення ефективності навчально-виховного процесу визначив XXV з'їзд партії. Перед працівниками вищої школи він поставив завдання — привести самі методи навчання у відповідність з вимогами життя¹. Це ще раз підкреслено і в постановах ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»² та ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»³.

За роки, що минули після XXV з'їзду КПРС, ряд вузів країни нагромадив певний досвід у справі вдосконалення навчально-виховної і науково-методичної роботи. Нині здійснюється перехід на проблемне читання лекцій, розробляються структурно-логічні схеми, учбово-методичні (технологічні) карти і т. д. Проте в методичному забезпеченні викладання суспільних наук є ще нерозв'язані питання. Насамперед ідеться про необхідність розробки науково обгрунтованої методики розподілу навчального матеріалу за формами навчання, про визначення провідних проблем теми, знаходження оптимальних варіантів висвітлення загальних теоретичних питань у всіх курсах суспільних наук⁴.

У зв'язку з цим автори даного повідомлення ставлять своїм завданням, керуючись рекомендаціями Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР про структурно-логічні схеми й технологічні карти навчального процесу по суспільних науках, дати примірні методичні розробки щодо впровадження елементів проблемного навчання і комплексного підходу до вивчення, зокрема, XI теми курсу історії КПРС — «Боротьба партії за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку суцільної колективізації сільського господарства (1926—1929 рр.)», з розподілом матеріалу за різними формами навчання (лекції, самостійна робота, консультації, семінарські заняття).

При цьому розподілі навчального матеріалу звичайно враховується, що частина питань теми вивчається у 9 класі середньої школи⁵. Так, з її програми студент має уявлення про зовнішню політику Радянської держави в 1926—1929 рр., про перехід до соціалістичної реконструк-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 86.

² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 3.

³ «Коммунист», 1979, № 11, стор. 6—7.

⁴ Структурно-логические схемы и технологические карты учебного процесса по общественным наукам (Методические рекомендации по составлению и использованию), К., 1979, стор. 4.

⁵ И. Б. Берхин, И. А. Федосов. История СССР. Учебник для IX классов, М., 1978, стор. 297—307.

ції, боротьбу за втілення в життя ленінського плану соціалістичної індустріалізації, про її перші успіхи, про те, що вона є ключовим завданням будівництва соціалізму. Студент уже знає також про рішення XIV і XV з'їздів партії, про прийняття першого п'ятирічного плану та боротьбу радянського народу за його виконання, про розвиток соціалістичного змагання, загострення класової боротьби у країні. Однак всі ці питання вивчаються у плані громадянської історії.

З метою забезпечення зв'язку і наступності з програмою середньої школи та іншими суспільними науками викладач розробляє міжпредметну структурно-логічну схему (СЛС—МП). В ній, крім зв'язків з навчальними предметами середньої школи, він визначає, що при наступному вивченні марксистсько-ленінської філософії (в темі «Базис і надбудова»), політекономії (розділ соціалізму, тема XIX — «Економічні закономірності виникнення і становлення соціалізму»), наукового комунізму (тема XI — «Перетворення суспільних відносин у перехідний період») студенти поглиблюватимуть знання з таких категорій: економічний базис, перехідний період, політика індустріалізації, її джерела, форми і методи в різних країнах, сутність політики соціалістичного кооперування селянських господарств.

Крім міжпредметної структурно-логічної складається і внутріпредметна схема (СЛС—ВП). Її завданням є виявлення зв'язків між питаннями різних тем курсу, їх групування та формулювання. Окремі проблеми XI теми поглиблюються і конкретизуються в XII, XIII, XVII, XX темах курсу історії КПРС. Для виділення основних проблем розглядуваної теми також необхідно мати на увазі, що з попередньої, X теми студент знає, яке місце у розробці ленінського плану побудови соціалізму відводилося індустріалізації, про її об'єктивну необхідність, оскільки він уже вивчав рішення XIV партійної конференції, яка надала цьому планові силу партійного закону, і XIV з'їзду партії, що взяв курс на індустріалізацію. Деякі кафедри історії КПРС, наприклад, Української сільськогосподарської академії, внутрі- і міжпредметні схеми об'єднали в одне графічне зображення по кожній темі.

Підготувавши ці схеми, викладач визначає провідну ідею, мету, навчальні і виховні завдання теми. Провідна ідея формулюється на основі проблемного підходу до вивчення даної теми. По XI темі її можна визначити приблизно так: «Дальший розвиток партією ленінського плану побудови соціалізму і діяльність по його втіленню в життя». Це і буде основна навчальна проблема.

Метою теми є розкриття основних закономірностей соціалістичної індустріалізації та особливостей її проведення в СРСР, керівної ролі Комуністичної партії в мобілізації усіх сил радянського народу на розв'язання корінного економічного завдання, показ шляхів подолання об'єктивних труднощів, зумовлених відсталістю Росії та капіталістичним оточенням, і суб'єктивних, що були спричинені опором класово-ворожих елементів і боротьбою з внутрішньою опозицією.

Виховні завдання теми спрямовані на формування класового, партійного підходу до оцінки історичних фактів та подій періоду боротьби за соціалістичну індустріалізацію і створення умов для суцільної колективізації; виховання ненависті до класових ворогів і почуття дружби між народами Країни Рад, почуття патріотизму та пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Для глибшого розуміння всіх цих складних проблем дуже важливим є правильний розподіл матеріалу між формами навчального процесу. З цією метою складається структурно-логічна схема теми (СЛС—Т). В ній відбиваються провідна ідея теми, план, логіка викладу,

категорії і поняття (нові, а також ті, що потребують поглиблення), напрями критики буржуазних фальсифікаторів, місцевий матеріал, зв'язок з сучасністю, з профілем вузу і перелік основних партійних і державних документів. Бажано також дати розподіл основних питань, які мають визначитися на лекціях, семінарі і під час самостійної роботи.

Виходячи з розроблених схем, можна організувати ґрунтовне вивчення теми за програмою курсу, розрахованою на 120 годин. Відповідно до проблем, які розв'язувала партія в 1926—1929 рр., пропонується такий примірний план лекції:

1. Боротьба партії за здійснення ленінської політики соціалістичної індустріалізації країни.

2. XV з'їзд ВКП(б). Курс на колективізацію сільського господарства.

3. Дальше ідейне й організаційне зміцнення партії та розширення її впливу на маси.

При складанні цього плану враховується те, що питання про міжнародну обстановку та зовнішню політику партії і Радянської держави в 1926—1929 рр. вивчалось студентами у школі й може бути винесено на самостійне вивчення за підручником «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (за редакцією Б. М. Пономарьова, К., 1978, стор. 354—357). Деякі питання теми, що розкривають проблеми колективізації сільського господарства (такі, наприклад, як зростання всіх видів кооперації на селі, початок масового колгоспного руху), можуть бути випущені, оскільки вони докладніше вивчатимуться у XII темі.

На розкриття основної проблеми теми спрямована логіка викладу питань, визначених у плані лекції. Зокрема, логіка викладу першого з них може бути послідовно такою: індустріалізація країни — вирішальна ланка в ленінському плані побудови соціалізму в СРСР; політичні і соціально-економічні передумови індустріалізації та необхідність її проведення високими темпами; розвиток партією ленінського плану індустріалізації країни в рішеннях квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б)*, XV і XVI партійних конференцій, XV з'їзду ВКП(б); посилення організаторської та ідеологічної роботи партії; викриття поглядів буржуазних фальсифікаторів з питань: соціалістична природа індустріалізації та її об'єктивна необхідність, значення теоретичної спадщини В. І. Леніна в цій галузі й ін.

В першому питанні йдеться і про боротьбу партії проти троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку, про її основні етапи, перемогу ленінської лінії партії, політичне банкрутство троцькістів, рішення XV з'їзду ВКП(б) про троцькістську опозицію.

Логіка викладу другого питання: XV з'їзд і його рішення; перші підсумки соціалістичної індустріалізації в СРСР; перші успіхи її на Україні; дальший розвиток ленінського кооперативного плану в рішеннях з'їзду; курс на колективізацію сільського господарства; директиви з'їзду по складанню п'ятирічного плану, історичне значення з'їзду.

Логіка викладу третього питання: зростання керівної ролі партії в період соціалістичної реконструкції; зміцнення монолітності партії в результаті розгрому троцькістів і правих опортуністів; зростання рядів партії та підвищення активності комуністів; підготовка до наступу соціалізму по всьому фронту; поживавлення діяльності Рад; керівництво з боку партії громадськими організаціями; рішення XVI партійної конфе-

* В лекції бажано дати лише відправні моменти, а обговорення рішень Пленуму ЦК ВКП(б) перенести на семінарське заняття.

ренції; діяльність партії по підвищенню творчої активності мас, розгортання соцзмагання; боротьба партії за здійснення рішень XV з'їзду ВКП(б).

У процесі роботи з студентами на лекції викладач з'ясовує і поглиблює значення таких категорій та понять, як: соціалістична реконструкція; соціалістична індустріалізація, її соціально-економічні й політичні передумови, об'єктивна необхідність; колективізація сільського господарства; троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок, правий ухил і націонал-ухильництво.

Все це має відбитися в технологічній карті (ТК), яка складається викладачем і є його робочим документом. У ній відображуються мета заняття і провідна ідея теми, вказуються питання лекції і семінару, що розкривають зміст теми; партійні і державні документи, які використовуються. В ТК зазначаються також час, що відводиться на розгляд кожного питання лекції та семінару, методичні прийоми й технічні засоби навчання.

Склавши технологічну карту, викладач має також розподілити весь матеріал теми за формами навчального процесу, визначати час для самостійної роботи студентів і підготувати перелік літератури, яку треба вивчати й конспектувати.

Після визначення провідної ідеї теми, встановлення між- і внутрішньопредметних зв'язків, запропонування примірного плану лекції розподіляється орієнтовно час на висвітлення питань лекції та ін., зокрема: на вступ — 5 хв., перше питання лекції — 30 хв., друге питання — 20 хв., для висновку і відповідей на можливі питання — 5 хв.

В технологічну карту лекції можна включити по першому питанню структурно-логічну схему, розроблену викладачем з проблем: розвиток партією ленінського плану соціалістичної індустріалізації та вироблення партією політичної лінії. По другому питанню — використати кінофрагмент з «Літопису півстоліття», що демонструє роботу XV з'їзду ВКП(б) (5 хв.); по третьому питанню — промову М. І. Калініна на мітингу, присвяченому пуску Дніпрогесу в 1932 р. (2 хв.).

В технологічну карту включається також план семінарського заняття (подається далі) та його методичне забезпечення. По першому питанню семінару можна використати структурно-логічні схеми з проблем: джерела для здійснення соціалістичної індустріалізації; її корінні відмінності від капіталістичної, а також кадри з діафільму «Партія — організатор строительства фундамента социализма (1926—1932 гг.)» (М., 1966), за вибором викладача, а по третьому питанню — магнітофонні або грамзаписи «В. І. Ленін про селян-середняків».

Важливою складовою частиною вивчення теми є самостійна робота студентів. З цією метою проводиться настановча консультація, яка має зосередити увагу студентів на роботі з першоджерелами й лекційним матеріалом, забезпечити підготовку до семінарського заняття, дати методичні вказівки по виготовленню схем, діаграм і т. д. Завданням консультації є також виділити головні проблеми теми. Викладач дає студентам назви рефератів, завдання і вправи для самостійної роботи дома. Пропонуються, зокрема, такі завдання:

1. Обов'язковий реферат на тему «Критика буржуазних фальсифікаторів з питання заперечення ними соціалістичної природи індустріалізації».

2. Реферати на вибір: «Роль Комуністичної партії у спорудженні найбільших гігантів індустрії» або «Участь комсомолу у будівництві найбільших об'єктів індустрії в роки першої п'ятирічки (в республіці, області)».

3. Фіксований виступ: «Боротьба партійних організацій України за режим економії».

Можна запропонувати студентам такі вправи:

1) простежити, як партія розвивала ленінський план індустріалізації країни на квітневому (1926 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), XV партійній конференції і XV з'їзді ВКП(б);

2) розкрити значення праці В. І. Леніна «Як організувати змагання?» для творчого піднесення мас у роки першої п'ятирічки;

3) на основі ленінських творів «Начерк плану науково-технічних робіт» і «Про єдиний господарський план», рішень XV з'їзду ВКП(б) і постанови ЦК КПРС «Про 50-у річницю першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР»⁶ показати перехід партії до перспективного планування.

На консультації викладач може поставити студентам для самоконтролю ряд питань, зокрема, такі:

Яких заходів вживали Комуністична партія і Радянська держава в ході соціалістичної індустріалізації для зміцнення оборонної могутності країни? Чому соціалістична індустріалізація була ключовим завданням у побудові соціалізму в СРСР? Які політичні й соціально-економічні передумови індустріалізації і чому була необхідність у проведенні її високими темпами? Яка роль індустріалізації у створенні матеріально-технічної бази соціалізму? В чому полягає корінна відмінність соціалістичної індустріалізації від капіталістичної? Які шляхи визначила партія у справі мобілізації засобів для індустріалізації? Коли і за яких обставин виник троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок? Соціальні корені троцькістської опозиції, її особливості і сутність. Яке значення мав розширений VII Пленум ВККІ для ідейного розгрому троцькізму? В чому суть рішень XV з'їзду ВКП(б) по троцькістсько-зінов'євському антипартійному блоку? Чим був викликаний перехід до колективізації сільського господарства?

Важливе місце в навчальному процесі займає семінар. При підготовці до нього бажано скласти план-конспект (або робочий план), де зазначатиметься: мета семінару, форми його проведення, додаткові питання для розгортання дискусії, можливі проблемні ситуації, зв'язок з сучасністю.

Можна запропонувати такий, зокрема, план семінарського заняття:

1. Дальший розвиток партією ленінського вчення про соціалістичну індустріалізацію країни і боротьба за його здійснення в 1926—1929 рр.

2. Розгром троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку.

3. XV з'їзд ВКП(б). Курс на колективізацію сільського господарства.

В організації роботи семінару викладач прагне добитися того, щоб було здійснено п'ять головних функцій його: настановча, пізнавальна, виховна, навчальна і контрольна. Увага студентів зосереджується на глибокому розкритті змісту і значення творів В. І. Леніна, рішень партійних органів, зазначених у плані семінарського заняття, а також постанови ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Для розв'язання пізнавальних і виховних завдань семінару широко використовуються праці товариша Л. І. Брежнєва «Відродження» і «Цілина».

⁶ «Правда», 18 березня 1979 р.

У вступному слові на семінарі викладач може створити проблемну ситуацію постановкою, наприклад, питання: які проблеми постали перед партією, що взяла курс на індустріалізацію країни? При розгляді першого питання плану семінарського заняття можна запропонувати студентам під час роботи над джерелами виділити ці проблеми таким чином: забезпечення господарської переваги великої соціалістичної промисловості над усією економікою країни; нагромадження засобів для розвитку важкої індустрії; підготовка інженерно-технічних кадрів, кваліфікованих робітників; забезпечення високих темпів індустріалізації; ліквідація техніко-економічної відсталості країни; поліпшення житлових умов; подолання опору класових ворогів та ін.

Виходячи з рішень квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), XV, XVI партійних конференцій і XV з'їзду ВКП(б) й використовуючи знання, здобуті у процесі самостійної роботи над навчальною та іншою літературою, студенти розкривають діяльність партії по розв'язанню завдань соціалістичної індустріалізації в 1926—1929 рр.

В ході вивчення другого питання викладач організує бесіду із студентами по резолюціях XV конференції ВКП(б) «Про опозиційний блок у ВКП(б)» і XV з'їзду партії «Про опозицію».

Розкриваючи боротьбу з труднощами всередині партії, можна поставити такі питання: які основні етапи боротьби партії з троцькістсько-зінов'євським антипартійним блоком; у чому полягала шкідливість його практичної діяльності; у чому схожість позицій троцькістсько-зінов'євського блоку, правої соціал-демократії і маоїзму?

На закінчення другого питання плану семінару викладач розповідає про те, що боротьбу проти антиленінських груп підтримував увесь радянський народ. Це важливо тому, що й досі наші ідейні вороги за рубежем продовжують вихваляти троцькістів та інших фракціонерів і брехливо твердять, нібито радянський народ стояв осторонь боротьби з антиленінськими течіями, що це, мовляв, була боротьба в партії і навіть на особистій основі.

При розгляді третього питання викладач організує висвітлення матеріалу теми в такому напрямі: які проблеми постали перед партією, що взяла курс на колективізацію сільського господарства, як вона їх розв'язувала?

В загальному висновку з теми викладач підкреслює, що 1926—1929 рр. ознаменувалися важливими кроками по шляху соціалістичного перетворення СРСР. Втілювався в життя ленінський план побудови соціалізму в нашій країні. Натхненником і організатором цих перетворень була Комуністична партія. Їй доводилося шукати відповіді на питання, які ніколи і ніким раніше не розв'язувалися. Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, закони суспільного розвитку, на революційні традиції робітничого класу, долаючи труднощі, партія виробляла генеральну лінію, відповідно до якої будувала свою організаційну й ідейно політичну роботу. Очолювана Центральним Комітетом, ВКП(б) піднялася на захист ленінізму. Розгромивши опортуністів, вона зміцнила свої ряди і в умовах гострої класової боротьби всередині країни успішно здійснювала ленінський план побудови соціалізму.

Н. Д. ДАВИДОВА (Київ), Л. К. ПАСТУШЕНКО (Кемерово),
Д. С. СПИРИДОНОВА (Макіївка)

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ПРО ПРЕДСТАВНИЦТВО РАД РОБІТНИЧИХ, СОЛДАТСЬКИХ І СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ТА ІНШИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ, ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО І РУМУНСЬКОГО ФРОНТІВ НА ІІІ ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ЇЗДІ РАД

«Леніну, партії більшовиків випала велика місія підготувати й очолити першу в історії переможну соціалістичну революцію, з'єднати теорію наукового соціалізму з найширшою практикою народних мас»¹. Це положення Постанови ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» є важливою методологічною настановою для дальшого вивчення питань підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади в нашій країні.

У боротьбі за перемогу Великого Жовтня робітники, трудящі селяни і солдати Росії були озброєні ленінськими рішеннями VII (Квітневої) Всеросійської конференції, VI з'їзду РСДРП(б), постановами пленумів і нарад ЦК партії. Важливу роль у цьому процесі відіграли боротьба більшовиків на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, I Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів, їх перемога на II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, рішення Надзвичайного і II Всеросійських з'їздів Рад селянських депутатів, III Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

На I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики були в меншості, маючи з 777 лише 105 мандатів. Незважаючи на це, з трибуни з'їзду вони виклали програму дій партії в революції, викрили контрреволюційні дії Тимчасового уряду, зрадництво есеро-меншовицьких угодців. В. І. Ленін заявив на з'їзді, що більшовики готові взяти владу в країні, щоб розв'язати назрілі питання і далі вести країну по шляху до соціалізму.

Маючи невелику делегацію, активно використали більшовики також трибуну I Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів. Виголошена В. І. Леніним промова з аграрного питання справила такий вплив на делегатів цього з'їзду, що змусила есерівську більшість включити до резолюції ленінське положення про передачу всіх земель у країні у відання земельних комітетів.

В умовах переможного Жовтневого збройного повстання під керівництвом більшовиків відбувся II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Наприкінці його роботи більшовики становили дві третини від загальної кількості делегатів. З'їзд проголосив встановлення влади Рад у центрі й на місцях, затвердив ленінські Декрет про мир і Декрет про землю, обрав Робітничо-Селянський уряд — Рад Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року, К., 1979, стор. 4.

На Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів (10—25 листопада 1917 р.) з 260 делегатів 110 були лівими есерами, 40 більшовиками, 15 — співчуваючими більшовикам (делегати від України). На з'їзді тричі виступав В. І. Ленін, який виклав погляди більшовиків на аграрне питання і проблеми влади. Найважливішим рішенням Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів, прийнятим за активної участі більшовиків, було об'єднання ЦВК Рад, обраного на ньому, з ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів.

У кінці 1917 р. (26 листопада — 10 грудня) відбувся II Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів. Більшість на ньому належала блоку більшовиків і лівих есерів (серед 790 делегатів були 91 більшовик і 350 лівих есерів) *. Під їх впливом з'їзд визнав РНК і ВЦВК Рад, своїми рішеннями закріпив політичний фундамент державного союзу робітничого класу і селянства.

III Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів працював на початку 1918 р. в умовах, коли були розпущені Установчі збори. Контрреволюційні сили намагалися використати їх у своїх антинародних цілях. У той час розгорнулася боротьба за мир, завершувався тріумфальний хід Радянської влади і зміцнювалися її позиції в центрі і на місцях, розпочалося будівництво багатонаціональної Радянської держави.

Спочатку, 10 січня, відкрився III Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. В його роботі взяли участь 942 делегати з вирішальним і 104 — з дорадчим голосом. Вони представляли 370 місцевих Рад і 116 солдатських комітетів. 130 делегатів були направлені Всеросійським з'їздом залізничників, профспілками, фабрично-заводськими комітетами та іншими організаціями трудящих². На першому засіданні з'їзду за пропозицією Голови ВЦВК Я. М. Свердлова право вирішального голосу одержали також колишні депутати Установчих зборів — більшовики і ліві есери. В цілому більшовики становили майже дві третини делегатів з'їзду.

13 січня відбулося перше засідання III Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів, на якому були присутні 750 делегатів (в тому числі 320 більшовиків) з вирішальним і 115 з дорадчим голосом. На ньому були представлені 340 місцевих Рад, 129 солдатських комітетів та інших організацій³. Того ж дня було вирішено об'єднатися з III Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів в один з'їзд і розпочати спільні засідання III Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Об'єднаний з'їзд закінчив роботу 18 січня. На його заключному засіданні були присутні 1647

*. Більшовики вступили в блок з лівими есерами, оскільки останні тоді не виступали проти Радянської влади. Представники лівих есерів увійшли до складу ВЦВК Рад і Ради Народних Комісарів. Блок відповідав цілям більшовицької партії — зміцненню влади Рад, завоюванню на бік робітничого класу тієї частини селян, яка ще йшла за лівими есерами. Разом з тим більшовики не припинили ідейно-політичної боротьби з лівими есерами, послідовно викривали утопічну суть їх дрібнобуржуазного соціалізму. Коли ж ліві есери виступили проти Брестського миру, стали на шлях організації антирадянських заколотів, застосували терор проти діячів: більшовицької партії і Радянської держави, блок було розірвано. Після розгрому антирадянського заколоту партія лівих есерів зазнала повного політичного краху.

² Третий Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, Петроград, 1918, стор. 4, 87; Советы в первый год пролетарской диктатуры. Октябрь 1917 г. — ноябрь 1918 г., М., 1967, стор. 133—134.

³ Е. Г. Гимпельсон. Некоторые новые данные о составе III Всероссийского съезда Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. — «Вопросы истории», 1960, № 9, стор. 216.

делегатів з вирішальним (в тому числі, понад 860 більшовиків) і 219— з дорадчим голосом⁴.

Керований більшовиками III Всеросійський з'їзд Рад став визначною подією в житті молодого Радянської держави. Його історичне значення полягає, насамперед, у тому, що він затвердив ленінську «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», яка закріпила великі політичні та соціально-економічні перетворення, здійснені в країні внаслідок соціалістичної революції. Відповідно до ленінської Декларації, обговоривши питання про основи федеративного устрою радянських республік і про національну політику влади Рад, з'їзд прийняв рішення, за яким Російська Соціалістична Республіка засновувалася на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік. Заслухавши доповіді В. І. Леніна і Я. М. Свердлов, з'їзд висловив повне довір'я РНК і ВЦВК, схвалив їх внутрішню і зовнішню політику. Розглянувши питання про війну і мир, з'їзд дав Радянському уряду директиву домагатися заключення миру. На з'їзді було схвалено основні положення Закону про соціалізацію землі, розробленого на основі ленінського Декрету про землю (27 січня 1918 р. закон був затверджений ВЦВК Рад). До складу обраного ВЦВК Рад ввійшли 306 чол., в тому числі 160 більшовиків. Закриваючи з'їзд, В. І. Ленін відзначив, що він закріпив організацію нової державної влади, створеної Жовтневою революцією, «намітив віхи майбутнього соціалістичного будівництва»⁵.

Поряд з представниками багатьох районів країни у роботі цього з'їзду, як і інших з'їздів Рад періоду підготовки і проведення Жовтневої революції та встановлення Радянської влади, активну участь брали й делегати Рад України та розташованих на її території частин і з'єднань VII, XI і Окремої армій Південно-Західного та VIII армії Румунського фронтів. Досі в документальних публікаціях та історичних працях зроблено спроби висвітлити представництво цих Рад лише на II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів (69 Рад, з яких 43 висловилися за Радянську владу; 128 делегатів, з яких 60 були більшовиками)⁶. Але в цих підрахунках не врахована участь у з'їзді фронтових солдатських організацій на Україні. Якщо ж взяти її до уваги, то виявиться, що загальна кількість представників трудящих України на II Всеросійському з'їзді Рад була більшою на 9 організацій і 15 делегатів, з яких 5 організацій висловилися за встановлення Радянської влади, а 5 делегатів були більшовиками⁷. Отже, всього у роботі цього з'їзду брали участь 78 Рад і солдатських комітетів, з яких 48 (61,5%) висловилися за взяття влади Радами. З 143 делегатів з'їзду від України 65 чол. (45,5%) були більшовиками. Зроблена також перша спроба підрахувати чисельність делегатів-більшовиків з України й на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів⁸. Що ж до представництва Рад, солдатських і селянських організацій України на III Всеросійському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, то воно залишається й досі нез'ясованим*.

⁴ Там же, стор. 215.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 275.

⁶ Історія Української РСР, т. 5, К., 1977, стор. 173—174; Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.), К., 1974, стор. 184—195, 196, 189; «УІЖ», 1967, № 10, стор. 119—131.

⁷ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д., М.—Л., 1928, стор. 113—153.

⁸ «УІЖ», 1977, № 10, стор. 49.

* Слід зазначити, що в узагальнюючих працях Ю. Н. Городецького («Тре-

У даній публікації на основі вивчення архівних джерел (анкет Рад та інших організацій, особистих анкет делегатів, їх наказів, мандатів і посвідчень, списків делегатів з'їзду)⁹, що зберігаються в ЦДАЖР СРСР, робиться перша спроба розв'язати це давно назріле питання. З наведених нижче таблиць, складених автором, видно, що на III Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів від України, Південно-Західного і Румунського фронтів (лише в межах території України) були представлені 100 Рад робітничих і солдатських депутатів та юридично прирівняних до них солдатських організацій (армійських, корпусних, дивізійних комітетів, виконавчих та військово-революційних комітетів, з'їздів солдатських депутатів частин і з'єднань). Від цих Рад та солдатських організацій на з'їзді були присутні 184 делегати. Крім того, 3 губернії (Катеринославська, Харківська і Херсонська) та два фронти України були представлені 13 депутатами Всеросійських Установчих Зборів.

Отже, в роботі III Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів брали участь 105 Рад, солдатських комітетів та інших організацій трудящих України, представлених 197 делегатами.

На III Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів 59 делегатів від України представляли 44 Ради селянських депутатів та інші селянські організації (загальні збори, селянські секції об'єднаних Рад, військові з'їзди селянських депутатів тощо).

Отже, в об'єднаному III Всеросійському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів брали участь 256 делегатів від робітників, селян і солдатів України. Вони представляли 149 Рад та інших масових політичних організацій України, Південно-Західного та Румунського фронтів. У чисельному відношенні ця цифра розподіляється таким чином: 80 Рад (з них — 9 Рад робітничих депутатів, 12 Рад солдатських депутатів, 7 Рад селянських депутатів, 26 Рад робітничих і солдатських депутатів, 3 Ради робітничих і селянських депутатів, 23 Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів) і 25 солдатських комітетів. Решта — це з'їзди солдатських депутатів, селянські з'їзди (34), волосні земські з'їзди і волосні земства (5). Крім того, 3 губернії і 2 фронти були представлені на з'їзді депутатами Установчих зборів. Отже, за кількістю організацій, що брали участь у III Всеросійському з'їзді Рад, представництво Рад і солдатських організацій України в порівнянні з II Всеросійським з'їздом Рад зросло майже вдвічі.

Документи з'їзду свідчать, що з 149 Рад та інших організацій України 103 висловили своє ставлення до питання про владу (75 — на з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, 28 — на з'їзді Рад селянських депутатів). З них тільки 10 Рад та інших організацій виступили за «владу демократії», «владу Установчих зборів», «однорідну владу», а переважна більшість — 93 організації (90,3%) — висловили беззастережну підтримку Радянській владі та РНК.

Про свою партійну приналежність з 256 згаданих делегатів вказали 194. Серед них більшовиків (включаючи кількох співчуваючих) було 130 чол. (67,0%). При цьому на з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів з 158 делегатів від України, що визначили свою пар-

тий съезд Советов», — «Историк-марксист», 1941, № 3, стор. 26; «Рождение Советского государства», М., 1965, стор. 487) побіжно даються деякі відомості про кількість Рад і делегатів III Всеросійського з'їзду Рад від національних районів Росії. Серед названих автором 233-х делегатів від цих районів 88 було з України, вони представляли 60 Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Проте, оскільки в цих підрахунках використані не всі наявні джерела, вони, як видно з наведених нижче даних, є далеко неповними.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 34—39, 48—57, 60—63, 68, 69 та ін.

тійність, було 106 більшовиків (67,1%); а на з'їзді Рад селянських депутатів з 36 таких делегатів було 24 більшовики (66,6%). За документальними даними, крім 130 більшовиків, у числі делегатів з'їзду були 36 лівих есерів, 15 есерів інших напрямів, 7 меншовиків-інтернаціоналістів, 4 представники інших політичних партій та 2 безпартійних.

З 93 Рад, солдатських і селянських організацій України, які висловилися за Радянську владу, 40 були представлені тільки більшовиками, 9 — більшовиками та делегатами з невказаною партійністю, 14 — делегатами, які не вказали на свою партійність (серед них, напевно, було немало більшовиків). 14 Рад та інших організацій були репрезентовані більшовиками, лівими есерами та інтернаціоналістами, 8 — тільки лівими есерами, 8 — представниками інших політичних течій та безпартійними.

Користуючись нескладною методикою, вжитою Ю. Г. Гімпельсоном¹⁰ при обчисленні загальної кількості більшовиків на з'їзді, встановлюємо, що серед 256 делегатів від названих організацій України був 171 більшовик (19,8% від загальної кількості більшовиків на з'їзді). При цьому в роботі з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів брали участь 132 більшовики, а на з'їзді Рад селянських депутатів більшовицька група становила 39 чол.

Певний інтерес становить й особовий склад делегатів більшовиків на з'їзді. Це — керівники більшовицьких організацій, активісти боротьби за владу Рад на Україні, серед яких — члени ЦВК Рад України В. П. Затонський і М. С. Данилевський, голова Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б) Ф. А. Сергєєв (Артем), член цього комітету Б. Й. Магідов, харківські більшовики В. М. Верхових і І. С. Кожевников, члени комітетів більшовицьких організацій і Рад робітничих і солдатських депутатів Донбасу М. К. Афонін, З. Ф. Ляпін, С. Г. Головін, М. Г. Герасимов, Ф. І. Зайцев, О. А. Недріт, Ф. З. Чекирисов, депутати Катеринославської Ради К. С. Макаренко, В. А. Новиков і Б. А. Ройзенман, голова Військової організації при Катеринославському комітеті більшовиків І. Ф. Ніколаєв, заступник голови Кам'янської Ради робітничих депутатів М. І. Арсенів, посланці Київської Ради робітничих депутатів О. Г. Горбачов, М. В. Голубенко, М. М. Майоров і І. Ф. Смирнов, депутати Одеської Ради О. П. Боровський, В. А. Дьоготь, члени ЦВК Рад Румчорода В. О. Басенко, О. К. Воронський, делегати з Могилева-Подільського С. А. Падалко, О. О. Яковлев та ін. Ради солдатських депутатів, Військово-революційні комітети Південно-Західного фронту представляли В. В. Алфьоров, О. К. Ілюшин, О. К. Костерін, С. С. Кузнецов, В. А. Плаксин, В. В. Соколов, П. Д. Трубачов, VIII армії Румунського фронту — І. Ф. Кучмін, Б. І. Солерс та ін. В роботі з'їзду брали участь більшовики, обрані на Україні до Установчих зборів К. Є. Ворошилов, М. К. Муранов, В. П. Ногін, Г. І. Петровський, Й. С. Скляр, від Румунського і Південно-Західного фронтів М. В. Криленко, М. М. Коковихін, М. Д. Марченко, П. М. Мостовенко, О. Ф. Розмирович та ін.

Наведені нижче дані переконливо свідчать про неухильне зростання впливу більшовицької партії на широкі маси робітників, усіх трудящих у період тріумфальної ходи Радянської влади, про поворот основних мас селянства на бік соціалістичної революції. Все це значною мірою визначило успіх боротьби за встановлення влади Рад на Україні.

¹⁰ Див.: Ю. Г. Гімпельсон. Назв. праця, стор. 217.

Таблиця 1

Ради робітничих і солдатських депутатів України та їх делегати на III Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів *

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Число делегатів Ради на з'їзді	З них більшовиків
Бердичівська м. Р. р. і с. д. (Київська г.)	Вся влада Радам	2	невідомо
Бердичівська п. Р. р. і с. д. (Київська г.)	Вся влада демократії	2	невідомо
Бердянська п. Р. р. і с. д. (Таврійська г.)	Вся влада Радам	1	1
Боково-Хрустальська підр. Р. р. д. (область війська Донського)		1	1 ¹
Брацлавська п. Р. р., с. і сел. д. (Подільська г.)		2	— **
Верхнянська підр. Р. р. і с. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	2	невідомо
Горлівсько - Щербинівська підр. Р. р. і с. д. (Кате- ринославська г.)	Вся влада Радам	2	2
Городнянська п. Р. р. і с. д. (Чернігівська г.)	Вся влада демократії Вся влада Радам	1	невідомо
Гришинська р-на Р. р., с. і сел. д. (Катеринослав- ська г.)	Вся влада Установ- чим зборам	2	—
Дружківська підр. Р. р., с. і сел. д. (Катеринослав- ська г.)	Вся влада Радам	1	1
Іванівська підр. Р. р. д. (Катеринославська г.)		1	1 ¹
Ізюмська п. конференція сел., р. і с. д. (Харків- ська г.)	Вся влада Радам	2	2

* В таблицях прийняті такі скорочення: А — армія; арм. — армійський; арт. — артилерійський; б-н. — батальон; бр. — бригада; військ. — військовий; військ.-сан. — військово-санітарний; виб. — виборці; ВК — виконавчий комітет; ВРК — Військово-революційний комітет; вол. зем. — волосне земство; г. — губернія; губ. — губерньська; гвард. — гвардійський; деп. — депутатів; д-зія — дивізія; д-зійний — дивізійний; заамур. — заамурський; заг. зб. — загальні збори; зв. — зведений; зап. — запасний; інтенд. — інтендантський; з'їзд сел. д. — з'їзд селянських депутатів; з'їзд (зб.) с. д. — з'їзд (збори) солдатських депутатів; кав. — кавалерійський; кавк. — кавказький; к-т — комітет; к-с — корпус; к-ний — корпусний; лів. — лівий; м. — міська, місто, містечко; матр. — матроський; надзв. — надзвичайний; о. — округ; окр. — окремих; об'єд. — об'єднаний; орг. — організація; Пвд.-Зах. фр. — Південно-Західний фронт; підр. — підрайонна; піх. — піхотна; п. — повітова; полк. — полковий; пошт.-т. — поштово-телеграфний; през. — президія; при-корд. — прикордонна; Р. р. д. — Рада робітничих депутатів; Р. с. д. — Рада солдатських депутатів; Р. сел. д. — Рада селянських депутатів; Р. р. і с. д. — Рада робітничих і солдатських депутатів; Р. р., с. і сел. д. — Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів; Р. р. і військ. д. — Рада робітничих і військових депутатів; Р. рев. прац. — Рада революційних працівників; р-на — районна; РК — революційний комітет; Рум. фр. — Румунський фронт; Румчород — Румунський фронт, Чорноморський флот і Одеська область; сиб. — сибірський; стріл. — стрілецький; сел. орг. — селянські організації; сел. — селянська; співч. — співчуваючий; тил. — тилловий; Турк. — Туркестанський; уст. — установи; Фінл. — Фінляндський; ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет.

** Рискою показано відсутність більшовиків серед делегатів Ради або іншої організації.

Продовження таблиці

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Число делегатів Ради на з'їзді	З них більшовиків
Кадіївська підр. Р. р., с. і сел. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	2	1
Кам'янська м. Р. р. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	1
Кальміуська підр. Р. р. д. (область війська Донського)		1	1
Кальміуська р-на Р. р. д. (область війська Донського)		1	—
Катеринославська губ. Р. р. і с. д.	Вся влада Радам	1	—
Катеринославська м. Р. р. і с. д.	Вся влада Радам	4	4
Київська м. Р. р. д.	Вся влада Радам	4	4
Київська м. Р. с. д.		1	невідомо
Клинцівська р-на Р. р. і с. д. (Чернігівська г.)	Вся влада Установчим зборам	1	—
Костянтинівська підр. Р. р. і с. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	—
Кременчуцька м. Р. р. і с. д. (Полтавська г.)	Вся влада Радам	2	2
Криндачівська р-на Р. р., сел. і с. д. (область війська Донського)	Вся влада Радам	1	—
Лебединська п. Р. р., с. і сел. д. (Харківська г.)	Вся влада Радам і Народним Комісарам	1	невідомо
Лозово-Павлівська р-на Рада р. і сел. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	2	1
Луганська р-на Р. р. і с. д. (Катеринославська г.)	Тільки. Вся влада Радам	2	2
Луцька п. Р. с., р. і сел. д. (Волинська г.)	Вся влада Радам	2	2
Макіївська р-на Р. р. і с. д. (область війська Донського)	Вся влада Радам	2	2
Мар'ївська р-на Р. р. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	1
Миколаївська м. Р. р. і військ. д. (Херсонська г.)	Вся влада Радам	2	1
Могилів-Подільська м. Р. р. і с. д.	Вся влада Радам	2	2
Нікопольська р-на Р. р., с. і сел. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	—
Новгород-Сіверська п. Р. р., с. і сел. д. (Чернігівська г.)		1	1

Продовження таблиці

Назва Ради	Ставлення до питання про владу	Число делегатів Ради на з'їзді	З них більшовиків
Одеська м. Р. матр. д. (Херсонська г.)	Вся влада Радам	1	—
Одеська м. Р. р. і с. д. (Херсонська г.)	Вся влада Радам	5	3
Олександрівська м. Р. р. і с. д. (Катеринославська г.)		1	1 ²
Ольхівська підр. Р. р., с. і сел. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	—
Павлоградська м. Р. р., с. і сел. д. (Катеринославська г.)		1	—
Полтавська м. Р. р. і с. д.	Вся влада Радам	2	2
Проскурівська п. Р. р., с. і сел. д. (Подільська г.)	Вся влада Радам	1	1
Р. рев. прац. Харківського пошт.-т. о.	Вся влада Радам	2	1
Ровенська м. Р. р. і с. д. (Волинська г.)	Вся влада Радам, але однорідним	1	1 ³
Рутченківсько - Чулківська р-на Р. р. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	1
Старобільська п. Р. р., с. і сел. д. (Харківська г.)	Вся влада Радам	1	1
Сумський п. з'їзд Р. р. і с. д. (Харківська г.)	Вся влада Радам	1	невідомо
Тульчинська Р. р. і с. д. (Подільська г.)	Вся влада Радам	1	невідомо
Харківська м. Р. р. і с. д.	Вся влада Радам	7	4 ⁴
Херсонська м. Р. р. і с. д.		1	невідомо
Хмельницька м. Р. р. і с. д. (Подільська г.)		1	невідомо
ЦВК Рад р., с., мат. і сел. д. Румчорода	Вся влада Радам	17	5
ЦВК Рад р., с. і сел. д. України	Вся влада Радам	2	2
Черкаська м. Р. с. і сел. д. (Київська г.)		2	невідомо
Чернігівська губ. Р. с. і р. д.	Вся влада демократії	1	—
Юзівська р-на Р. р. і с. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	2	2

Таблиця 2

Ради і з'їзди солдатських депутатів та інші солдатські організації Південно-Західного і Румунського фронтів та їх делегати на III Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів

Назва солдатської організації	Ставлення до питання про владу	Число делегатів організації на з'їзді	З них більшовиків
Арм. к-т VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
Арм. к-т Окр. А Пвд.-Зах. фр.		2	1 (1 — невідомо)
ВК VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	2	1 ⁵
ВК залізн. військ Пвд.Зах. фр.	Вся влада Радам	2	1
ВК орг. дорож. робіт Рум. фр.		1	—
ВРК 12 арм. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	—
ВРК XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	4	3 ⁶ (1 — невідомо)
ВРК Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам Вся влада Установ- чим зборам	8	2
ВРК 5 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
ВРК VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	3	2
ВРК 41 арм. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
ВРК 3 Кавк. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
Д-зійний к-т інтенд. уст. 31 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.		1	1
З'їзд с. д. 25 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо
З'їзд с. д. 2 гвард. кав. д-зії 5 Сиб. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.		1	1
З'їзд с. д. XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	2	2
З'їзд с. д. окр. сан. уст. VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
З'їзд с. д. Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	7	4
З'їзд с. д. 1 Турк. арм. к-су окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	2	(1 — невідомо)
З'їзд с. д. 5 арм. к-су XI А і надзв. з'їзд Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
З'їзд с. д. 5 Сиб. арм. к-су XI А і надзв. з'їзд Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	5	3 (2 — невідомо)
З'їзд с. д. 44 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.		1	1
З'їзд с. д. 174 піх. д-зії Окр. А Пвд.-Зах. фр.		1	1

Продовження таблиці

Назва солдатської організації	Ставлення до питання про владу	Число делегатів організації на з'їзді	З них більшовиків
З'їзд с. д. 3 Кавк. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
З'їзд с. д. 31 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	2	1 (1 — невідомо)
З'їзд с. д. 4 арт. бр. 6 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо
З'їзд с. д. 6 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	—
К-сний к-т 2 гвард. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
К-сний к-т 1 гвард. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
К-сний к-т 5 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	2	1 (1 — невідомо)
К-сний к-т 39 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
К-сний к-т 41 арм. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
Надзв. з'їзд с. д. Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	3	2 (1 — невідомо)
Об'єдн. Р. с. д. штабу Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам, але однорідним	1	1 ⁶
През. з'їзду с. д. 32 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада демократії	2	— (1 — невідомо)
През. к-сного к-ту частин штабу VII А Пвд.-Зах. фр.		1	1
Р. с. д. 2 гвард. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	2	1 (1 — невідомо)
Р. с. д. Фін. стріл. д-зії Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
Р. с. д. і частини 46 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.		1	—
Р. с. д. 1 гвард. к-су VII А Пвд.-Зах. др.	Вся влада Радам	2	— (1 — невідомо)
Р. с. д. тил. уст. Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
Р. с. д. 41 арм. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо
Р. с. д. 31 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.		1	1
Р. с. д. 33 арм. к-су VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	1	1
РК 5 кав. к-су Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо

Таблиця 3

Кількість депутатів Всеросійських Установчих зборів від України, Південно-Західного і Румунського фронтів, які брали участь у III Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів

Ким і де обрані депутатами	Ставлення до питання про владу	Загальна кількість депутатів-учасників з'їзду	З них більшовиків
Виб. Катеринославської г.	Вся влада Радам	3	3
Виб. Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	4 ⁷	4
Виб. Рум. фр.	Вся влада Радам	2 ⁷	2
Виб. Харківської г.	Вся влада Радам	1 ⁷	1
Виб. Херсонської г.	Вся влада Радам	3	1

Таблиця 4

Ради, селянські й солдатські організації України, Південно-Західного і Румунського фронтів та їх представники на III Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів

Назва Ради та ін. організації	Ставлення до питання про владу	Число делегатів організації на з'їзді	З них більшовиків
Андріанопольське вол. зем. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	1	1
ВК Перемишльської Р. р. і сел. д.	Вся влада Радам	1	1
ВК Р. сел. д. 2 гвард. к-су VII А Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо
ВК Стародубської п. Р. р. і сел. д. (Чернігівська г.)		1	невідомо
Д-зійний к-т штабу 7 кав. д-зії Окр. А Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо
Заг. зб. 11 залізн. б-ну Окр. А військ. сполучень Рум. фр.	Вся влада Радам	1	1
Заг. зб. селян м. Олександрівки (Чернігівська г.)	Вся влада Радам	1	1
Заг. зб. с. д. 64 піх. д-зії і 64 арт. бр. 12 арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
Зб. зв. полку частин штабу 32 АК XI А Пвд.-Зах. фр.		1	невідомо
З'їзд колоністів ⁸ Катеринославської і Херсонської г.		1	невідомо
З'їзд сел. д. VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	3	2
З'їзд сел. д. 2 Заамур. піх. прикорд. д-зії 33 арм. к-су VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	1	—
З'їзд сел. д. 2 Фін. стріл. д-зії VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
З'їзд сел. д. 1 Турк. арм. к-су Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	2	1

(1 — невідомо)

Продовження таблиці

Назва Ради та ін. організації	Ставлення до питання про владу	Число делегатів організації на з'їзді	З них більшовиків
З'їзд сел. д. 59 піх. д-зії 23 арм. к-су VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
З'їзд сел. д. 126 піх. д-зії Окр. А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	невідомо
З'їзд сел. д. 117 піх. д-зії 33 арм. к-су VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	1	1
З'їзд сел. д. 160 піх. д-зії 16 арм. к-су VIII А Рум. фр.		1	1
З'їзд сел. д. VII А Пвд.- Зах. фр.	Вся влада Радам	5	2 (2 — невідомо)
З'їзд сел. д. 4 Заамур. піх. прикорд. д-зії 33 арм. к-су VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам	1	—
З'їзд сел. д. 4 піх. д-зії 6 арм. к-су XI А Пвд.- Зах. фр.	Вся влада Радам	1	—
З'їзд с. к-тів і сел. орг. 20 піх. д-зії 32 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.		1	1
Ізмаїльська п. Р. сел. д.		1	невідомо
Ізюмська п. Р. сел. д. (Хар- ківська г.)		1	—
К-т окр. військ.-сан. уст. VII А Пвд.-Зах. фр.		1	1
К-сний к-т і Р. сел. д. 33 арм. к-су VIII А Рум. фр.	Вся влада Радам Вся влада Установ- чим зборам	1	—
Куянівське вол. зем. (Хар- ківська г.)	Вся влада Радам	2	1
Муратовське вол. зем. (Хар- ківська г.)	Вся влада Радам	1	—
Об'єдн. Р. с. д. штабу Окр. А Пвд.-Зах. фр.		2	невідомо
Одеська Р. сел. д. (Херсон- ська г.)		1	невідомо
Олександрівська п. Р. р., с. і сел. д. (Катеринослав- ська г.)	Вся влада Радам	1 ⁹	невідомо
Олександрійська п. Р. р., військ. і сел. д. (Херсон- ська г.)		1	невідомо
Охтирський п. з'їзд Рад р., с. і сел. д. (Харківська г.)		2	1 (1 — невідомо)
Павлоградська п. Р. р., с. і сел. д. (Катеринослав- ська г.)	Вся влада Радам	1	1
Павлоградський п. з'їзд сел. д. (Катеринославська г.)	Вся влада Радам	3	2

Продовження таблиці

Назва Ради та ін. організації	Ставлення до питання про владу	Число делегатів організації на з'їзді	З них більшовиків
Покровське вол. зем. (Харківська г.)	Вся влада Радам	1	1
Полк. к-т 4 запас. арт. дивізіона (Харків)	Вся влада Радам	1	1
Сел. секція арм. к-ту VII А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	—
Сел. секція д-зійного к-ту 4 стріл. д-зії 6 арм. к-су XI А Пвд.-Зах. фр.	Вся влада Радам	1	1
Сел. секція Новозибковської Р. р., с. і сел. д. (Чернігівська г.)		1	1
Сел. секція ЦВК Рад Румчорода	Вся влада Радам	4	невідомо
Старобільська п. Рада сел. д. (Харківська г.)		1	—
Ульянівське вол. зем. (Харківська г.)	Вся влада Радам	1	1
Уманська Р. сел. д. (Київська г.)		1	невідомо

ПРИМІТКИ

1. Боково-Хрустальська та Іванівська Ради робітничих депутатів були представлені одним спільним депутатом — головою Іванівської Ради, більшовиком Г. О. Худенком.

2. Делегат цієї Ради, більшовик Е. М. Малова була направлена на з'їзд 2 січня 1918 р., тобто в період збройного повстання за владу Рад в Олександрівську, коли місцева право-оборонська Рада була розпущена. З цих причин наказу від виборців делегат не одержав.

3. Делегат цієї Ради І. С. Бочаров, який в анкеті зазначив, що співчуває більшовикам, одночасно представляв об'єднану Раду солдатських депутатів штабу Окремої армії Південно-Західного фронту, яка знаходилась в місті Рівне. На час виборів делегата на з'їзд в обох Радах ще переважали дрібнобуржуазні елементи.

4. Серед делегатів Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів був Ф. А. Сергєєв (Артем), який також мав право брати участь у з'їзді як депутат Всеросійських Установчих зборів від Харківської губ.

5. Більшовиком, обраним на з'їзд Виконавчим комітетом УШ армії Румунського фронту, був Б. І. Солерс — депутат Установчих зборів від цього фронту.

6. В числі більшовиків-делегатів ВРК XI армії Південно-Західного фронту був П. Д. Трубаков — депутат від цього фронту до Установчих зборів.

7. У підрахунки чисельності депутатів Установчих зборів не включені депутати, які на з'їзді користувалися мандатами Рад і солдатських комітетів — Ф. А. Сергєєв (Артем), Б. І. Солерс, П. Д. Трубаков.

8. Колоністи на півдні України — переселенці німецької та єврейської національностей, що селилися тут після ліквідації Запорізької Січі.

9. Делегат з'їзду П. О. Єремєєв був обраний після перевиборів Олександрівської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, одержав наказ і прибув на з'їзд 16 січня 1918 р.

П. Л. Варгатюк (Київ)

Наш календар

РОЛЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ У ДІЯЛЬНОСТІ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ (До 60-річчя утворення РСІ)

У лютому 1980 р. минуло 60 років з часу створення на Україні Робітничо-селянської інспекції (РСІ), яка відіграла важливу роль у мобілізації трудящих мас на відбудову народного господарства.

Після визволення території України від білогвардійських військ Денікіна при Всеукраїнському революційному комітеті в лютому 1920 р. був організований відділ Держконтролю. В травні того ж року його було перетворено в Народний Комісаріат Робітничо-селянської інспекції, який здійснював контроль за діяльністю органів державного управління і громадських організацій.

«Завдання Робітничо-селянської інспекції, — писав В. І. Ленін, — не тільки і навіть не стільки «ловити», «викрити» (це завдання суду, з яким Робсельінспекція стикається близько, але аж ніяк не тотожна йому), — скільки **вміти поправити**.

Вміле виправлення вчасно — ось головне завдання Робсельінспекції»¹.

Залучення трудящих мас до роботи органів контролю мало велике політичне і виховне значення. Тут вони набували навичок управління державними справами, народним господарством. В робітничу інспекцію, підкреслював В. І. Ленін, слід «...залучити найбільш боязливих і нерозвинених, найбільш несміливих робітників... Нехай вони піднімаються в цій роботі»².

Масовими органами, низовими ланками Робсельінспекції, що зв'язували її з усіма трудящими, були гуртки сприяння. В 1920 р. на Україні їх налічувалося 2059³. Вони разом з профспілками систематично направляли своїх представників на різні посади, починаючи від помічників контролерів місцевих відділів Робітничо-селянської інспекції до завідуючих губернськими секціями і членів колегії НК РСІ. Так, гуртки сприяння і профспілки Харківської губернії у 1920 р. направили в органи губінспекції 368 практикантів⁴.

Особливо багато робітників залучалося у відділи масових обслідувань, де вони брали активну участь у проведенні ревізій, викривали й усували недоліки, допомагали боротися з бюрократизмом, прихованими ворогами Радянської влади, набували навичок управління державними справами. Так, у Миколаївській губінспекції в 1920 р. працювали 2015 чол., з них 1474 — робітники. Всього у республіці в тому ж році у масових обслідуваннях взяли участь близько 150 тис. трудящих⁵. Працюючи в органах контролю, «...поступово робітник входить в свою роль, починає втрачати свою несміливість і починає відчувати себе правителем»⁶, — писав В. І. Ленін.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 119.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 193.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 1, спр. 48, арк. 33.

⁴ Общий обзор организационной деятельности НК РКИ УССР за 1920 г., Харьков, 1921, стор. 17.

⁵ Там же, стор. 19.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 486.

Активна участь робітників і селян у діяльності РСІ сприяла дальшому зміцненню Радянської соціалістичної держави. Чим більше трудящих залучалося до управління останньою, тим краще функціонувала система державного управління.

Із запровадженням у нашій країні нової економічної політики велику роботу по залученню робітників і селян до роботи органів контролю продовжували проводити профспілки та гуртки сприяння. В 1921 р. у республіці гуртків сприяння було в 3,8 раза більше, ніж у 1920 р.⁷ Так, 25% штату Полтавської губінспекції становили працівники, яких направили туди профспілки. В Одеську губінспекцію профспілки відрядили на постійну роботу 120 чол., на тимчасову — 458, в Чернігівську — 210 чол. Значну кількість своїх представників для роботи в органах РСІ делегували профспілки Донецької, Катеринославської, Харківської та інших губерній республіки⁸.

Зміцнювалися робітничими кадрами й низові апарати Робсельінспекції — повітові, волосні і сільські. Так, у Бердичівському повіті Волинської губернії 30% співробітників інспекції становили робітники⁹. Багато їх налічувалося в повітах Полтавської, Чернігівської, Харківської та інших губерній¹⁰.

В умовах непу троцькісти посилили нападки на РСІ, заперечуючи саме існування цього органу Радянської влади.

Комуністична партія, В. І. Ленін відкинули їх домагання. З цього приводу Володимир Ілліч писав: «При нашій надзвичайній «відомості» навіть серед кращих комуністів, при низькому рівні службовців, при інтриганстві внутрішньому (гірше від усякого робселінівського) не можна обійтись без Робсельінспекції зараз. Над нею можна і треба попрацювати систематично і наполегливо, щоб зробити з неї апарат перевірки і поліпшення всієї держроботи. Інакше ніякого практичного засобу перевіряти, поліпшувати, вчити роботи немає»¹¹.

Вказуючи на величезне значення участі робітників і селян у діяльності Робітничо-селянської інспекції, В. І. Ленін писав: «Більше висувати для нової перевірки тисячі і тисячі рядових трудящих, випробовувати їх, систематично і неухильно, сотнями, пересувати на вищі пости на підставі перевірки досвідом»¹².

Х з'їзд РКП(б), що відбувся в Москві 8—16 березня 1921 р., накреслив конкретні заходи по відбудові народного господарства країни, визначив завдання в цій справі місцевих Рад і Робсельінспекції. На основі рішень з'їзду в серпні того ж року ВЦВК прийняв декрет «Про посилення діяльності Робітничо-селянської інспекції», в якому наголошувалося на необхідності боротьби з економічною розрухою¹³.

Спираючись на маси і з їх допомогою, Робітничо-селянська інспекція головну увагу приділяла ліквідації господарської розрухи. У другій половині 1921 р. вона провела ревізії в таких трестах, як «Укртекстиль», «Укрсталь», «Південсталь», «Маслотрест», «Цукротрест», «Тютюнтрест» та ін. Під час перевірки було виявлено чимало порушень: відсутність належного діловодства, занедбаність бухгалтерського обліку, що призводило до розбазарювання народного добра, тощо.

Відділ масових обслідувань Одеси провів ревізію в 37 організаціях міста¹⁴. На вимогу робітників Харкова було проведено ревізію на кондитерській фабриці, під час якої було виявлено нестачу цінних напівфабрикатів. На станції Харків-товарний контролери знайшли чимало дефіцитних товарів, які передали матеріальній службі залізниці¹⁵.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 7, спр. 115, арк. 76.

⁸ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 сентября 1922 г. по 1 октября 1923 г., Харьков, 1923, стор. 14.

⁹ В. Г. Кулаєв. 3 історії діяльності місцевих Рад України у відбудовний період (1921—1925 рр.) — «ВІЖ», 1974, № 2, стор. 60.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 458, арк. 52; «Вісті», 17 вересня 1921 р.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 170—171.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 222.

¹³ «СУ РСФСР», 1921, № 61, стор. 424.

¹⁴ «Советское строительство» (орган Одеського губвиконкому), 1921, № 11, стор. 28.

¹⁵ «Известия РКИ», 1921, № 3—4, стор. 19—20.

Отже, проведення масових обслідувань різних підприємств, залучення до цієї роботи представників професійних спілок та інших громадських організацій стало чудовою школою підготовки мас до управління соціалістичною державою, сприяло зміцненню пролетарського ядра в державних і господарських органах.

Г. М. ПЕРЕПЕЛИЦЯ
(змт. Терезине Білоцерківського р-ну Київської обл.)

ДО 70-РІЧЧЯ МІЖНАРОДНОГО ЖІНОЧОГО ДНЯ

Цього року жінки всього світу відзначають 70-річчя Міжнародного жіночого дня. Рішення про щорічне святкування цього дня було прийняте за пропозицією Клари Цеткін

на другій Міжнародній конференції жінок-соціалісток, що проходила в 1910 р. у Копенгагені (Данія). В резолюції конференції, на якій було близько 100 делегаток від 17 країн (від Росії — О. М. Коллонтай), відзначалося: «Пропонується жінкам і соціалісткам усіх країн організувати разом з політичними робітничими партіями і професійними спілками спеціальний жіночий день, мета якого насамперед — агітація на користь жіночого виборчого права... Жіночий день повинен мати інтернаціональний характер і старанно готуватися»¹. День 8 березня було обрано в пам'ять про виступи робітниць швейної промисловості Нью-Йорка в 1857 р.

Міжнародний жіночий день — це вияв солідарності трудящих жінок у боротьбі за рівні економічні і політичні права з чоловіками. Вперше він відзначався в 1911 р. в Німеччині, Австрії, Данії і Швейцарії, в нашій країні — у 1913 р. В його підготовці велику роль відіграли більшовики. Зокрема, Петербурзький комітет РСДРП створив спеціальну комісію, випустив листівку із закликом організовувати мітинги і збори.

З 20 січня 1913 р. більшовицька газета «Правда» відкрила на своїх сторінках спеціальну рубрику «Жіночий день і робітниця», яку вела професійна революціонерка, секретар «Правди» К. М. Самойлова². Розкриваючи інтернаціональне значення Міжнародного жіночого дня, «Правда» гаряче закликала жінок-робітниць взяти участь в його проведенні. Весь номер «Правди» 17 лютого 1913 р. був присвячений Міжнародному жіночому дню. Зокрема, в ньому було надруковане привітання робітницям від більшовиків-депутатів IV Державної думи, в якому відзначалося: «Сьогодні перший Жіночий день в Росії... Вперше російські робітниці простягають руки своїм європейським товаришкам. ...Тим самим вони урочисто вступають у лави борців всесвітнього пролетаріату. ...Не для відособлення жінок встановлений Жіночий день, а для того, щоб тісніше згуртувати робітниць і робітників. Підкреслюючи особливі жіночі вимоги і пов'язуючи їх із загальними вимогами робітничого класу, Жіночий день ставить собі за мету пробудити робітниць до суспільного життя, підняти їх до рівня загальнокласового руху і тим на ділі згуртувати їх в єдиний союз з робітниками»³.

Царська охранка вжила всіх заходів для того, щоб заборонити святкування Міжнародного жіночого дня. Тому збори з нагоди жіночого дня в Петербурзі відбулися 17 лютого 1913 р. під виглядом «наукового ранку з жіночого питання». З доповідями на них виступили П. Ф. Куделлі («Про значення Міжнародного жіночого дня і завдання російських робітниць»), О. М. Григор'єва-Алексєєва («Про жіночу працю в промисловості») та ін.⁴ Доповіді викликали гаряче схвалення аудиторії.

¹ Цит. за: БСЭ, т. 21, М., 1931, стор. 326.

² Е. Бочкарева, С. Любимова. Светлый путь. Коммунистическая партия Советского Союза — борец за свободу, равноправие и счастье женщины. М., 1967, стор. 41.

³ Партия большевиков в годы нового революционного подъема (1910—1914 годы), М., 1962, стор. 454.

⁴ Женщины Страны Советов. Краткий исторический очерк, М., 1977, стор. 51.

Особливо велике враження на присутніх справив виступ ткалі О. М. Григор'євої-Алексєєвої, конспект якого їй допомогли скласти А. І. Ульянова-Єлізарова і К. М. Самойлова. «...Коли я вийшла на сцену, — згадувала сама О. М. Григор'єва-Алексєєва, — побачила яскраві гудзики жандармів, а далі — масу людей, які з увагою дивилися на мене, я перестала розрізняти слова у конспекті. З великим зусиллям подолавши хвилювання, відклала свого зошита і почала розповідати про життя робітниць-текстильниць, яке дуже добре знала з власного досвіду. Крім того, робота в правлінні спілки текстильників дала мені багато фактів з життя робітниць інших фабрик... Закінчила я свою доповідь закликком до всіх робітниць тісніше увійти у пролетарську сім'ю і рука в руку з чоловіками добиватися кращого життя. Мені довго аплодували. ... Вночі мене заарештували»⁵.

Міжнародний жіночий день був відзначений в 1913 році також у Москві, Самарі (Куйбишеві), Тифлісі (Тбілісі); на Україні з піднесенням святкували цей день жінки Києва. Близько 150 робітниць взяли участь у зборах, на яких вони висловили протест проти капіталістичного ладу як головної причини безправ'я і трагічної долі жінок. У резолюції, яка була прийнята на зборах, підкреслювалося, що «тільки організована боротьба всього робітничого класу за такий суспільний лад, при якому не буде приватної власності на засоби виробництва, а значить і пригноблення людини людиною, зможе визволити нас — жінок-робітниць; що добитися політичних прав і поліпшити своє становище в умовах існуючого ладу ми можемо тільки в тісному єднанні з усім робітничим класом, під прапором передового загону робітничого руху — соціал-демократії»⁶.

Гаряче схвалили встановлення Міжнародного жіночого дня трудівниці Катеринослава, які у своєму листі до «Правди» писали: «Ми, група робітниць, шлемо своє привітання першому дню свята пролетарок. Ми прагнемо у майбутньому році взяти активну участь у цьому знаменному святі. Ми впевнені, що організація Дня жінок дасть можливість залучити тих з них, хто через темряву неохоче вступає до пролетарських організацій. Відкривши очі, вони увійдуть у сім'ю пролетаріату, щоб разом з ним боротися за своє визволення»⁷.

Проведення першого жіночого пролетарського дня в Росії було визначною політичною подією і відіграло велику роль у пробудженні класової свідомості жінок. «З цього дня, — відзначала А. І. Ульянова-Єлізарова, — організація їх, запис у профспілки, клуби і освітні установи, участь у нелегальній роботі пішли вперед великими кроками. У «Правде» ми почали частіше зустрічати кореспонденції робітниць»⁸.

Використовуючи всі можливості для згуртування жінок навколо лозунгів пролетаріату, лєнінська партія розгорнула широку підготовку до святкування Міжнародного жіночого дня в 1914 р.

На засіданні Петербурзького комітету РСДРП наприкінці січня — на початку лютого було прийняте рішення про організацію міжрайонної комісії серед робітниць для відзначення Жіночого дня і проведення партійної роботи серед жінок-робітниць⁹. Напередодні Міжнародного жіночого дня комітет випустив листівку, яка закликала жіночий пролетаріат боротися за демократичну республіку, 8-годинний робочий день, охорону материнства і жіночої праці, за ліквідацію всякої експлуатації. «Нехай же в Жіночий день, — говорилося в ній, — ...всі свідомі робітниці на мітингах і зборах дружно проголосять на страх усім експлуататорам і катам народу: «Хай живе революційне згуртування жіночого пролетаріату і Велика Російська Революція!»¹⁰.

⁵ Жєнщины в революции. М., 1959, стор. 97—98.

⁶ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1959, стор. 343.

⁷ «Правда», 6 березня 1913 р.

⁸ Е. Бочкарева, С. Любимова. Назв. праця, стор. 43—44.

⁹ Партия большевиков в годы революционного подъема... стор. 294.

¹⁰ Там же, стор. 309.

Петербурзький комітет більшовиків призначив доповідачів на районні збори робітниць. Але напередодні Міжнародного жіночого дня всі організатори і доповідачі були заарештовані. Та незважаючи на це, 8 Березня широко відзначалося. Як згадувала член КПРС з 1910 р. О. В. Артюхіна, мітинги і збори робітниць відбувалися прямо на вулицях, жіночий день пройшов як загальнопролетарське, інтернаціональне свято¹¹.

Напередодні свята вийшов перший номер журналу «Работница», ініціатором видання якого був В. І. Ленін.

В «Правде» було опубліковано понад 20 кореспонденцій, написаних робітницями. «Металістка Шура» (О. В. Артюхіна) повідомляла про становище робітниць у металургійній промисловості, текстильниці, пралі — про тяжкі умови своєї праці. В газеті було вміщено численні привітання робітницям від робітників фабрик і заводів Росії, від більшовицької фракції Державної думи. Особливо рішуче «Правда» виступила проти спроб меншовиків перетворити Міжнародний жіночий день в суто «жіноче» свято¹².

Багатолюдні мітинги і демонстрації на честь Міжнародного жіночого дня відбулися у Самарі, Саратові, Іванові-Вознесенську; у Москві і Києві були проведені таємні масовки. Київська організація РСДРП розповсюдила у місті листівку, в якій відзначалося: «Ви повинні гідно провести це свято боротьби і надії. Не залишайтеся дома, намагайтеся бути разом з вашими товаришами, влаштовуйте, де можливо, гуртки, сходки і мітинги. Поясніть всім, що лише разом з тозаришами робітницями, працюючи поруч з ними в професійних спілках, борючись під прапором соціал-демократ.(ичної) робітничої партії, зуміють вони завойовати собі краще майбутнє»¹³.

Жіночий день в Росії того року пройшов як загальнопролетарське інтернаціональне свято. Петербурзькі робітниці через газету «Правда» надіслали привітання своїм зарубіжним сестрам. Палкі поздоровлення одержали робітниці Росії від Клари Цеткін: «Вітаю вас за ваше відважне рішення організувати Жіночий день... Вас і ваш рух згадуватимемо на численних зборах, що будуть організовуватися в Жіночий день в Німеччині, Австрії, Угорщині і Америці»¹⁴.

Завдяки величезній роботі більшовиків святкування Міжнародного жіночого дня в Росії сприяло все зростаючій політичній активності жінок, згуртуванню їх навколо пролетарської партії. В умовах жорстокого самодержавно-поліцейського режиму відзначення цього свята перетворювалося на виступи проти царизму. В 1917 р. на заклик більшовиків петроградські робітниці 8 березня (23 лютого за старим стилем) ознаменували масовою демонстрацією, якою висловили свій протест проти кровопролитної імперіалістичної війни, голоду і царизму. Демонстрацію підтримали увесь пролетаріат Петрограда, солдати і матроси столичного гарнізону, і вона стала початком Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка, за визначенням В. І. Леніна, підрізала «корені гноблення і нерівності жінок так глибоко, як не зважувалась підрізати їх ні одна партія і ні одна революція в світі»¹⁵, перетворила День 8 Березня на справжнє свято. Указом від 8 травня 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР, відзначаючи видатний вклад радянських жінок у комуністичне будівництво, їх самовідданість на фронтах і в тилу під час Великої Вітчизняної війни, їх боротьбу за мир, оголосила жіночий день 8 березня неробочим днем.

Всесвітньо-історичні досягнення нашої країни на шляху подолання наслідків вікового пригнічення і нерівноправності жінок, висока соціально-політична роль жінки в соціалістичному суспільстві дістали визнання світової прогресивної громадськості.

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

¹¹ Там же, стор. 422.

¹² Жінщины Страны Советов..., стор. 53.

¹³ Рабочее движение на Украине..., стор. 518—519.

¹⁴ Партия большевиков в годы нового революционного подъема..., стор. 422.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 355.

ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ

Останнім часом значно зросла увага науковців до вивчення історії заводів і фабрик. З 1965 р. по 1975 р. на Україні видано більше 150* книг з цієї теми. Їх автори розкривають історію трудових колективів у багатоаспектному плані.

В усіх книгах чільне місце відведено висвітленню героїчної боротьби робітничого класу на захист Радянської Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. Використаний авторами фактичний матеріал дав можливість розкрити її загальнонародний характер, показати на прикладах діяльності перенесених партійних організацій керівну роль Комуністичної партії в досягненні перемоги над фашистськими загарбниками. У працях відтворено, зокрема, перебудову промисловості країни на воєнний лад, евакуацію заводів і фабрик та організацію їх роботи на нових місцях, відбудову зруйнованої фашистами промисловості після визволення республіки, містяться конкретні дані, які розповідають про боротьбу радянських людей проти гітлерівців на тимчасово окупованій ними території.

До найвагоміших праць слід віднести праці з історії заводів: «Запоріжсталь», Харківського моторобудівного, Чорноморського суднобудівного, Київського літакобудівного, Дніпропетровського металургійного ім. Г. І. Петровського, Нижньодніпровського трубопрокатного¹.

Вже з перших днів війни робітничий клас України продемонстрував безмежну відданість своїй соціалістичній Вітчизні. Перебудова роботи заводів і фабрик здійснювалася в найважчий період війни, коли частина районів УРСР стала прифронтовою зоною, коли в Червону Армію були мобілізовані кваліфіковані кадрові робітники, інженерно-технічні працівники. Так, добровольцями пішли на фронт 143 члени партії і 37 кандидатів у члени партії Рубіжанського хімічного комбінату. Значна частина рубіжан вступила в народне ополчення й у винищувальний батальйон². Тисячі металургів Дніпропетровська, машинобудівників Києва і Харкова, гірників Криворіжжя перебудовували роботу заводів і фабрик для випуску воєнної продукції, виявляючи величезний героїзм і мужність. Зокрема, на харківському моторобудівному заводі «Серп і молот» під керівництвом партійної організації було забезпечено швидко перебудову виробництва в цьому напрямі. Мотоцикли «МК-72» з маркою підприємства у великій кількості відправлялися Червоною Армією. З початку війни кожних два дні з заводу йшов на фронт ешелон з боєприпасами³.

* Підраховано авторами за «Літописом книг».

¹ «Запоріжсталь». Краткий очерк истории Запорожского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции металлургического завода «Запоріжсталь», Днепропетровск, 1973; Годы трудовых свершений. Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот», Харьков, 1975; Р. С. Кац, О. М. Златопольская, А. И. Смирнов. Черноморский судостроительный. 1898—1972, Л., 1973; В. Степанченко, В. Петренко. Киевские самолетостроители. Очерк истории Киевского авиационного завода им. 50-летия Октябрьской революции, К., 1970; И. Н. Кнышев, В. И. Жигулин, В. Ф. Мизов. Лицом к огню. Днепропетровск, 1972; Ветеран индустрии. Очерк истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного завода имени Карла Либкнехта, Днепропетровск, 1978.

² Ордена Ленина Рубежанский химический комбинат, Донецк, 1973, стор. 72.

³ Годы трудовых свершений, стор. 106.

Автори книги показують, як формувалося поповнення робітничого класу у воєнний час. Батьків, чоловіків і старших братів, що пішли на фронт, замінювали жінки, старіки, підлітки. «В той час, коли кожний радянський громадянин працює на оборону своєї країни, я не можу спокійно сидіти дома. Мій чоловік іде на фронт, я заміню його на заводі»,— так заявила Ф. Т. Пшенична в день, коли її чоловік, робітник заводу «Серп і молот», виїхав на фронт. Замінила чоловіка й почала працювати формувальницею в ливарному цеху і П. П. Пономарьова, чоловік якої, комуніст пішов добровольцем у лави Червоної Армії. Поряд з нею трудилася й М. Ф. Єфімова, жінка знатного стахановця заводу⁴.

Переключився на виконання замовлень для фронту колектив Севастопольського морського заводу. За два тижні на підприємстві було освоєно виготовлення мінометів «РМ-50», а за 20 днів — мінометів «БМ-82» і випускалося їх, відповідно, перших — близько 40 на добу, других — щодня по 7—8 штук. Авторі книги наводять численні приклади трудового героїзму робітників заводу в дні оборони Севастополя. Молода трудівниця Настя Чіус під час артобстрілу була тяжко поранена, їй ампутували руку. Дівчина відмовилась евакуюватися. Після одужання вона знову стала до свого штампувального верстата і незабаром давала по три норми. Уряд гідно оцінив її подвиг, нагородивши орденом Червоної Зірки⁵. За фронтовим режимом працювали всі робітники: не залишали цехів доти, поки не було виконане завдання. В ті дні на пропозицію трудящих запроваджувалося багатOVERстатне обслуговування — один кваліфікований робітник працював на двох, трьох і навіть чотирьох верстатах.

Яскравим виявом радянського патріотизму, готовності трудящих України всіма силами відстояти незалежність і свободу своєї соціалістичної Батьківщини був вступ робітників у народне ополчення. У книгах з історії заводів розкрито даний процес, всенародний характер цього патріотичного руху. За прикладом інших міст Кіровоградці організували винищувальні батальйони і загони народного ополчення. На 8 липня в останніх було 2837 працівників заводу «Червона зірка», серед них — 832 жінки⁶. 1500 робітників Рубіжанського хімічного комбінату вступили в народне ополчення, 300 — у винищувальні батальйони⁷.

Робітники Крюківського вагонобудівного заводу сформували полк народного ополчення. 70% його особового складу становили комуністи і комсомольці. Полк влився до Кременчуцької дивізії народного ополчення. Генерал-лейтенант М. К. Попель у книжці «В тяжку пору» пише: «В армії нема тилів, нема транспорту, немає складів... Тим часом армії доручено тримати фронт протяжністю в 180 кілометрів до Ворскли. Штаб фронту перекидає нові частини. Робітники Кременчука організували свою ополченську дивізію, яка прийняла оборону міста»⁸. Завдяки героїчній боротьбі ополченців Кременчука частини Червоної Армії перешкодили фашистам з ходу форсувати Дніпро⁹. Тисячі робітників, інженерів, техніків рили протитанкові окопи, виготовляли протитанкові перешкоди, будували бомбосховища.

Подвигом радянських людей назвав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев евакуацію населення, промислових підприємств і матеріально-культурних цінностей у східні райони. «По суті, — відзначав Леонід Ілліч, — цілу індустріальну країну було переміщено на тисячі кілометрів. Там, на необжитих місцях, часто під відкритим небом машини і верстати буквально з залізничних платформ пускалися в діло»¹⁰. У книжках з історії

⁴ Там же, стор. 109.

⁵ Севастопольский морской, Симферополь, 1976, стор. 46—47.

⁶ «Красная звезда». Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин, Днепропетровск, 1974, стор. 47.

⁷ Ордена Ленина Рубежанский химический комбинат, стор. 72.

⁸ М. К. Попель. В тяжкую пору, М., 1959, стор. 271.

⁹ Крюковский вагоностроительный, Харьков, 1967, стор. 114—115.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 129.

заводів і фабрик наводиться конкретний матеріал про небачений героїзм, виявлений трудящими УРСР під час евакуації. На схід з її території було перебазовано і введено в дію на нових місцях близько 550 великих підприємств¹¹. В умовах частих нальотів ворожої авіації, не маючи необхідних засобів для механізації навантажувальних робіт, трудівники київського заводу «Арсенал» знімали з фундаментів і вантажили на платформи верстати, устаткування. Евакуація здійснювалася за чітким графіком. Усього було відправлено 36 ешелонів (1100 вагонів). Одночасно на схід виїхали 2500 кадрових робітників і службовців підприємства¹².

Під керівництвом партійної організації за короткий час було успішно розв'язане й складне завдання по перебазуванню харківського моторобудівного заводу «Серп і молот». Вглиб країни було вивезено до 2500 верстатів, на території підприємства не залишилося жодного придатного для роботи верстата чи агрегату. І. Ю. Макаренко, кадровий робітник цеху МС-2, згадує: «Дружний колектив працював і вдень і вночі, за короткий час навантажили все устаткування, інструменти, стелажі і все до дрібниць, пов'язане з продукцією заводу. Партком ретельно добрав керівників ешелонів... Головним обов'язком для них було доставити ешелони на місце призначення й налагодити роботу»¹³.

Пліч-о-пліч з робітниками заводів працювали залізничники. У працях з історії залізниць на конкретних прикладах показано організованість, мужність і героїзм залізничників, особливо під час евакуації. Це велике, відповідальне завдання розв'язувалося поряд з військовими перевезеннями. Тільки з Харкова залізницею було відправлено 23 225 вагонів з устаткуванням підприємств і навчальних закладів і 31 523 вагони з хлібом та іншими продовольчими вантажами. День і ніч на схід йшли сотні ешелонів з устаткуванням, з радянськими людьми, що евакуювалися. Машиніст депо Основа Степан Волчков, наприклад, зробив близько 200 героїчних рейсів. Він виводив поїзди з цінним устаткуванням і майном прямо з-під вогню гітлерівських повітряних піратів. Кожного разу завдяки своїй винахідливості й відвазі паровозна бригада всі поїзди доставляла цілими на місце призначення, незважаючи на всілякі маневри фашистських стервятників¹⁴.

Про велику організаторську роботу Дніпропетровського обкому КП(б)У і допомогу політвідділу Південного фронту в евакуації заводів розповідається у праці з історії Придніпровської залізниці. Рано-вранці 7 серпня 1941 р. у Дніпропетровськ із штабу Південного фронту приїхав полковий комісар Л. І. Брежнев. Прямо з заводу ім. Петровського, згадує К. С. Грушевський, Леонід Іллєч вирушив у Дніпропетровськ, щоб дізнатися, як іде там евакуація заводів. Л. І. Брежнев побував на заводі ім. Дзержинського і на вагонобудівному ім. газети «Правда». На підприємствах міста повним ходом проводилися роботи по евакуації устаткування і готової продукції¹⁵.

Тисячі вагонів з устаткуванням Ворошиловградського паровозобудівного заводу, Кадіївського коксохімічного та інших підприємств Донбасу було відправлено на схід Північно-Донецькою залізницею. Фашисти всіма засобами намагалися перешкодити евакуації, кидаючи на магістраль армаду бомбардувальників. Всю ніч під ворожим обстрілом працював колектив Микитівського відбудовчого поїзда на дільниці Депперадівка — Баронська, щоб підняти на рейки бронепоїзд «За Батьківщину», виведений з ладу під час бомбардування. Під кулеметним і мінометним вогнем робітники Попаснянського відбудовчого поїзда на чолі зі своїм керівником М. І. Олексієнком відремонтували 5,5 км під'їзних шляхів на перегоні Переїзна — Вовчоярська¹⁶.

У книгах з історії фабрик і заводів переконливо показано значення дружби народів СРСР, яка, зокрема, виявилася в піклуванні про евакуйованих з України

¹¹ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 495.

¹² «Арсенал» імені В. І. Леніна, К., 1964, стор. 141.

¹³ Годы трудовых свершений, стор. 110—111.

¹⁴ «Южной» — 100 лет, Харьков, 1969, стор. 62.

¹⁵ Приднепровская железная дорога, Днепропетровск, 1973, стор. 130—131.

¹⁶ Стальные пути Донбасса, Донецк, 1970, стор. 192—194.

людей до Сибіру, Середньої Азії, на Урал і Закавказзя та в інші райони, у створенні в небувало короткий строк могутнього військового арсеналу, який постачав армію і флот зброєю, бойовою технікою і боеприпасами.

У Нижньому Тагілі працювали металурги Криворіжжя, Макіївки, Дніпродзержинська і Керчі. Про трудовий подвиг цього колективу, що сформувався в роки війни, розповідається у книжці «Криворожский металл»¹⁷. На Магнітогорському комбінаті в листопаді 1941 р. одержали доменний феромарганець. Ось як писалося про цю подію: «Організація виплавки феромарганцю на заводах Сходу стала великою перемогою металургів, рівною за своїм значенням виграшу великої воєнної битви»¹⁸. Ця трудова перемога була результатом титанічної роботи металургів «Магітки», Дніпропетровського металургійного заводу ім. Дзержинського і «Запоріжсталі»¹⁹.

У працях з історії заводів показано, якого великого розмаху в умовах війни набули патріотичні починання радянських людей — змагання за професіями, рух за сумісництво професій, створення комсомольсько-молодіжних бригад, раціоналізація виробничих процесів, удосконалення організації праці, будівництво методом народної будови. Робітники «Ленінської кузні», працюючи на зеленодольському заводі ім. Горького, розгорнули змагання за право називатися «фронтовою бригадою» і домоглися підвищення продуктивності праці на 600%²⁰. Наприкінці 1941 р. О. Сороковий, сталевар з Дніпропетровського металургійного заводу, і уральські майстри швидкісного сталеваріння Н. Балстов та Д. Сидоровський виступили ініціаторами змагання за максимальне одержання сталі з квадратного метра поду печі і показали рідкісний результат, виконавши норму на 408%²¹.

У ряді книг з історії фабрик і заводів висвітлюється масова участь населення у зриві політичних, економічних та воєнних заходів окупантів. Трудящі республіки, як тільки могли, чинили опір загарбникам. Автори цих праць на великому фактичному матеріалі показують марність спроб гітлерівців поставити собі на службу економіку тимчасово захопленої частини території СРСР. Даремно сподівалися фашисти скористатися вугіллям Донбасу. «...Гірники, загнані насильно в шахти, всіляко саботували розпорядження німців, виводили з ладу механізми, ховали інструменти. Замість вугілля на-гора йшла порода»²², — пишуть автори праці з історії шахти ім. Леніна. Гітлерівцям також не вдалося налагодити на київському заводі «Арсенал» будь-яке серйозне виробництво. На території підприємства вони змогли організувати лише авторемонтні майстерні²³. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського загарбники марно намагалися відновити роботу домни №1, мартенівської печі № 4, бесемерівського цеху і стану «550». Вони включили завод у один з німецьких концернів, завезли 181 електромотор, однак змогли пустити в хід тільки... мармеладну фабрику. І довго ще згодом на стелі новотокарного цеху, як насмішка над численними спробами загарбників примусити працювати на «рейх» радянський металургійний завод, видно було напис: «Фабрика мармеладу»²⁴.

У праці з історії Дніпропетровського комбайнового заводу відзначається, що за роки окупації міста жоден металургійний чи машинобудівний завод не був введений у дію. Не змогли окупанти налагодити роботу і на комбайновому заводі. На жаль, автори книги не називають організаторів і учасників опору окупантам²⁵.

¹⁷ Криворожский металл, Днепропетровск, 1964, стор. 124.

¹⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 2, М., 1961, стор. 154.

¹⁹ Огонь Прометей. Очерки истории завода им. Дзержинского, Днепропетровск, 1969, стор. 111—112.

²⁰ Завод «Ленинская кузница», К., 1962, стор. 102.

²¹ В строю ветеранов. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна, Днепропетровск, 1977, стор. 57—58.

²² Шахта имени Ильича, Донецк, 1970, стор. 28.

²³ «Арсенал» імені В. І. Леніна, стор. 167.

²⁴ И. Н. Кнышев, В. И. Жигулин, В. Ф. Мизов. Назв. праця, стор. 195.

²⁵ Днепропетровский комбайновый. Краткий очерк истории Днепропетровского завода им. Ворошилова, Днепропетровск, 1974, стор. 79.

Автори нарису з історії Рубіжанського хімічного комбінату наводять цікаві факти: його робітники всіляко гальмували відбудову залізничного мосту, розбивали тачки, ламали носилки, псували будівельний ліс. Опорні стовпи вони ставили так, що ферми незабаром осідали. Близько 200 днів було марно витрачено на те, щоб ввести міст в дію. Після ж визволення Рубіжного ті самі люди відремонтували його за якихось 13 днів²⁶.

Безсумнівною цінність становлять розповіді у працях з історії фабрик і заводів про участь робітників у партизанському русі й антифашистському підпіллі. Автори всебічно висвітлюють роль робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, в організації партизанської боротьби на тимчасово окупованій території, вводять до історичного обігу новий фактичний матеріал.

У працях широко використовуються дані комісій по виявленню учасників антифашистського підпілля і партизанського руху, що були створені в містах, на заводах і фабриках.

В нарисі з історії заводу «Запоріжсталь» ідеться про бойові дії партизанського загону, сформованого з робітників підприємств на чолі з І. І. Копьонкіним, героїзмові яких газета «Правда» присвятила свої сторінки. Цінний фактичний матеріал про діяльність партизанів і підпілля наводиться у книгах про історію заводів «Червона зірка», Чорноморського суднобудівного, Одеського суперфосфатного та інших²⁷.

На жаль, у книзі «В строю ветеранів» не тільки не використовуються авторами відомі факти про антифашистське підпілля Дніпропетровського металургійного заводу ім. Комінтерну, а й зовсім не порушено цього питання²⁸. Те ж саме можна сказати і про працю з історії Сумського машинобудівного заводу²⁹.

У книгах досліджуваної серії висвітлюється патріотичний рух радянського народу по створенню фонду оборони країни. Сотні тисяч свакуйованих трудящих з України взяли активну участь у цьому русі. Вони були ініціаторами будівництва на громадські кошти танкової колони «За Радянську Україну!» У своєму зверненні до всіх українців, які працювали на Сході, робітники заводу «Серп і молот» писали: «Давайте, брати і сестри українці, всі, як один, візьмемо участь у створенні фонду будівництва танкової колони «За Радянську Україну!» і цим ще раз доведемо свою готовність разом з братами росіянами, білорусами, грузинами та іншими народами великої країни соціалізму до кінця боротьби за визволення всієї радянської землі від звіра — фашизму». До 25 лютого 1943 р. з усіх кінців країни на адресу будівництва танкової колони надійшло 9644 тис. крб. грішми і 952 тис. крб. облігаціями державної позики³⁰.

У 1942 р. робітники заводу «Арсенал» зібрали кошти на літак, який назвали «Київський арсеналець». За проханням колективу підприємства машину було передано льотчику-арсенальцю Б. О. Хлубу. В льотній книжці пілота значилося загальом 18 збитих літаків ворога³¹.

Всенародний патріотичний рух ще ширше розгорнувся з початком масового вигнання фашистів з України. Після повернення на Україну металурги заводу ім. Петровського із своїх заощаджень внесли 416 274 крб. на будівництво танкової колони і 152 тис. крб. — у фонд допомоги сім'ям фронтовиків³². Ждановські металурги відремонтували в 1944 р. понад план 186 бойових машин. У фонд оборони вони

²⁶ Ордена Ленина Рубежанский химический комбинат, стор. 78.

²⁷ «Красная звезда». Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин, Днепропетровск; Р. С. Кац, О. М. Златопольская, А. И. Смирнов. Назв. праця; Р. Бакало, В. Соколов. Арсенал земледельцев, Одеса, 1974.

²⁸ В строю ветеранов, Днепропетровск, 1977.

²⁹ Сумской машиностроительный завод имени Фрунзе, Харьков, 1972.

³⁰ Годы трудовых свершений, стор. 117.

³¹ «Арсенал» імені В. І. Леніна, стор. 173.

³² И. Н. Кышев, В. И. Жигулин, В. Ф. Мизов. Назв. праця, стор.

знесли 7658 тис. крб. і додатково зібрали значні кошти на будівництво літаків і танкової колони³³.

Книги з історії заводів відтворюють картину тих великих руйнувань і матеріальних збитків, що були завдані фашистськими загарбниками. Окупанти майже повністю зруйнували 16 тис. промислових підприємств республіки. «На час визволення Харкова Червоною Армією на заводі не було жодної цілої будови... — пишуть автори про завод «Серп і молот». — Матеріальні збитки, завдані фашистами заводів, становили 32,4 мільйона карбованців»³⁴. Втрати Дніпропетровського металургійного заводу дорівнювали 220 671 991 крб.³⁵, трубопрокатного — 794 763 537 крб.³⁶

У визволених районах велася велика творча робота по відбудові зруйнованого окупантами народного господарства республіки. Партія і уряд виявляли особливу турботу про важку промисловість, яка мала надзвичайно важливе значення для забезпечення зброєю та боеприпасами Червоної Армії і відродження визволених від фашистів районів. У працях з історії трудових колективів відводиться чільне місце висвітленню організаторської діяльності партії і героїчної праці робітничого класу по відбудові народного господарства в ході війни. На конкретному матеріалі, як кравих прикладах показано в них роботу заводських партійних організацій. Лінія фронту, розповідають автори книги з історії Ворошиловградського заводу прокатних валків, з лютого по вересень 1943 р. проходила за 12 км від заводу. Майже щодня фашисти здійснювали нальоти з повітря, але робота не припинялася. Кожного ранку з тачками й лопатами, кельмами і відрами робітники на чолі з комуністами йшли вивозити гори брухту, ремонтувати будівлі, а також бойову техніку, яка прямо з заводських воріт відправлялася на передову. До річниці визволення Краматорська від фашистських загарбників новокраматорці випустили дві шахтопідйомні машини³⁷.

Про пафос і напруження відбудовних робіт розповідається у праці з історії заводу «Запоріжсталь», який був повністю зруйнований фашистами. «На площадку «Запоріжсталі», — говориться у книзі, — переніс свій кабінет перший секретар Запорізького обкому партії Л. І. Брежнев. Спеціальним рішенням Оргбюро ЦК партії на нього покладалася обов'язок повсякденно займатися відбудовою заводу... Сюди, на «Запоріжсталь», приїздили секретарі міськомів і райкомів партії вирішувати свої невідкладні питання»³⁸. У праці розкривається велика робота парткому, начальника будівництва В. Е. Димшиця, начальника диспетчерської служби Г. К. Лубенця, про яких з душевним теплом пише товариш Л. І. Брежнев у книзі «Відродження»³⁹.

Яскраво й переконливо у працях з історії заводів показано всебічну безкорисливу допомогу Радянській Україні братніх республік у відбудові народного господарства. Київському заводу «Арсенал», наприклад, подавали неоціненну матеріально-технічну допомогу всі радянські республіки, насамперед РРФСР. Тільки на початку 1944 р. із східних районів арсенальцям було відправлено 21 вагон з устаткуванням і предметами широкого вжитку⁴⁰.

Значення праць з історії фабрик і заводів у вивченні діяльності робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни переоцінити важко. Безперечно, проведено значну роботу. Шкода, однак, що не в усіх книжках автори спираються на останні досягнення історичної науки, не повною мірою використовуються опубліковані

³³ Д. Грушевский. Имени Ильича. Из истории ордена Ленина Ждановского завода им. Ильича, Донецк, 1966, стор. 116.

³⁴ Годы трудовых свершений, стор. 128—129.

³⁵ И. Н. Кышев, В. И. Жигулин, В. Ф. Мизов. Назв. праця, стор. 205.

³⁶ Конвейер стальных артерий, Днепропетровск, 1977, стор. 63.

³⁷ А. Т. Шевченко, А. М. Зайцев. Новокраматорцы, Донецк, 1968, стор. 92.

³⁸ «Запорожсталь», стор. 107.

³⁹ Див.: Л. И. Брежнев. Ленинским курсом. Речи, приветствия, статьи, воспоминания, М., 1979, т. 7, стор. 65—67.

⁴⁰ «Арсенал» имени В. И. Ленина, стор. 185—186.

матеріали і документи архівів, часом не наводяться посилання на джерела, а це знижує наукову цінність видань.

В окремих працях слабо розкривається організаторська і політична діяльність партійних організацій, не висвітлюється робота профспілкових і комсомольських організацій, не показано з належною повнотою громадсько-політичної діяльності робітничого класу⁴¹. Деякі автори допускають різні неточності, не пов'язують діяльність заводського колективу з життям міста, області. Говорячи про фашистські злодіяння, вони не наводять конкретних цифр, які були визначені державними комісіями⁴². Читачеві цікаво було б більше узнати і про подвиги бійців, здійснені на танках і літаках, що були збудовані на кошти трудящих.

В цілому ж книжки, які вийшли в серії з історії фабрик і заводів, містять у собі цінний фактичний матеріал. Ці праці широко використовуються у пропагандистській і виховній роботі і є добрим посібником у комуністичному вихованні трудящих на бойових і трудових традиціях нашого народу, в дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

*М. О. Буцько (Київ),
Л. І. Євселевський (Кременчук)*

⁴¹ Ф. К. Козловский, А. А. Городкин, В. С. Мулько. Путь к титану. Краткий очерк истории Запорожского ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени титано-магниевого комбината, Днепропетровск, 1976, стор. 45—46.

⁴² А. Т. Шевченко. А. М. Зайцев. Назв. праця; П. Винник, Я. Рудь, В. Андрущенко. Главный причал Крыма; Конвейер стальных артерий.

Критика та бібліографія

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ,

Ужгород, вид-во «Карпати», 1979, 311 с.

Серія книг «Нариси історії обласних партійних організацій» поповнилася новим історико - партійним дослідженням. У дні, коли широко відзначалося 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, вийшли в світ «Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації»¹. Це — важлива подія в житті обласної партійної організації і водночас значний вклад у висвітлення питань історії Комуністичної партії України — бойового загону КПРС. Саме в діяльності місцевих партійних органів, в їх боротьбі за втілення в життя історичних накреслень КПРС розкривається славний, героїчний шлях нашої партії.

При підготовці «Нарисів» автори широко використали твори В. І. Леніна, матеріали і постанови Комуністичної партії, праці товариша Л. І. Брежнєва, які становлять методологічну основу книги. Авторський колектив залучив також велику кількість архівних даних, матеріали періодичної преси, інші джерела. В цілому підготовлено наукову працю, в якій вперше в систематизованому вигляді висвітлюється історія обласної партійної організації, починаючи з 1939 р. і до наших днів, визначається її місце і роль у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Розповідь про героїчний шлях, який пройдений Івано-Франківською обласною партійною організацією, автори починають з моменту возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, проведення першої обласної партійної конференції. На наш погляд, це вірно як з наукової, так і політичної точ-

ки зору, оскільки організації КПЗУ, що діяли на території області, не входили до складу ВКП(б). Водночас віддається належне і комуністам — членам КПЗУ. Про них, а також і про революційні події до 1939 р. розповідається в спеціальному вступному розділі. В наступні роки періодизація діяльності обласної партійної організації відповідає загальнопартійній періодизації з врахуванням місцевих особливостей. Такий методологічний принцип є вірним, адже місцеві партійні організації розвиваються і діють як організації єдиної ленінської партії, вирішують одні й ті ж завдання.

З інтересом читається перший розділ, присвячений возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, створенню і діяльності обласної партійної організації в довоєнні роки. На значному документальному матеріалі показано, як з перших днів встановлення Радянської влади на Прикарпатті (як і на всіх західноукраїнських землях) розгорнулася велика робота по організації партійного і радянського будівництва в краю.

Славні сторінки діяльності Івано-Франківської обласної партійної організації в роки Великої Вітчизняної війни розкриваються в другому розділі. Багато місця відведено тут висвітленню героїчної боротьби трудящих області — підпільників Станіслава, Заболотівського та інших районів — в тилу ворога, показано, як під впливом бойових операцій легендарного партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака широко розгорнувся антифашистський рух на Прикарпатті. З почуттям глибокої любові до радянських воїнів, воєначальників і армійських політпрацівників написані сторінки, на яких розповідається про визволення території області від фашистських загарбників. Масовий героїзм у боях за Радянське Прикарпаття проявили воїни 18-ї армії, начальником політвідділу якої був Л. І. Брежнєв.

Багато уваги приділено в «Нарисах» післявоєнним рокам відродження народного господарства, закладів культури, віднов-

¹ Редакційна колегія: П. Д. Сардачук (голова), Н. М. Владико, М. К. Кучеров, П. С. Федорчак (заст. голови), М. П. Хвостін, О. О. Чернов, А. Л. Ясінський.

ленню діяльності партійних організацій. Зважаючи на специфіку області, як і всіх областей Західної України, в книзі детально проаналізовано соціалістичні перетворення, що сталися в економіці, сільському господарстві і т. ін. Особливе місце відведено питанням колективізації, яка проходила на Прикарпатті в умовах гострої класової боротьби.

В «Нарисах» показано велику роботу партійних організацій області, яка проводилася в завершальний період створення розвинутого соціалістичного суспільства. Вони займалися питаннями дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів, добору і виховання кадрів на всіх ділянках соціалістичного будівництва, піднесення творчої активності мас. Багато прикладів, що наводяться в книзі, свідчать про кількісне і якісне зростання партійних організацій, зміцнення їх рядів.

Значне місце в «Нарисах» відведено висвітленню діяльності партійних організацій області в умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму. Автори відзначають великий вплив жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК, XXIII—XXV з'їздів КПРС на поліпшення діяльності партійних організацій в усіх галузях народного господарства і культури, удосконалення стилю їх роботи.

В книзі підкреслюється, що ЦК КПРС, ЦК Компартії України приділяють особливу увагу місцевим партійним організаціям, зокрема й Івано-Франківщини, наводиться значна кількість постанов пленумів ЦК нашої партії та ЦК Компартії України, уряду республіки з важливих політико-економічних питань, показано практичну діяльність парторганізацій області по їх виконанню. В праці узагальнюються кращий досвід роботи окремих районних комітетів партії і первинних парторганізацій, окремих комуністів. Прикладом цілеспрямованої роботи по зміцненню парторганізацій може бути діяльність Снятинського райкому партії, інших партійних комітетів (стор. 181, 253).

Не можна без хвилювання читати про долю голови колгоспу дівчі Героя Соціалістичної Праці комуніста Ю. Т. Личука, який пройшов шлях від батрака у «вільному світі» в США до державного діяча

в Країні Рад (стор. 186). Це можна сказати й про багатьох інших робітників і колгоспників, представників народної інтелігенції, про яких йдеться в книзі. Слід лише зауважити, що про деяких з них розповідається в кількох розділах, що приводить до певних повторень. За рахунок скорочення подібних місць можна було б розширити коло висвітлення партійних організацій, досвід роботи яких заслуговує уважного вивчення.

Треба відзначити, що авторський колектив домігся необхідного співвідношення партійного і загальногромадянського матеріалів, тобто показу історії обласної партійної організації, а не історії області. В цілому, авторам вдалося вірно подати історичний фон, показати всю сукупність складних політико-економічних та соціальних проблем, які довелося вирішувати нашій партії, її місцевим партійним органам.

На жаль, «Нариси» не позбавлені й деяких недоліків. Відзначаючи як позитивний факт те, що в книзі добре показано діяльність місцевих організацій, їх кількісне і якісне зростання, роботу по добору, розстановці та вихованню кадрів, слід було б більш широко висвітлити питання партійного керівництва культурним будівництвом.

Окремим місцям книги притаманні описовість і перевантаженість цифровим і фактичним матеріалом без необхідного аналізу його, без теоретичних узагальнень. Зустрічаються й невірно названі прізвища та ініціали людей, про яких йде мова (стор. 44, 70, 97, 99, 131).

Трапляються й прикрі описки. Не завжди даються посилання на цифрові дані, хоча в ряді місць (стор. 115) вони є, на окремі цитати не дано посилань (стор. 108, 132).

В цілому рецензовані «Нариси» є оригінальним виданням і заслуговують на схвальну оцінку. Книгу з інтересом зустрінуть усі, хто цікавиться історією нашої партії і її місцевих організацій. Вона буде корисним посібником для пропагандистів, лекторів, політінформаторів і агітаторів в їх роботі.

М. Є. Голубков (Київ),

І. П. Кожукало (Київ)

* * *

В. Д. Тихоненко.

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ,

вид-во «Наукова думка», К., 1978, 110 с.

Проблематика управління суспільними процесами в умовах становлення і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації викликає глибокий інтерес вчених, спеціалістів нашої країни.

В цьому плані цікавою є монографія В. Д. Тихоненка. Автор характеризує головні напрями сучасних досліджень, підкреслюючи, що «серед загальнотеоретичних, методологічних проблем соціалістичного управління особливе місце посідає з'ясування суті соціального управління, визначення його поняття. Питання соціального управління в теоретичному плані залишаються найменш розробленими, хоча тепер вони набули великого значення. В соціалістичному суспільстві плануванню і управ-

літню підлягають економічні, політичні, духовні, соціальні процеси і відносини. Проте раніше увага приділялась здебільшого управлінню тільки як економічній категорії» (стор. 4—5). Тепер, в умовах зрілого соціалізму, управління соціальними процесами стає предметом комплексного дослідження.

В рецензованій монографії висвітлюються такі питання: поняття соціального управління і його конкретно-історичний характер, взаємодія різних форм управління в соціалістичному суспільстві, вдосконалення соціального управління у розвинутому соціалістичному суспільстві, роль КПРС в управлінні соціальними процесами.

Надзвичайно важливе значення має конкретне співставлення категорій «керівництво» і «управління» суспільними процесами в умовах будівництва комунізму, особливо в зв'язку з характеристикою взаємодії політики та економіки як специфічних суспільних явищ, та визначення історичних перспектив соціально-економічного прогресу і т. п. Автор вірно відзначає, що «керівництво суспільством і управління ним — це різнопланові явища. Перше є суспільно-політичною діяльністю, а друге — вид праці». І в той же час між ними певна контактність. «Елементи керівництва є в кожному виді управління, але їх кількість залежить від специфіки виду» (стор. 13).

На основі аналізу певного конкретно-історичного матеріалу в монографії аргументовано розкривається теза про співвідношення понять свідомого та стихійного в умовах соціалістичного суспільства. В епоху науково-технічної революції постійно змінюється характер стихійних та свідомих форм управління — розширюється свідоме управління і скорочується стихійне. І хоч при соціалізмі всебічно звучується сфера невідконтрольних суспільних сил і непередбачених наслідків, це зовсім не означає, що елементи стихійності в майбутньому цілком виключаються. Суть управління в нашому суспільстві полягає в тому, щоб у конкретних історичних умовах якомога розширити коло об'єктивних факторів, законів, звести до мінімуму елементи, які гальмують суспільний рух, і максимально використати все те, що сприяє науково-технічній революції (наприклад, необхідно більш уважно вивчати різноманітні форми змагання трудящих за дальше зростання матеріального виробництва).

В рецензованій книзі також висвітлюється питання про планування та регулювання духовного прогресу на стадії зрілого соціалізму. Практика існування радянського суспільства свідчить, що робітники, колгоспники та інтелігенція нашої багатонаціональної країни не тільки об'єкт, а й суб'єкт соціалістичного культурно-історичного процесу. Управління ним виявляється в науковій розробці конкретних практичних завдань розвитку культури на певні строки і в мобілізації сил та засобів

для їх здійснення. Планомірне розширення і зміцнення матеріальної бази культури і науки, вдосконалення форм і шляхів поширення їх досягнень серед населення, підготовка та раціональне використання спеціалістів, піднесення значення народної освіти, організація різноманітних видів духовної творчості — ось неповний перелік цих завдань.

В центрі уваги автора — визначення гуманістичної природи соціалістичного ладу, місця принципів демократії і гуманізму в системі управління суспільними процесами. Найважливіша мета соціалістичного управління — розвиток особи і колективу (трудового, класового, національного, сімейного), подолання соціального поділу праці, формування комуністичної соціальної однорідності суспільства. В. Д. Тихоненко підкреслює важливість всебічного вивчення процесу ліквідації істотних відмінностей між фізичною індустріальною та фізичною сільськогосподарською працею, між фізичною та розумовою працею взагалі. Вони зумовлені об'єктивними соціально-економічними причинами, ступенем науковості управління та іншими обставинами.

Досвід будівництва соціалізму переконливо свідчить, що на різних етапах розвитку нашого суспільства характер управління його соціальною структурою, форми, методи і темпи її перетворення різні.

На основі рішень XXV з'їзду КПРС, матеріалів пленумів ЦК КПРС у монографії розглядаються методологічний аспект вивчення структури та принцип дії механізму управління, шляхи вдосконалення соціалістичної демократії як справжнього народовладдя. При цьому автор розкриває суть принципу спільних інтересів особи, колективу й суспільства при забезпеченні пріоритету останнього та його роль в управлінні. Цей принцип знаходить своє втілення насамперед у постійному зростанні й вдосконаленні виробництва з метою задоволення зростаючих потреб населення і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Завданням соціалістичного управління якраз і є забезпечення гармонійного поєднання матеріальних та духовних інтересів особи, колективу та суспільства, завдяки чому якнайповніше використовується ініціатива робітників, колгоспників, народної інтелігенції в усіх сферах суспільного життя.

В книзі на конкретному матеріалі розглянуто творче застосування демократичного централізму, форм планування в загальній системі управління суспільними процесами. Автор не згоден з тими дослідниками, які однобічно пояснюють суть та дію принципу планування. Він пише: «Необґрунтованим є тлумачення закону планомірного розвитку як винятково економічного закону, а принципу планування — як тільки принципу управління економікою... закон планомірного розвитку означає, що не тільки розвиток продуктивних сил, а й удосконалення виробничих відносин є обо-

в'язковою умовою розвитку економіки» (стор. 78).

В заключній частині монографії переконливо показано об'єктивну зумовленість підвищення ролі КПРС в управлінні соціальними процесами. Політика КПРС, її практичні дії в цьому напрямі характеризуються глибокою науковою обґрунтованістю, використанням переваг соціалістичної системи, широких можливостей науково-технічної революції з метою досягнення повної економічної рівності людей і здійснення великого принципу комунізму: «Від кожного — по здібностям, кожному — по потребах». Враховуючи таку діалектику соціального процесу, вчені на перший план висувають нові вимоги в сфері управління з метою більш кваліфіковано, з повною ре-

алізацією своїх здібностей, керувати суспільними процесами, економічним, духовним і соціальним життям країни.

В книзі приділено велику увагу також змістовній критиці сучасних буржуазних і ревізіоністських фальсифікаторів теорії і практики наукового комунізму (в питаннях соціального управління в соціалістичному суспільстві).

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що рецензована праця має певний науковий інтерес і стане корисною в практичній діяльності суспільствознавців, у тому числі викладачів історії, аспірантів, студентів вузів.

П. Д. Коваль (Київ)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОВЕТСКОГО НАРОДА — НОВОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ ЛЮДЕЙ.

Библиографический указатель,
изд-во «Наукова думка»,
К., 1978, 96 с.*

За роки будівництва соціалізму в СРСР виникла і сформувалася нова історична спільність людей — радянський народ, — в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції різних націй і народностей, що живуть у нашій країні, при провідній ролі робітничого класу. Це складне соціальне утворення, яке охоплює національні, економічні, політичні, ідеологічні, класові, юридичні, побутові, сімейні та інші види соціальних відносин. Тому проблема виникнення, становлення і розвитку радянського народу досліджується не тільки істориками, а й філософами, соціологами, економістами, мовознавцями, етнографами, мистецтвознавцями, юристами. В 60—70-х роках з'явилось чимало досліджень, присвячених новій історичній спільності людей. Серед них слід відзначити працю М. П. Кіма «Советский народ — новая историческая общность» (М., 1972), а також узагальнюючі монографії «Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие» (М., 1975, відповідальні редактори — чл.кор. АН СРСР М. П. Кім та д-р істор. наук В. П. Шерстобитов) і «Великий советский народ» (К., 1976). У цих дослідженнях глибоко і всебічно розкрито сутність радянського народу як специфічної спільності людей, як видатного явища су-

часності. До двох останніх праць додаються бібліографічні відомості — зроблено спробу систематизувати літературу, що стосується різних аспектів проблеми. Однак видані як додатки до праць, вони не змогли охопити всієї літератури.

Рецензований бібліографічний покажчик «Формирование и развитие советского народа — новой исторической общности людей», підготовлений Н. О. Добровольською, Є. О. Зайцевою та Т. О. Комаренко, є першим покажчиком, у якому найбільш повно систематизовано літературу з проблеми виникнення і становлення нової історичної спільності людей, її зміцнення і дальшого розвитку в умовах розвинутого соціалізму. Покажчик включає близько півтори тисячі назв творів класиків марксизму-ленінізму, збірок документів та матеріалів КПРС і Радянського уряду, праць, промов і доповідей Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників Комуністичної партії й Радянської держави, а також монографій і навчальних посібників, виданих російською та українською мовами в 1967—1976 рр.

При складанні покажчика автори керувалися тематично-хронологічним принципом і дотримувалися прийнятої в радянській літературі періодизації процесу утвердження нової історичної спільності людей. Покажчик складається з вступу і трьох розділів, кожен з яких має по кілька підрозділів, а також допоміжного алфавітного покажчика прізвищ авторів і назв творів. Праці основоположників марксизму-ленінізму подано в хронологічній послідовності, інші — за алфавітом.

У вступі викладено принципи відбору й систематизації літератури, вміщеної в покажчику, подається його структура, обґрунтовується необхідність систематизації досліджень з проблеми «Радянський народ — нова історична спільність людей».

* Упорядники Н. О. Добровольська, Є. О. Зайцева, Т. О. Комаренко.

До першого розділу — «Методологічна основа дослідження проблеми «Радянський народ — нова історична спільність людей» — ввійшли твори класиків марксизму-ленізму, документи й матеріали ЦК КПРС і Радянського уряду, праці, промови й доповіді керівників КПРС і Радянської держави, окремі збірники документів.

Періоди становлення і розвитку радянського народу збігаються з головними етапами соціалістичного будівництва в нашій країні. Перший етап почався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і тривав до побудови в основному соціалізму. Літературу, що стосується цього періоду, вміщено в другому розділі покажчика — «Політичні, соціально-економічні та ідейні основи формування радянського народу». Сюди ввійшли праці, в яких висвітлюється керівна й спрямовуюча роль КПРС і Радянської держави в утворенні і розвитку нової історичної спільності людей, діяльність КПРС і Радянського уряду, спрямована на послідовне розв'язання національного питання — одного з найскладніших питань суспільного життя.

Найбільшим за обсягом є третій розділ. Хронологічно він охоплює період від початку Великої Вітчизняної війни до сьогодні. Колективні та індивідуальні монографії, навчальні посібники, збірники статей, які за тематикою автори розмістили в десяти підрозділах, розкривають процес удосконалення нової історичної спільності людей в умовах будівництва і зміцнення розвинутого соціалізму. В цих працях всебічно обґрунтовується положення про те, що під час Великої Вітчизняної війни радянський народ виступив уже як сформована в основному спільність людей, показано, що на процес удосконалення нової історичної спільності людей великий вплив здійснюють економіка епохи зрілого соціалізму, науково-технічний прогрес, дальший розвиток продуктивних сил та їх раціональне розміщення, створення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, соціальна однорідність радянського суспільства при провідній ролі робітничого класу.

Створенню єдиної соціалістичної культури та її дальшому розвитку в умовах будівництва комуністичного суспільства автори присвятили два підрозділи. В працях, що вміщені в них, розкриваються й аналізуються головні фактори, які породжують духовну спільність радянських людей.

Досить повно в покажчику представлено літературу, що розкриває характерні риси

радянського народу — радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, які зумовили процес інтернаціоналізації побуту радянських націй і народностей, формування соціалістичного способу життя. Принципи соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму виражають не тільки суть відносин між народами в межах сформованої спільності радянських людей, а й зміст різнобічних зв'язків радянського народу з трудящими країнами соціалістичної співдружності, а також країн, що розвиваються, з народами всього світу, які борються за суспільний прогрес.

Алфавітний покажчик полегшує користування літературою, вміщеною в книзі.

Але, на жаль, у цій корисній і потрібній праці мають місце окремі недоліки. Варто було б обґрунтувати, чому до покажчика вміщено літературу, видану в 1967—1976 рр. В окремому розділі слід було б дати праці історіографічного характеру і бібліографічні огляди, присвячені певним аспектам нової історичної спільності людей. Не ввійшли до покажчика праці таких відомих авторів, як М. І. Куліченко («Национальные отношения в СССР и тенденции их развития», вид-во «Мысль», М., 1972, 565 с.), Т. У. Усубалиєва («Ленинизм — великий источник дружбы и братства народов», вид-во «Наука», М., 1974, 339 с.), а також колективна монографія «Партия и социалистическая культура. XXIV съезд КПСС и проблемы духовной культуры социализма» (вид-во «Наука», М., 1972, 297 с.) та деякі інші. Слабо представлено в ньому літературу, що висвітлює роль науки у формуванні нової історичної спільності людей. В підрозділі «Розвиток радянської соціалістичної інтернаціональної культури» немає жодної праці про розвиток науки на Україні. Окремі дослідження вміщено не у відповідних за тематикою підрозділах. Так, монографію «Партия и современная научно-техническая революция в СССР» (Політзидав, М., 1974) чомусь включено до підрозділу «Роль економічної єдності у зміцненні монолітності радянського народу. Розвиток продуктивних сил», незважаючи на те, що у покажчику є підрозділ «КПРС — вождь і керівник радянського народу».

В цілому рецензований бібліографічний покажчик має практичну і наукову цінність як довідник, що дозволяє орієнтуватися в літературі з названої проблеми, окласти уявлення про стан її розробки.

Г. С. Брега (Київ)

Д. Д. Пиха.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
ПО ПОДГОТОВКЕ ТРУДЯЩИХСЯ
К ЗАЩИТЕ СССР. 1929—1941 гг.**

(на материалах Украины).

изд-во «Вища школа», К., 1979, 168 с.

Спрямовуючи енергію мільйонів на розв'язання завдань будівництва нового суспільства, послідовно борючись за забезпечення міцного миру, Комуністична партія завжди піклувалась про обороноздатність Країни Рад. У новій Конституції СРСР записано, що захист соціалістичної Вітчизни належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу¹.

В справі виховання радянських людей у дусі високої пильності, постійної готовності захищати великі завоювання соціалізму Комуністична партія творчо використовує багатий досвід, нагромаджений у роки передвоєнних п'ятирічок. Робота партії по підготовці трудящих до захисту СРСР була зумовлена всезростаючою у 30-ті роки загрозою війни з боку міжнародного імперіалізму і проводилась дуже інтенсивно. Її зміст, форми, методи непинно вдосконалювались.

Останнім часом радянські історики виявляють підвищений інтерес до вивчення і узагальнення досвіду партійного керівництва у цій справі у довоєнний період. Окремі сторони цієї проблеми знайшли відображення в історико-партійній та воєнно-історичній літературі. Рецензована монографія є першою великою працею, яка всебічно висвітлює діяльність Комуністичної партії та її бойового загону — Компартії України — по підготовці трудящих республіки до захисту соціалістичної Батьківщини у роки довоєнних п'ятирічок.

Автор широко використав твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС, Компартії України, праці відомих партійних, державних і військових діячів нашої країни, архівні джерела, багато з яких вперше вводяться до наукового обігу, документальні публікації, мемуарну літературу, періодичну пресу.

Автор висвітлює розроблену Комуністичною партією довоєнну систему воєнно-патріотичного виховання і масового військового навчання трудящих, розкриває основні принципи організації цієї роботи, її форми, методи, висвітлює її особливості на Україні.

Використовуючи ленінську воєнно-теоретичну спадщину, автор показав об'єктивну необхідність підготовки широких мас трудящих до захисту СРСР. Він підкреслює, що характер війни, якою імпері-

алізм загрожував Радянському Союзу, вимагав багатомільйонної армії. Однак через обмеженість економічних можливостей країни чисельність Червоної Армії була скорочена до мінімуму, наприкінці 20-х років у її лавах навчалось військової справи лише 25% призовного контингенту. Тому військову підготовку населення треба було забезпечити позавійськовим порядком.

Комуністична партія визначила основні шляхи поповнення військових резервів: територіальні формування Червоної Армії, підготовка на базі Тсоавіахіму, оборонно-масова робота.

Висвітлюючи практичну діяльність Комуністичної партії у цьому напрямі, автор акцентує увагу на морально-політичній підготовці трудящих до захисту СРСР. Він розкриває марксистсько-ленінське положення про сутність і структуру морального фактора, про його роль у боротьбі з ворогом. На яскравих прикладах у монографії показано, що така готовність трудящих нашої країни забезпечувалась як об'єктивним фактором — нашим суспільним і державним ладом, так й суб'єктивним — цілеспрямованою ідеологічною роботою партійних, радянських і громадських організацій. Автор розповідає про те, як використовували різноманітні форми роботи по пропаганді марксизму-ленінізму, історії ВКП(б), революційних і бойових традицій партії і народу, партійні організації республіки прискорювали процес духовного зростання трудівників, виховували їх палкими патріотами та інтернаціоналістами. У книзі підкреслюється вагомий вклад у цю справу літератури і мистецтва.

В розділах, присвячених різним напрямам масового військового навчання, автор на основі великого фактичного матеріалу показує, як трудящі України опановували мистецтво стрільби, отримували знання в галузі воєнної техніки, вчилися управляти літаками і планерами, танками та автомашинами, здобували військово-морські спеціальності, готувались до протиповітряної, протихімічної воєнно-санітарної оборони. Особливу увагу автор приділяє висвітленню форм і методів військового навчання, підготовки молоді до служби в армії і на флоті.

У монографії вперше узагальнюється досвід партійного керівництва першодовою начальницького складу Червоної Армії, підготовкою його нового контингенту у цивільних навчальних закладах, розглядається система навчання політпрацівників запасу з числа партійного і комсомольського активу.

На основі великого кола партійних документів у монографії висвітлюється керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, партійних комітетів України у підготовці трудящих республіки до захисту Союзу РСР, показано їх піклування про створення матеріальної бази системи військового навчання, про підготовку кадрів для оборонно-масової роботи. Автор розпові-

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 14.

дає про організацію соціалістичного змагання у цій важливій справі, завдяки чому вдосконалювалися форми і методи, підвищувалася якість і ефективність оборонної роботи.

Монографія не позбавлена деяких недоліків. Так, у ній не показані заходи партії по забезпеченню високої готовності до проведення мобілізації у випадку війни. Окремі розділи перевантажені цифровими матеріалами, а в деяких їх не вистачає (наприклад, узагальнюючих даних про кількість командирів середньої ланки, підготовлених у вузах України).

В цілому рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Вона поповнює

історіографію про діяльність Комуністичної партії по підготовці країни до оборони, дає змогу глибше зрозуміти джерела перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, а отже, і викриває буржуазних фальсифікаторів історії СРСР.

Монографія буде корисною для пропагандистів, партійних, радянських, комсомольських працівників і активістів ДТСААФ. Вона сприятиме вдосконаленню форм і методів роботи по воєнно-патріотичному вихованню і військовому навчанню трудящих у сучасних умовах.

В. М. Нем'ятий (Київ),
Д. П. Григорович (Київ)

О. И. Митяева.

**КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ —
РУКОВОДИТЕЛЬ
КУЛЬТУРНОГО РОСТА
КРЕСТЬЯНСТВА
В ГОДЫ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ,**

издательство Московского университета,
М., 1978, 240 с.

Питанням культурного будівництва в нашій країні присвячено ряд монографій, брошур і статей. Проте ще не всі аспекти цієї великої і складної проблеми повністю розроблені. Предметом дослідження даної праці є висвітлення керівної ролі й організаторської діяльності Комуністичної партії в розв'язанні найважливіших завдань культурного будівництва на селі в роки першої п'ятирічки. О. І. Митяєва зробила спробу показати органічний зв'язок культурного будівництва з соціалістичною реконструкцією сільського господарства, проаналізувати різноманітні форми і методи освіти селянства, висвітлити допомогу робітничого класу культурному зростанню села в процесі колективізації.

Для розв'язання поставлених завдань автор вибрала, на наш погляд, найбільш оптимальний варіант структурної будови праці. Чітко обмеживши хронологічні рамки дослідження роками першої п'ятирічки, О. І. Митяєва методологічно правильно визначила головні проблеми, що зумовило глибоке і всебічне вивчення теми.

Заслуговує на увагу, насамперед, постановка питання про взаємозв'язок культурної революції з колективізацією сільського господарства. Цій проблемі присвячено окремий розділ. Автор на основі лєнінської теоретичної спадщини розкриває значення культурної революції, загальної освіти народних мас для їх творчої діяльності, дає аргументовану наукову критику опортунізму, який намагався протягнути «теорію» стихійності культурної освіти. Простежу-

ючи еволюцію опортунізму, О. І. Митяєва викриває спроби сучасного антикомунізму звинуватити радянську культуру в «надмірно політичній» спрямованості, переконливо показує, що буржуазні концепції про «деідеологізацію» культури є повторенням догм про уявну автономію культурного процесу.

В розділі розповідається про найважливіші напрями культурної революції в СРСР, у ході якої Комуністична партія всіляко розвивала творчу ініціативу й активність мас, створюючи реальні можливості для задоволення їх духовних потреб. Автор робить висновок, що без піднесення культурного рівня трудящегоо селянства неможливо було здійснити перебудову сільського господарства на нових, колективних основах.

Центральне місце у монографії відводиться дослідженню боротьби Комуністичної партії за письменність і підвищення культурного рівня селянства. Першочерговим завданням культурного будівництва, наголошує автор, була ліквідація неписьменності трудящих мас.

Багата документальна база монографічного дослідження дала можливість автору висвітлити нові ефективні форми боротьби за письменність, що впливали з самої практики соціалістичного будівництва. Використовуючи їх, Комуністична партія спрямовувала зусилля радянських установ і масових організацій на розв'язання питань культурного будівництва.

О. І. Митяєва відзначає, що боротьба з загальною неписьменністю була тісно пов'язана з пропагандою знань, необхідних для соціалістичної перебудови сільського господарства і його кращої організації. Досліджуючи це питання, автор аналізує й узагальнює великий архівний матеріал про роботу виробничих нарад, агрономічних і робітничо-селянських з'їздів з питань культури взагалі і завдань агротехнічного рівня сільськогосподарського виробництва зокрема. Боротьба з агронеписьменністю тісно пов'язана з підготовкою сільськогоспо-

дарських кадрів, потреба в яких була дуже великою. В монографії наводяться узагальнюючі дані, які свідчать про те, що тільки радгоспам у кінці першої п'ятирічки потрібно було 45 тис. працівників вищої, 135 тис. середньої і 1100 тис. масової кваліфікації (стор. 142).

Висвітлюючи цю проблему, О. І. Митяєва аналізує роботу спеціально створених короткотермінових курсів по підготовці кадрів різного профілю, колгоспних університетів, шкіл сільської молоді тощо.

Дійовим засобом впливу Комуністичної партії на маси були культурно-освітні заклади: хати-читальні, червоні куточки, бібліотеки, а також кіно, радіо, преса, гуртки художньої самодіяльності.

О. І. Митяєва використала великий статистичний матеріал, який свідчить про динаміку зростання культурно-освітніх установ на селі і участь в їх роботі широких мас селянства в перші роки Радянської влади і на початку суцільної колективізації. Дослідник наводить дані про авангардну роль комуністів і комсомольців у ліквідації неписьменності серед трудівників села, підкреслюючи, що успіхи в перебудові

економіки і культури села значною мірою залежали від керівництва і безпосередньої участі в ній місцевих партійних організацій.

Статистичний матеріал автор праці систематизує в численних таблицях і діаграмах, що дало можливість глибоко і всебічно розкрити керівну роль партійних організацій у розв'язанні важливих завдань культурного будівництва на селі в роки першої п'ятирічки.

Позитивно оцінюючи працю О. І. Митяєвої, слід вказати й на деякі недоліки. Так, визначивши хронологічні рамки монографії 1928—1934 рр., автор розглядає боротьбу з неписьменністю аж до 1938 р., з ряду питань залучає матеріал 1935 і 1936 рр. Більше уваги треба було б приділити запровадженню загального обов'язкового початкового навчання на селі.

Але зазначені недоліки не знижують високого теоретичного рівня рецензованої книги, яка з великим інтересом буде зустрінута широким колом читачів.

В. В. Мусієнко (Київ)

В. І. Кисельов.

ЖОВТЕНЬ — МОЛОДИСТЬ МОЯ!

вид-во політичної літератури України,
К., 1979, 262 с.

Книга спогадів В. І. Кисельова, відомого як автора статей з історії колективізації, перших сільськогосподарських комун на Україні, охоплює період з 1917 по 1936 роки. З висоти сьогодення успіхів Радянської країни в усіх сферах суспільно-економічного та політичного життя автор оцінює значимість того, що було зроблено його поколінням — ровесниками ХХ століття — в період будівництва основ соціалізму.

Життєвий шлях В. І. Кисельова визначив Великий Жовтень. В героїчні дні 1917 р. він — борець червоногвардійського загону в Ростові, пізніше бився з німецько-австрійськими окупантами, вчителював на рідній Муромщині у сільських школах, був комісаром освіти волості. Тут 18-річного юнака прийняли в члени Комуністичної партії. З кінця 1919 р. за партійною мобілізацією направлений на хлібний фронт України, з якою потім тісно було пов'язане все його життя — служба в Червоній Армії, навчання на робітфаці, в інституті, різнопланова діяльність на ниві кооперації та колективізації сільського господарства, робота у виконкомх ряду промислових міст, в апараті ВУЦВК. Невтомна, натхненна праця комуніста, життя

якого підпорядковане великій справі будівництва соціалізму і комунізму.

Після виходу на пенсію В. І. Кисельов залишається в лавах активних бійців партії, будівників нового життя і вихователів молоді. У нього визріла потреба розповісти про те, як відбувалося становлення соціалізму в нашій країні. Його книжка — плід багаторічної праці — народилася з глибокого розуміння необхідності допомогти нинішньому молодому поколінню якнайкраще зрозуміти і оцінити величні досягнення Комуністичної партії і радянського народу.

Спогади В. І. Кисельова — це розповідь комуніста — рядового бійця партії, в яких його життя і діяльність злиті воедино з життям і діяльністю революційної маси робітників та селян — самовідданих будівників нового суспільного ладу.

Символічним для того часу є прихід юнака — сина малоземельного селянина-трудівника — в революцію, а також вибір ним єдиного вірного життєвого шляху. Автор пише, що в революційну епоху молоді люди швидко ставали дорослими. Знайомство з ленінськими працями, читання більшовицької газети «Правда», раннє усвідомлення класових суперечностей і безпосередня участь в класових боях привели 18-річного юнака до глибокого усвідомлення правоти народної справи і необхідності боротися за неї. При цьому В. І. Кисельов відзначив значну роль у становленні молодого людини представників старшого покоління, які здобули життєвий досвід, пройшовши гарт революційної боротьби.

Молода Радянська держава вела боротьбу не тільки з внутрішніми і зовнішніми ворогами революції. Важливими фронтами для неї у ті нелегкі і грізні роки були боротьба з голодом, холодом, розрухою, неписьменністю. Як зазначає автор, в той час «В. І. Ленін, партія більшовиків ставили й вирішували проблеми народної освіти у масштабах усієї країни» (стор. 53).

Про свою роботу народного учителя, завідувачого волосним відділом народної освіти В. І. Кисельов пише як про необхідну для пролетарської революції справу. Глибоке усвідомлення його поколінням важливості виконуваної роботи є характерною рисою будівників соціалізму, про яких пише автор.

Спогади В. І. Кисельова про роботу на продовольчому фронті дають нам можливість відчувати не лише дух епохи громадянської війни, а й познайомитися з буднями роботи працівників продовольчих органів Пирятинського повіту на Полтавщині. На їх плечі лягало не тільки піклування про заготовку хліба державі, а й про забезпечення населення продуктами і знаряддями виробництва. Крім того, вони дбали про харчування бідних і безпритульних дітей, навчання неписьменних червоноармійців, вели атеїстичну пропаганду, боролися з куркульським бандитизмом, проводили різноманітні бесіди і конференції, організовували комуністичні суботники тощо. «Ми впроголодь ішли на суботники, ремонтували колії, розвантажували вагони, а потім допізна співали пісень, дискутували на зборах», — пише автор (стор. 77).

20-річний В. І. Кисельов був делегатом VIII Всеросійського з'їзду Рад. «Я слухав Леніна», — так назвав автор один з розділів своєї книжки. Він вводить читача у з'їздівську атмосферу, передає настрої делегатів, більшість з яких прибула з революційних фронтів. Це — червоноармійці, червоні партизани, продовольчі комісари, голови ревкомів, члени комнезамів, робітники, селяни. «З величезною увагою і любов'ю слухали делегати доповідь В. І. Леніна про роботу уряду, насущні завдання соціалістичного будівництва», — пише В. І. Кисельов. — *Ленінські слова* глибоко карбувалися в нашій свідомості, в наших серцях» (стор. 109).

Говорячи про роботу з'їзду, про його рішення, автор наголошує на тому, що Державна комісія по електрифікації, крім плану ГОЕЛРО, вносила пропозиції, які здавалися багатьом делегатам казковими і фантастичними — спорудження метро в Москві і Петрограді, освоєння цілих земель, електрифікація залізничних магістралей, будівництво Ангарського і Дніпровського каскадів. За оцінкою В. І. Леніна це була програма-максимум, розрахована на багато років. Життя підтвердило реальність цих планів, що спиралися на можливість народу, позбавленого експлуататорів.

За короткий історичний строк грандіозні накреслення Комуністичної партії і великого Леніна, зазначає В. І. Кисельов, стали дійсністю.

Розповідаючи про історичні рішення VIII Всеросійського з'їзду Рад, автор підкреслив, що затверджений з'їздом союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР став одним з важливих кроків до створення великого Радянського Союзу (стор. 121).

В роки проведення суцільної колективізації сільського господарства В. І. Кисельов працював у кооперативно-колгоспних органах України, зокрема Одещини. Згадуючи про це, автор вводить читача в дорогий його серцю вир соціальної і технічної революції на селі. Він розповідає про історію організації і діяльності перших комун та інших сільськогосподарських колективів. Ми дізнаємося багато цікавого про ободівську комуни ім. Г. І. Котовського, комуни ім. Комінтерна, ім. В. І. Леніна, «Червоний прапор», про «жіночі» колективні господарства, першу в країні МТС (Березівський район), про їх організаторів і керівників, про долю комунарів, які прокладали перші борозни соціалістичної перебудови села. З надзвичайною емоційністю описані дві поїздки автора в село Нива-Трудова Апостолівського району: першу — в 1933 р., коли там існувала комуна, і тепер — в радгосп ім. Дмитрова. Характерною рисою спогадів В. І. Кисельова є тісне переплетіння в них минулого і сучасного. Це дає йому можливість на конкретних прикладах показати всю велич досягнень нашої країни у справі соціалістичного будівництва. В кінці розповідається про грандіозне будівництво в Придніпров'ї, про спорудження Криворізького металургійного заводу, про перетворення Кривого Рогу і Дніпродзержинська у великі промислові міста.

Книжка В. І. Кисельова закінчується розповіддю про його роботу в апараті ВУЦВК на посаді завідувачого приймальні голови ВУЦВК Г. І. Петровського, яка стала для нього великою політичною школою. Але головне — це спогад про важливого діяча Комуністичної партії і Радянської держави Г. І. Петровського, який двадцять років був «всеукраїнським старостою».

В. І. Кисельов — делегат багатьох з'їздів КП(б)У та всеукраїнських з'їздів Рад, і в спогадах читач знайде яскраво змальовані епізоди з роботи цих з'їздів. Він пише про свої зустрічі з видатними партійними і державними діячами: М. І. Калініним, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіором, В. Я. Чубарем, П. П. Постишевим, М. О. Скрипником та ін.

На жаль, рецензована книжка не позбавлена окремих помилок. Так, перший всеросійський суботник був проведений 1 травня 1920 р., а не 2 травня (стор. 72), неправильно дано стару назву Запоріжжя. Місто називалося Олександрівськ,

а не Олександрівка (стор. 111). Домна «Комсомольська» на Криворізькому металургійному заводі давала 900 т чавуну не за місяць, а щоденно (стор. 208).

В цілому книжка спогадів В. І. Кисельо-

ва має велике пізнавальне та ідейно-виховне значення. Немає сумніву, що вона викличе значний інтерес широкого кола читачів.

І. Х. Ганжа (Київ)

И. И. Коломийченко,
Я. И. Потеряйко.

БОРЬБА КП(б)У ПРОТИВ ПРАВОГО УКЛОНА ЗА ЛЕНИНСКОЕ ЕДИНСТВО РЯДОВ ПАРТИИ,

издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
К., 1979, 195 с.

Комуністична партія Радянського Союзу, заснована В. І. Леніним, пройшла великий шлях героїчної боротьби, важких випробувань і всесвітньо-історичних перемог робітничого класу. Її славна історія підтверджує, що без непримиренної боротьби проти опортуністів, угодовців, без їх розгрому і подолання партія не змогла б зберегти свою бойову єдність, виконати роль керівника соціалістичної революції. Ідейний та організаційний розгром антиленінських угруповань всередині партії, недопущення фракційності в її рядах були необхідною умовою перемоги соціалізму в СРСР. Величезне значення мав розгром правого ухилу, учасники якого виступали проти ленінського курсу партії.

Узагальнення досвіду боротьби КПРС проти правого ухилу має величезне політичне і практичне значення. Цьому питанню присвячено ряд праць радянських істориків. Проте в більшості з них розкриваються форми і методи боротьби партійних організацій проти лівих відступників від ленінізму. В інших — викриваються лише окремі аспекти боротьби проти правих ухильників. Тому слід вітати вихід у світ рецензованої монографії, в якій комплексно висвітлено найважливіші аспекти боротьби ленінської партії, в тому числі української республіканської партійної організації, проти правого ухилу, розкрито важливість його розгрому для підвищення боєздатності партії, її керівної і спрямовуючої ролі в радянському суспільстві.

Автори книги широко використали твори В. І. Леніна, рішення партійних з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК КПРС, праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша М. І. Брежнєва, а також численні архівні документи, більшість з яких вперше вводяться до наукового обігу.

У першому розділі ґрунтовно висвітлюються марксистсько-ленінські принципи боротьби проти ревізійнізму, «лівого» і пра-

вого опортунізму, показано величезне і неминуще значення єдності рядів пролетарської партії. Авторі правильно наголошують на тому, що фракційна, розкольніцька діяльність навіть незначних за кількістю груп завдає шкоди партії, відвертає її від виконання своїх стратегічних і тактичних завдань. Саме з таких позицій у книзі розглянуті соціальні корені виникнення правого ухилу, показана його антиленінська сутність.

Певне місце у праці відведено розкриттю вчення основоположників марксизму-ленінізму про шляхи переведення індивідуальних селянських господарств на рейки соціалістичного колективного господарства. Показуючи велике значення історичних рішень XV з'їзду ВКП(б), який проголосив курс на колективізацію сільського господарства в СРСР, автори правильно відзначають, що здійснення цього курсу відбувалося в умовах загострення класової боротьби.

На основі глибокого аналізу численних джерел, керуючись марксистсько-ленінською методологією, автори аргументовано показали, що виникнення правого ухилу в ВКП(б) зумовлювалось соціальними причинами, а не випадковими помилками Бухаріна та його однодумців. Праві опортуністи, підкреслюється у книзі, відображали ідеологію експлуататорських, куркульських верств села, виступали проти колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства, високих темпів індустріалізації. Своїми твердженнями про «деградацію» сільського господарства праві ухильники намагалися підірвати волю робітничого класу і трудящих мас селянства до боротьби з труднощами, віру у можливість побудови соціалізму в нашій країні. Ігноруючи наявність класової боротьби в СРСР, бухаринці ратували за мирне вrostання куркуля у соціалізм. У книзі переконливо показано, що такого «вrostання» не могло і не може бути.

Питання боротьби КП(б)У проти правого ухилу ґрунтовно висвітлено у першому і другому розділах книги. Відповідно до обраної структури, автори розглядають його поетапно. У другому розділі йдеться про боротьбу партійних організацій України проти правого опортунізму в період його перетворення в головну небезпеку для партії, а у третьому — в період повного ідейного та організаційного розгрому правого ухилу. Розглянуто особливості боротьби у кожному з цих періодів. У перший

із них проводилась велика робота по роз'ясненню неспроможності правоопортуністичної платформи. З цією метою використовувалися всі можливі засоби політичного впливу на маси — лекції, виступи у пресі, обговорення питань на партійних зборах та на зборах трудящих тощо. У другий період боротьби з правим ухилом особливо широко використовувався метод критики і самокритики. До цієї боротьби були залучені широкі маси трудящих, громадські організації. Слід відзначити, що питання про участь Рад, комсомолу, профспілок, комнезамів у боротьбі з правим ухилом висвітлюється по суті вперше. У книзі наводяться приклади, які свідчать, що на цьому етапі комуністи і всі трудящі Радянського Союзу вже усвідомлювали антиленінську суть капітулянтської стратегії та опортуністичної тактики правих ухильників. Це дало можливість партії вжити рішучих заходів щодо організаційного розгрому правого ухилу.

Автори роблять правильний висновок про те, що найважливішою умовою подолання правого ухилу було організаційне і політичне зміцнення партійних організацій. У праці наведено дані про соціальний склад КП(б)У у досліджуваній період, показано, як партія дбала про зміцнення своїх рядів.

В цілому автори ґрунтовно висвітлили боротьбу КП(б)У — одного з найбільших загонів ленінської партії — проти правого

ухилу. Проте ряд питань слід було розкрити більш повно. Так, у книзі говориться, що праві ухильники у своїй боротьбі проти ленінського курсу партії робили ставку на українських буржуазних націоналістів. Тут необхідно було ширше висвітлити зв'язки правих ухильників з націонал-ухильниками, показати, що у досліджуваній період КП(б)У по суті одночасно вела боротьбу і проти правого ухилу і проти націонал-ухильників.

Недостатньо уваги автори приділили розкриттю багатогранної роботи партійних організацій України по вдосконаленню керівництва розвитком народного господарства. Тим часом, боротьба проти правого ухилу сприяла вирішенню і цього питання.

У книзі говориться про міжнародне значення розгрому правого ухилу в складі ВКП(б). Але недостатньо показано величезне значення досвіду боротьби ВКП(б) проти правого ухилу, за єдність своїх рядів для братніх марксистсько-ленінських партій у сучасних умовах.

У цілому ж монографія І. І. Коломійченка та Я. І. Потеряйка — цікаве історико-партійне дослідження, в якому розкрито важлива сторінка в історії боротьби нашої партії, її бойових загонів проти антиленінських груп, за єдність і зміцнення своїх рядів.

Л. Ю. Беренштейн (Київ),
Л. І. Валуцька (Київ)

М. Т. Белявский.
РАБОТА В МУЗЕЯХ
И С ИСТОРИЧЕСКИМИ
ПАМЯТНИКАМИ
ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ СССР

(с древнейших времен до 1917 г.),

изд-во «Высшая школа»,
М., 1978, 224 с.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (червень 1979 р.) відзначається необхідність вдосконалення форм і методів навчально-виховної роботи вищої школи. Важливу роль у цій справі має відіграти науково-методична література. Рецензована книга відповідає накресленим постановою завданням поліпшення організації самостійної роботи студентів.

Автор підкреслює, що поряд з традиційними методами і формами навчання студентів, такими як лекції, семінарські заняття і т. д., все більшої уваги у наш час потребує робота в музеях. Допомогти студентам навчитися використовувати у своїй діяльності історичні і культурні пам'ятни-

ки та експозиції музеїв є метою книги М. Т. Белявського, в основу якої покладено багаторічний досвід викладацької практики автора та його колег у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова.

Музейні екскурсії, підкреслюється у книзі, повинні сприяти поглибленню і наповненню конкретним змістом засвоєних на лекціях і семінарських заняттях теоретичних положень. Отже, до відвідування історичних пам'ятних місць і музеїв потрібна ретельна підготовка.

Аналізуючи експозиції музеїв Москви, які найбільш повно відображають усі історичні слохи, автор наголошує на необхідності вивчення місцевих історико-культурних пам'ятників та музеїв, що дає змогу розкрити особливості історичного процесу в окремих регіонах нашої країни.

Автор характеризує загальні принципи роботи в музеях і з історичними пам'ятниками, а також розкриває і конкретизує ці принципи стосовно найбільш відомих і значних музеїв (історико-архітектурних, меморіальних) та історико-революційних комплексів. Для відтворення специфіки використання різних видів матеріальних пам'яток він розглянув найбільш типові з них. Ха-

рактизуючи пам'ятники та музеї, М. Т. Белявський подає методичні рекомендації щодо їх вивчення.

Книга містить відомості про особливості архітектури і ужиткового мистецтва, живопис різних періодів вітчизняної історії, розкриває неповторність архітектурно-історичних ансамблів, які не тільки відображають рівень розвитку культури певних епох, а й розповідають про політичне і економічне становище у країні. При проведенні екскурсії увага студентів спрямовується, насамперед, на засвоєння основних закономірностей історичного розвитку, марксистсько-ленінське розуміння явищ базисного і надбудовного характеру. Відвідуючи музеї, пише автор, студенти повинні навчитися орієнтуватися серед великої кількості різноманітних експонатів — старовинних речей, друкованих матеріалів, художніх картин і т. п.

Автор підкреслює необхідність додержання методологічних принципів марксистсько-ленінської історичної науки під час наочного вивчення окремих тем. Так, відвідуючи історико-архітектурні комплекси, студенти повинні не лише захоплюватися величиною і красою споруд, їх декоративним оздобленням, а й усвідомити, що вони збудовані працею багатьох тисяч кріпосних і є свідченням творчої сили і здібностей трудового народу. Завдання викладача — виробити у студентів класовий підхід до історичних явищ. Цілком слушно автор застерігає керівників музейної практики і студентів від ідеалізації минулого, невинного випинання національних особливостей, наголошує на необхідності об'єктивно оцінювати історичних діячів, по-

дії і явища, керуючись положеннями статті В. І. Леніна «Про національну гордість великоросів».

На марксистсько-ленінських методологічних принципах базуються й інші розділи книги, які подають методичні поради щодо вивчення меморіальних музеїв. Відвідування студентами музеїв, присвячених окремим діячам науки і культури, дає змогу не тільки простежити їх творчі шляхи, а й відтворити характер епохи. У книзі показано, як завдяки комплексному використанню різних видів наочного вивчення історії можна досягти міцного засвоєння студентами вузлових питань суспільного розвитку.

Розкриваючи основні методичні прийоми організації і проведення екскурсій із студентами, автор подає чимало фактичного матеріалу пізнавального характеру про історичні пам'ятники, музеї, розвиток архітектури. Дуже корисним є пояснювальні схеми, малюнки, словник спеціальних і маловживаних (застарілих) термінів.

Книга М. Т. Белявського виховує читача в дусі ленінського ставлення до культурної спадщини, прищеплює любов до історії свого народу. Проте авторові слід було теоретично обґрунтувати ряд своїх рекомендацій, використавши положення класиків марксизму-ленінізму, зокрема про взаємодію базису і надбудови, про дві культури у кожній національній культурі та ін.

В цілому рецензована книга заслуговує схвалення як посібник для студентів, екскурсоводів, керівників історико-краєзнавчих гуртків, методистів.

Н. А. Шун (Київ)

А. И. Черный.

**БКП — ОРГАНИЗАТОР
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО
СОРЕВНОВАНИЯ**

В ПРОМЫШЛЕННОСТИ (1948—1958),

*издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
Львов, 1979, 132 с.*

Питання соціалістичного будівництва в Народній Республіці Болгарії, втілення в життя болгарським народом теорії марксизму-ленінізму привертають увагу радянських дослідників, у тому числі істориків Української РСР. Нещодавно українська болгаристика поповнилася дослідженням, в якому висвітлюється багатогранна діяльність Болгарської Комуністичної партії по організації і керівництву соціалістичним змаганням, як одним з основних факторів успішного будівництва нового суспільства.

Метою даної праці є вивчення досвіду діяльності БКП по творчому втіленню в життя ленінського вчення про соціалістичне змагання в галузі промисловості в період перших двох п'ятирічок. Окремий, четвертий розділ монографії присвячено висвітленню ролі соціалістичного змагання в зміцненні інтернаціональних зв'язків радянського і болгарського робітничого класу. Отже, актуальність теми, її наукове і політичне значення не потребують доведення.

В умовах соціалістичного суспільства творче змагання трудящих має єдине з рушійних сил суспільного розвитку. Вивчення цього складного і різнобічного соціально-економічного явища як методу будівництва соціалізму дає можливість трудящим капіталістичних країн, а також народам, які йдуть по шляху некапіталістичного розвитку, переконатись у перевагах соціалізму над капіталізмом. А це допоможе активізувати їх дальшу боротьбу за суспільство соціальної справедливості.

Успіхи болгарського робітничого класу в будівництві соціалістичного суспільства мають, безперечно, не лише національне, а й глибоко інтернаціональне значення. Творче втілення в життя ленінського плану соціалістичної індустріалізації в НРБ переконливо спростовує твердження буржуазних ідеологів, нібито вчення В. І. Леніна має чисто російський, національний, а не інтернаціональний характер, і ще раз підтверджує, що досвід соціалістичного будівництва в Радянській державі, врахування його основних закономірностей буде корисним «для майбутніх пролетарських революцій...»¹.

Доцільно відмітити, що при написанні книги автор використав праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, що становлять методологічну основу дослідження, опрацював матеріали чергових з'їздів КПРС і БКП, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, вождя болгарських комуністів і видатного діяча міжнародного комуністичного руху Г. Димитрова, Першого секретаря ЦК БКП, Голови Державної Ради НРБ товариша Живкова та інших керівних партійних і державних діячів СРСР і НРБ, пові дослідження радянських і болгарських вчених, численні документальні джерела, а також документи п'ятнадцяти центральних і місцевих радянських і болгарських архівів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

На основі широкої джерелознавчої бази, численних документів А. І. Черній показав важливі теоретичні і практичні аспекти соціалістичного будівництва в НРБ і зробив ряд узагальнень щодо деяких закономірностей розвитку країн соціалістичної співдружності в цілому.

Зміст книги червоною ниткою пронизує ідея про те, що всі визначні досягнення в економічному, суспільно-політичному і культурному розвитку НРБ нерозривно пов'язані з організуючою і мобілізуючою діяльністю Болгарської Комуністичної партії — авангарду робітничого класу країни, загальноновизнаної керівної сили болгарського народу.

Питання соціалістичного будівництва взагалі, організації і розвитку соціалістичного змагання зокрема, завжди перебували в центрі уваги БКП. Про це свідчать документи з'їздів Болгарської Комуністичної партії, численні постанови Політбюро ЦК БКП, рішення чергових Пленумів, листи і звернення ЦК БКП і Ради Міністрів НРБ до трудящих, матеріали нарад учасників змагання, які скликалися і проходили з ініціативи і під керівництвом ЦК партії.

Одночасно в книзі наголошується, що успіхи соціалістичного будівництва в НРБ

— це результат непорушної дружби, згуртованості і єдності дій болгарського народу з народами братніх країн, насамперед з великим радянським народом.

Однією з масових форм співробітництва болгарських і радянських трудящих був і залишається обмін виробничим досвідом. Серед болгарських робітників розгорнувся широкий рух за наслідування досвіду радянських новаторів виробництва, за впровадження їх прогресивних методів праці, що сприяють підвищенню продуктивності праці, зменшенню собівартості і поліпшенню якості продукції (стор. 23, 49, 52—60, 80, 82, 88, 91—92, 99—100). В книзі розповідається й про інші форми співробітництва: обмін делегаціями, робота радянських спеціалістів на промислових підприємствах НРБ, навчання болгарських спеціалістів на підприємствах Радянського Союзу, особисті зустрічі передовиків виробництва, листування тощо.

За допомогою СРСР у Болгарії в роки перших п'ятирічок було побудовано 180 великих промислових підприємств, а у шостій п'ятирічці введено в дію ще 150 індустріальних об'єктів (стор. 121—122). Слова товариша Л. І. Брежнєва про те, що «...немає такої сфери життя суспільства, де б не виявилось братерське єднання наших народів»², яскраво підтверджуються фактами соціалістичного будівництва в НРБ.

Значне місце в монографії приділяється процесу поширення і поглиблення соціалістичного змагання. БКП надає великого значення залученню широких верств трудящих до управління виробництвом, до участі в соціалістичному змаганні, як дійовому методу підвищення трудової активності робітничого класу. Автор підкреслює, що успішному виконанню виробничих планів і взятих соціалістичних зобов'язань, зміцненню трудової дисципліни завжди сприяв особистий приклад комуністів.

На основі численних прикладів масовості і дієвості соціалістичного змагання в промисловості автор робить правильний висновок про те, що зростання ролі соціалістичного змагання зумовлено насамперед зростанням обсягу і складності завдань соціалістичного будівництва, глибокими змінами в економіці, розгортанням науково-технічної революції, підвищенням рівня спеціалізації і концентрації виробництва, розширенням рамок кооперації праці (стор. 120—122).

Разом з тим у книзі підкреслюється, що в процесі соціалістичного змагання формується і виховується людина нового типу. Її характерними рисами є високе почуття громадянського обов'язку, відповідальність за виконання накреслених планів, прагнення до перебудови народного

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 39.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 259.

господарства країни, до зміцнення системи народовладдя. Високе розуміння своєї історичної місії як творця соціалістичної Болгарії дало змогу робітничому класу країни виконати і перевиконати завдання п'ятирічок.

Характерною ознакою розвитку соцзмагання в НРБ є процес його інтернаціоналізації. Автор наводить найбільш поширені форми міжнародного соціалістичного змагання, зокрема змагання між колективами споріднених підприємств або тих, що зв'язані кооперативними поставками. Широкому розмаху інтернаціонального соцзмагання активно сприяє планомірне міжнародне кооперативне виробництво, що здійснюється в системі РЕВ.

Справжнім зразком соціалістичного інтернаціонального змагання є постійне співробітництво радянського і болгарського робітничого класу з початку соціалістичного будівництва в НРБ і до сьогоднішнього дня. Це співробітництво блискуче підтверджує теоретичний висновок XXV з'їзду КПРС про те, що в процесі співробітництва країн соціалізму «...виникає все більше елементів спільності в їх політиці, економіці, соціальному житті, відбувається поступове вирівнювання рівнів розвитку. Цей процес поступового зближення

країн соціалізму цілком певно проявляється нині як закономірність»³.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію, слід вказати й на окремі недоліки. Мало місця в ній відводиться тим труднощам, з якими зустрічалася в своїй діяльності Болгарська Комуністична партія в процесі організації соціалістичного змагання. Про ці труднощі свідчить ряд партійних документів, про які автор праці навіть не згадує. Болгарська періодична преса того часу широко висвітлювала недоліки у виховній і організаційній роботі серед трудящих з метою їх ліквідації. І це питання в книзі не розкрито.

Доцільно було б також наголосити, що високі результати соціалістичного змагання в промисловості позитивно вплинули на розвиток інших галузей народного господарства, зокрема сільського господарства.

В цілому ж монографія підготовлена на належному ідейно-теоретичному та науковому рівні. Вона викличе великий інтерес: не лише у науковців і студентів, як про це йдеться в анотації, а й широкого кола читачів республіки та за її межами.

В. І. Голуб (Київ)

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 6.

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКО- ЧЕХОСЛОВАЦКИХ ОТНОШЕНИЙ,

т. 3, июнь 1934 г.— март 1939 г.,
изд-во «Наука», М., 1978, 646 с.*

Результатом плідного наукового співробітництва радянських і чехословацьких істориків є видання російською і чеською мовами збірника «Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. 1917—1945 гг.».

Третій том цієї публікації вміщує документи і матеріали, які висвітлюють період з червня 1934 по березень 1939 р., тобто від нормалізації дипломатичних відносин між Радянським Союзом і Чехословацькою республікою до ліквідації незалежності ос-

тання в результаті агресії фашистської Німеччини та її спільників.

Цей період у взаємовідносинах між СРСР та Чехословаччиною був надзвичайно складним і суперечливим. Тому перед редакційною колегією і укладачами збірника стояло нелегке завдання — виявити і відібрати документи і матеріали, які б розкривали головні, ключові питання цих відносин і якомога повніше відображали розвиток багатограних дипломатичних, економічних, суспільно-політичних, культурних зв'язків між СРСР та Чехословацькою республікою напередодні другої світової війни. З цим завданням досвідчений колектив радянських та чехословацьких науковців повністю справився.

В рецензованому томі вміщено понад 440 документів і матеріалів, що зберігаються в архівах і книгозбірниках Радянського Союзу та Чехословаччини. Крім того, велику їх кількість використано для коментарів і приміток. Більшість цих документів публікується вперше.

У збірнику на прикладі радянсько-чехословацьких відносин показано миролюбну зовнішню політику Радянського Союзу, його боротьбу за створення системи колективної безпеки в Європі, за розширення і зміцнення рівноправних відносин між країнами.

Принципова позиція СРСР, громадська думка, очолюваний комуністами широкий

* Редакционная коллегия: Советская часть: П. Н. Поспелов (отв. ред.), Е. Д. Воробьева, В. В. Гуркин, М. В. Искров, А. Х. Клеванский, А. С. Малитиков, А. И. Недорезов (зам. отв. ред.), С. Л. Тихвинский. Отв. секретарь М. И. Копашева. Чехословацкая часть: В. Краль (отв. ред.), И. Грозиенчик, М. Кропилак, П. Стриженец, В. Пеша, В. Сикора, З. Снитил. Отв. секретарь С. А. Калашникова.

рух за дружбу і союз з СРСР в обставині зростання агресивності німецького фашизму в Європі змусили чехословацькі панівні кола переглянути певною мірою свою політику по відношенню до Радянського Союзу. У червні 1934 р. між СРСР та Чехословаччиною було встановлено дипломатичні відносини, а в травні наступного року — укладено Договір про взаємну допомогу.

Встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Чехословаччиною було сприйнято чехословацьким робітничим класом, всією прогресивною громадськістю країни з величезним піднесенням (док. № 1, 2, 8, 68 та ін.). Широкі маси трудящих Чехословаччини вбачали у зміцненні і розширенні співробітництва з могутнім Радянським Союзом не лише гарантію від загрози фашистської агресії, а й запоруку успіху в боротьбі проти внутрішніх реакційних сил, проти капіталістичного рабства, за демократичні свободи. Заслуга в цьому належала, безумовно, Комуністичній партії Чехословаччини, яка, використовуючи найрізноманітніші форми і методи, пропагувала в масах ідеї ленінізму, успіхи й досягнення радянського народу у будівництві соціалізму, викривала злісні наклепи буржуазії та її соціал-реформістських прислужників на першу в світі державу робітників і селян. Результатом величезної ідейно-політичної роботи КПЧ було зростання впливу ідей соціалізму серед трудящих Чехословаччини і дедалі більша підтримка народними масами позиції комуністів, про що переконливо свідчать документи рецензованого збірника.

Трудящі Чехословаччини рішуче заявляли про свою солідарність з радянським народом. На яскраву демонстрацію симпатій народів Чехословаччини до Радянського Союзу перетворилося відзначення ними 20-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Так, під текстом привітання радянському народу з нагоди цього ювілею поставили підписи 3700 колективів, які об'єднували 2 млн. 250 тис. чол., та 150 тис. окремих осіб (док. № 231, 232, 235, 238 та інші).

У 1938 р., коли над Чехословаччиною нависла смертельна загроза загарбання гітлерівською Німеччиною, народні маси країни звертали свої погляди до Радянського Союзу. Вміщені в томі резолюції, листи, які надходили у великій кількості на адресу чехословацьких офіційних установ та радянського полпредства у Празі, переконають, що широкі кола чехословаць-

кого суспільства вважали Радянський Союз головною силою у боротьбі проти фашизму.

Опубліковані в збірнику документи і матеріали свідчать про інтернаціоналістську політику Радянського Союзу, який викривав підступні дії західних імперіалістичних держав, спрямовані проти Чехословаччини. СРСР неодноразово заявляв про готовність виконати свій союзницький обов'язок, підтверджуючи це конкретними діями (док. № 247, 251, 260, 273, 287, 318, 319, 339, 344 та ін.).

Разом з тим, документи третього тому викривають і ту підступну антинародну політику панівних кіл Чехословаччини, які всіляко стримували розвиток радянсько-чехословацького економічного і політичного співробітництва, а в найважчу для народів Чехословаччини хвилину відмовились від допомоги соціалістичній державі і, пожертвувавши національними інтересами, віддали республіку на поталу фашистським агресорам (док. № 287, 383, 390 та ін.).

Після Мюнхенської змови, коли слідом за гітлерівською Німеччиною на Чехословаччину накинута хортистська Угорщина та беківська Польща, внутрішня реакція розгорнула підірвну діяльність, посилила терор і репресії проти КПЧ, масових пролетарських організацій, всіх патріотів-антифашистів (док. № 438, 439).

Радянський народ рішуче викривав фашистських агресорів та їх імперіалістичних спільників. СРСР виявляв готовність взяти найактивнішу участь в гарантіях нових кордонів Чехословаччини і допомогти прогресивним силам країни, над якими нависла загроза розправи з боку фашистів.

Після окупації Чехословаччини фашистськими загарбниками Радянський Союз був єдиною державою, яка не визнала «включення до складу Німецької імперії Чехії, а в тій чи іншій формі також і Словаччини правомірним і таким, що відповідає загально визнаним нормам міжнародного права та справедливості або принципам самовизначення народів», і виступила з рішучим протестом проти нього (док. № 442).

Ці та інші документи і матеріали, опубліковані у рецензованому збірнику, свідчать про історичне значення союзу і співробітництва між народами СРСР і Чехословаччини, про міцні традиції дружби братніх народів.

С. Ю. Пруниця (Ужгород)

Хроніка та інформація

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ

10—12 грудня 1979 р. у Москві відбулася міжнародна наукова конференція з історії фабрик і заводів. Її організував Інститут історії СРСР АН СРСР. У роботі конференції взяли участь вчені Москви, Ленінграда, Новосибірська, союзних та автономних республік, викладачі вищих навчальних закладів, співробітники Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, представники видавництва «Мисль» і «Профиздат», ветерани праці, а також історики з Німецької Демократичної Республіки, Польської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Угорської Народної Республіки.

Конференцію відкрив директор Інституту історії СРСР АН СРСР, д-р істор. наук, проф. С. С. Хромов.

З доповіддю «Теоретичні проблеми, підсумки і завдання вивчення історії фабрик і заводів СРСР» виступила д-р істор. наук А. В. Митрофанова. Тема доповіді академіка АН УРСР П. Т. Тронька — «Досвід написання історії міст, сіл, фабрик і заводів Української РСР». Доповідач відзначив, що видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» — наслідки копії роботи партійних і радянських працівників, учених науково-дослідних установ, викладачів вищих навчальних закладів, співробітників архівів і музеїв, учителів шкіл та істориків-краєзнавців.

Питанням історіографії історії фабрик і заводів були присвячені доповіді докторів істор. наук В. А. Єжова (Ленінград), А. В. Бакуніна (Свердловськ), М. В. Різницької (Дніпропетровськ), С. Д. Чхартишвілі (Тбілісі), Г. А. Мадатова (Баку), кандидатів істор. наук А. П. Зиріної (Москва), М. Я. Язикової (Ашхабад), молод. наук. співроб. Б. Г. Бомешка (Кишинів).

Про висвітлення важливих проблем у літературі з історії підприємств ішлося у

виступах докторів істор. наук З. Г. Карпенка (Кемерово), І. П. Труфанова (Ленінград), З. Г. Лихолобової (Донецьк), кандидатів істор. наук Л. І. Євселевського (Кременчук), Г. П. Єфремцева (Москва), І. Л. Корнаковського (Москва), А. М. Панфілової (Москва).

З цікавими матеріалами на конференції виступили історики з братніх країн. Так, теми доповідей проф. Х. Мельза (НДР) — «Історіографія підприємств НДР», д-ра Г. Радантга (НДР) — «Історія підприємств НДР і висвітлення діяльності виробничих колективів». Д-р П. Шипош (УНР) охарактеризував вивчення історії фабрик і заводів в Угорщині, д-р С. Шандор (УНР) розповів про вивчення в країні історії державних господарств, а д-р І. Міклаш (УНР) — про зв'язки історії фабрик і заводів з іншими історичними дисциплінами.

Польські вчені д-р Р. Колодзейчик, проф. З. Пустула, д-р Л. Кешинський у своїх доповідях говорили про сучасний стан розвитку історії фабрик і заводів у ПНР. Представник ЧССР проф. В. Пубал спинився на вивченні історії фабрик і заводів у Чехословаччині.

Всього на конференції було заслухано 15 доповідей і 18 повідомлень. Виступаючі одностайно висловили думку про необхідність комплексного дослідження історії фабрик і заводів, про використання сучасних соціологічних і математичних методів дослідження.

Із заключним словом виступила д-р істор. наук А. В. Митрофанова, яка підкреслила важливе значення конференції, спрямованої на дальші зміцнення творчих зв'язків між істориками різних країн у сфері розробки проблеми історії фабрик і заводів.

Г. Г. Денисенко (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ І ДРУЖБА РОСІЙСЬКОГО Й УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ»

30 жовтня — 1 листопада ц. р. у Львові проходила наукова конференція на тему: «Історичні зв'язки і дружба російського й українського народів». Її підготували і провели Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Львівська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Львівська державна картинна галерея.

Вступним словом конференцію відкрив заст. директора Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, д-р істор. наук В. М. Виноградов. Заст. директора Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук Ф. І. Стеблій зробив доповідь на тему «Братерська єдність і непорушна дружба російського й українського народів — велике історичне надбання, могутня сила в боротьбі за комунізм», у якій розкрив історичні корені віковичної дружби двох братніх народів, показав спільну боротьбу народних мас Росії та України за соціальне і національне визволення, висвітлив величезні соціально-економічні перетворення, що сталися в УРСР під зорею Радянської влади. Передумовам возз'єднання України з Росією було присвячено доповідь канд. істор. наук Б. М. Флорі (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР). На конференції з доповідями також виступили: канд. істор. наук Л. В. Заборовський (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР) — «Возз'єднання України з Росією і діяльність української та російської дипломатії», д-р істор. наук Я. Д. Ісаєвич (Інститут суспільних наук АН УРСР) — «Культурні зв'язки західноукраїнських земель з Росією в XV — першій половині XVII ст.», канд. істор. наук О. І. Рогов (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР) — «Російсько-українські культурні зв'язки другої половини XVIII ст.», аспірант Інституту

суспільних наук АН УРСР І. З. Мицько — «Бібліотечні каталоги XVII—XVIII ст. як джерело з історії російсько-українських культурних зв'язків», співробітниця цього ж Інституту М. Я. Хомишин — «Російська рукописна книга на Україні в XVI—XVII ст.», канд. істор. наук Ю. А. Мицник (Українське товариство охорони пам'яток історії та культури) — «Документальні матеріали з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. в архівах Польщі». З повідомленням про зв'язки українського й російського народів (за матеріалами археологічних розкопок на місці битви 1651 р. під м. Берестечком) виступив д-р істор. наук І. К. Свешников (Інститут суспільних наук АН УРСР). Канд. істор. наук І. М. Шекера (Інститут історії АН УРСР) розкрив роль Давньоруської держави в системі міжнародних відносин IX—XII ст. Мол. наук. співроб. М. Ф. Рожко (Інститут суспільних наук АН УРСР) розповів про видатну архітектурну пам'ятку Київської Русі — стародавню фортецю Тустань.

Ряд доповідей і повідомлень мали мистецтвознавчий характер: О. А. Ріпко (Львівська картинна галерея) — «Відображення теми возз'єднання українських земель у творах львівських художників», Р. В. Чугай (Музей етнографії і художнього промислу АН УРСР) — «Сучасне народне мистецтво західних областей УРСР», Е. П. Сафонові (Львівський державний музей українського мистецтва) — «Українське мистецтво XIV—XIX ст. за матеріалами фондів Львівського державного музею українського мистецтва».

Учасники конференції відвідали музей-заповідник «Олеський замок» — пам'ятку архітектури XIV—XVII ст.

О. А. Полянський (Львів)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-ПОЛОНІСТІВ

18—19 жовтня 1979 р. у м. Львові відбулася VI наукова конференція істориків-полоністів, присвячена 35-річчю Польської Народної Республіки. Її організували Інститут суспільних наук АН УРСР і Львівське обласне відділення Товариства радянсько-польської дружби. В роботі конференції взяли участь вчені-супільствознавці АН УРСР, викладачі вищих навчальних закладів республіки, аспіранти, студенти, а також учителі шкіл м. Києва, Львова, Чер-

нівців, Луцька, Запоріжжя, Дніпропетровська, Жданова.

Конференцію відкрив голова оргкомітету, директор Інституту суспільних наук АН УРСР В. П. Чугайов.

На пленарному засіданні було заслухано 3 доповіді.

В. П. Чугайов у своїй доповіді розповів про основні напрями досліджень історії радянсько-польських відносин на сучасному етапі. Він наголосив, що такі питання, як

розвиток країн соціалізму, співвідношення загального і специфічного в побудові соціалізму, марксистсько-ленінський підхід до джерел пролетарської солідарності російських, українських і польських робітників, вплив ленінських ідей на розвиток революційного руху в Польщі та інші, потребують наукового вивчення і дальшої розробки. Канд. істор. наук, доц. І. І. Беляєвич (Львів) докладно спинився на досягненнях польського народу в розвитку народногосподарського комплексу і культури. Діяльності КПРС і ПОРП по зміцненню радянсько-польської дружби і співробітництва на сучасному етапі присвятив свою доповідь д-р істор. наук, доц. І. М. Теодорович (Чернівці).

На конференції працювало три секції: «Побудова соціалізму в Польській Народній Республіці», «Боротьба польського народу проти фашизму в роки другої світової війни», «Проблеми революційного і національно-визвольного руху польського народу». На першій секції було заслухано 9 доповідей, присвячених розвитку радянсько-польських відносин, економіці ПНР у системі країн — членів РЕВ, зростанню трудової активності робітничого класу Польщі, діяльності ПОРП по ідеологічному вихованню трудящих, напрямам і перспективам розвитку польської науки, ролі Товариства радянсько-польської дружби у зміцненні братерських зв'язків між СРСР і ПНР тощо.

На засіданні другої секції було заслухано 14 доповідей, в яких розглядалися такі питання: боротьба польського народу з фашистською навалю, бойова радянсько-польська співдружність у роки війни, участь поляків у радянських розвідувальних групах, що боролися за визволення польських земель, взаємодія політорганив Радянської Армії і Війська Польського в ідеологічній роботі, діяльність польського інтернаціоналіста К. Сверчевського й письменниці В. Василевської та ін.

Учасники третьої секції заслухали 11 доповідей, присвячених висвітленню інтернаціональної солідарності трудящих Радянської України з пролетарями Польщі, участі поляків у робітничому русі в Німеччині та суспільно-політичному — в Росії, історіографії спільної революційної боротьби трудящих Західної України і Польщі.

На заключному пленарному засіданні зазначалося, що подібні зустрічі проводяться з 1974 р. За цей час було прослухано близько 300 наукових доповідей, що свідчать про неослабну увагу українських учених до полоністики, вивчення історичних джерел і коренів дружби радянського і польського народів, питань пролетарського інтернаціоналізму і розвитку соціалістичної співдружності. Остання конференція показала, що тематика доповідей значно розширилась, виступи стали більш змістовними і глибокими.

Л. Д. Васильєва (Київ)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ У ВІЛЬНЮСІ, ПРИСВЯЧЕНА 450-РІЧЧЮ І ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ

27—28 листопада 1979 р. у Вільнюсі відбулася наукова конференція, присвячена 450-річчю І Литовського Статуту 1529 р. Конференцію організували Вільнюський державний університет ім. В. Капсукаса та Інститут історії АН Литовської РСР. В її роботі взяли участь історики, юристи, філологи, філософи науководослідних інститутів та вузів Москви, України, Білорусії й Литви.

Конференцію відкрив проректор Вільнюського держуніверситету, д-р фіз.-мат. наук, проф. А. Бікяліс.

З доповіддю «І Литовський Статут — пам'ятник права, історії та культури Великого князівства Литовського» виступив зав. сектором Інституту історії АН ЛитРСР, акад. АН ЛитРСР Ю. Юргініс. Він відзначив відмінність І Литовського Статуту 1529 р. від інших пам'ятників права XVI ст. та його прогресивність для того часу.

Аналіз статей про міста всіх трьох литовських статутів зробив ст. наук. співроб.

Інституту історії АН БРСР, д-р істор. наук Ю. З. Кописький. Він підкреслив, що державне законодавство XVI — першої половини XVII ст. було спрямоване на посилення ролі міст в економічному житті Великого князівства Литовського.

У своїх доповідях і повідомленнях учасники конференції проаналізували питання історіографії І Литовського Статуту, його мову, висвітлили історичні умови, за яких він виник. Зокрема, дослідженню І Литовського Статуту в історіографічному аспекті свої доповіді присвятили: ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР, д-р істор. наук Г. Л. Хорошкевич — «І Литовський Статут і релігійна політика Великого князівства Литовського», викладач кафедри історії ЛитРСР ВДУ, канд. істор. наук І. Валіконіте — «І Литовський Статут — одне з найважливіших джерел історії становнича жінок у Великому князівстві Литовському», ст. наук. співроб. Інституту філософії та права АН БРСР, канд. філос. наук Е. К.

Дорошевич — «Просвітительські ідеї в коментарях Т. Чацького до статутів Великого князівства Литовського», мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР Л. Г. Москвич — «Литовські статuti в українській радянській історіографії», аспірантка цього ж Інституту О. В. Тодійчук — «Вклад Московського товариства історії та старожитностей російських у вивчення литовських статутів».

Ряд доповідей зробили юристи, історики права. Доц. кафедри кримінального права Білоруського держуніверситету, канд. істор. наук Й. О. Юхо, ст. наук. співроб. Інституту філософії, соціології і права АН ЛитРСП, канд. юрид. наук В. Андрюліс, заст. директора і зав. сектором Інституту історії АН ЛитРСП, д-р істор. наук М. Ючас проаналізували правові норми I, II і III литовських статутів.

Характеристичі процесу оформлення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському присвятив свій виступ доц. Інституту культури БРСР, канд. істор. наук А. П. Грицкевич. Про законодавче закріплення I Литовським Статутом шляхетських привілеїв і затвердження дворянських гербів розповіла у своєму виступі мол. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР В. В. Румянцева.

«Литовські статuti і правове становище селян України в XVI ст.» — тема доповіді ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук І. М. Шеке-ри. Процес закріпачення селян (за даними судових справ) дослідив мол. наук. співроб. Інституту історії АН БРСР М. Ф. Спирidonov.

Мол. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР, канд. істор. наук М. Є.

Бичкова присвятила свій виступ порівняльному аналізу становища «служилих» князів у Московській державі та у Великому князівстві Литовському. Еволюцію права Великому князівству Литовського XV—XVI ст. (на прикладі зіставлення Судебника 1468 р., обласних привілеїв і Статуту 1529 р.) дослідила мол. наук. співроб. цього ж Інституту І. П. Старостіна.

Ст. наук. співроб. Інституту історії АН ЛитРСП, канд. істор. наук Е. Гудавічюс та асистент кафедри російської мови ВДУ Т. Власова розповіли про деякі особливості, зокрема мовні, списків I Литовського Статуту.

На конференції виступив проф. кафедри історії ЛитРСП ВДУ, д-р істор. наук С. Лазутка, який повідомив про підготовку Інститутом історії АН ЛитРСП та Вільнюським держуніверситетом академічного видання I Литовського Статуту в 4-х томах, перший з яких має вийти в 1980 р. У I томі буде вміщено палеографічну характеристику списків цього унікального джерела, II — міститиме кольорові факсиміле основних списків Статуту (Дзялинського, Лаврентійського та Ольшевського). До III тому ввійде сам текст I Литовського Статуту, до IV — коментарі.

На конференції розгорнулася жвава дискусія з обговорюваних питань. Учасники конференції відзначали важливість роботи над підготовкою до друку академічного видання I Литовського Статуту — цього унікального пам'ятника права і культури литовського, білоруського та українського народів.

В. В. Румянцева (Київ),
О. В. Тодійчук (Київ)

ПЛЕНУМ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

26 листопада 1979 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — відбувся пленум Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва. В роботі пленуму взяли участь керівні працівники міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, відповідальні працівники ЦК Компартії України, представники ідеологічних установ, ряду видавництва республіки, науковці Інституту історії партії при ЦК Компартії України, завідувачі кафедрами історії КПРС вузівських центрів УРСР, викладачі історії КПРС вузів Києва.

Учасники пленуму заслухали доповідь

голови Республіканської ради, директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчука «Завдання підвищення рівня історико-партійних досліджень та їх координації у світлі постанови ЦК КПРС «Про дальнє поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Доповідач відзначив, що ця постанова стала видатною подією в ідейно-політичному житті нашої країни, всього народу, програмою діяльності для працівників ідеологічного фронту, розрахованою на довготривалу перспективу. Він підбив підсумки роботи ради за роки десятип'ятиріччя, проаналізував виконання «Республіканського плану найважливіших досліджень з історії КПРС і партійного бу-

дівництва на 1976—1980 рр.» і «Зведеного плану-переліку наукових досліджень в республіці з питань теорії і методів, ефективності ідеологічної роботи на 1975—1980 рр.» У доповіді були визначені конкретні завдання щодо створення республіканських планів на одинадцять п'ятирічку та найважливіші напрями наукових досліджень на найближчу перспективу.

У виступі зав. кафедрою історії КПРС гуманітарних факультетів Київського університету, д-ра істор. наук, проф. В. П. Шевчука були порушені питання, пов'язані з проблематикою наукових досліджень аспірантів і викладачів кафедри за минулі роки п'ятирічки. В. П. Шевчук наголосив на необхідності посилити увагу до формування тематики наукових досліджень аспірантів, спрямовувати їх творчий потенціал на розробку актуальних проблем.

Зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів Київського університету, д-р істор. наук, проф. М. М. Матвійчук у своєму виступі проаналізував тематику наукових досліджень з питань ідеологічної роботи. Він зазначив, що не завжди праці з цієї проблеми відповідають сучасним вимогам історико-партійної науки. Так, вони часом мають вузьку спрямованість і обмежені хронологічними рамками, тоді як постановка ЦК КПРС націлює вчених-суспільствознавців на комплексну розробку питань ідейно-виховної роботи і створення фундаментальних праць.

Цим же питанням був присвячений виступ зав. кафедрою історії КПРС Одеського університету, д-ра істор. наук, проф. Н. М. Якупова.

Питання удосконалення системи підготовки кадрів істориків партії вищої кваліфікації були порушені у виступі професора кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського університету, д-ра істор. наук О. А. Бородіна. Він підкреслив доцільність створення спеціалізованої вченої ради по захисту дисертаційних робіт з партійного будівництва.

Заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Каніщенко спинився на підсумках виконання республіканських планів. Він вказав, що причини невиконання ряду досліджень полягають у прорахунках, які допускаються при складанні перспективних планів і організації контролю за їх виконанням. Доповідач наголосив на необхідності посилення науково-методичного контролю за виконанням планових завдань як з боку координаційної ради, так і Мінвуза УРСР. Він запропонував також створити регіональні проблемні ради.

Зав. сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України, д-р істор. наук В. Ф. Шевченко

зосередив увагу на проблемі підготовки кадрів істориків партійного будівництва.

Питанням видавничої діяльності були присвячені виступи проректора Київського університету, д-ра істор. наук В. П. Горшкова та заступника головного редактора «Українського історичного журналу», д-ра істор. наук В. О. Замлинського. В. П. Горшков висловив ряд пропозицій щодо вдосконалення формування видавничих планів і поліпшення якості праць монографічного характеру. В. О. Замлинський наголосив на необхідності підвищення якості наукових публікацій «УІЖ».

Учасники пленуму обговорили також питання про здійснення опорною кафедрою історії КПРС Харківського університету «Республіканського плану найважливіших досліджень з історії КПРС і партійного будівництва на 1976—1980 рр.» і удосконалення координаційної роботи Харківського вузівського центру. З доповіддю виступив заступник зав. кафедрою, доц. П. П. Оробінський. В обговоренні взяли участь зав. опорною кафедрою історії КПРС Дніпропетровського університету, д-р істор. наук П. В. Агапов, зав. кафедрою історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівельного інституту, д-р істор. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка. Пленум визнав роботу кафедри задовільною.

У рішенні, прийнятому пленумом, знайшли відображення пропозиції і рекомендації доповідачів, а також було підбито підсумки роботи ради за чотири роки десятиї п'ятирічки. В ньому зазначалося, що вчені республіки підготували у відповідності з республіканськими координаційними планами більш як 80 індивідуальних і колективних монографій, документальних збірників і колективних робіт з актуальних питань історії і політики КПРС, теорії, методів, ефективності ідеологічної роботи. За цей час на секціях і у Президії ради було розглянуто 694 теми наукових досліджень. У результаті їх проблематика стала більш цілеспрямованою і актуальною. Разом з тим плани виконуються не повною мірою. Необхідно посилити науково-методичний контроль за виконанням планів наукових досліджень.

Пленум рекомендував Президії ради, її проблемним секціям, опорним кафедрам зосередити зусилля вчених суспільствознавців на комплексній розробці проблем теорії та історії партії.

Пленум зобов'язав опорні кафедри вузівських центрів, проблемні секції і Президію координаційної ради підвищити можливість при затвердженні тем монографій, кандидатських і докторських дисертацій, орієнтувати дослідників на розробку актуальних історико-партійних проблем.

Н. В. Дуброва (Київ)

НОВІ КНИГИ

БРЕЖНЕВ Л. И. — Об основных вопросах экономической политики КПСС на современном этапе. Речи и доклады. В 2-х т. Т. 2. Изд. 2-е, доп. М., Политиздат, 1979. 567 с.

КИРИЛЕНКО А. П. — Прапор Жовтня — прапор миру і творення. Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 62-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, в Кремлівському Палаці з'їздів 6 листопада 1979 р. К., Політвидав України, 1979. 29 с.

Десята сесія Верховної Ради Української РСР [дев'яте скликання]. 26—27 червня 1979 року. Стенографічний звіт. К., Політвидав України, 1979. 188 с.

Аграрная политика КПСС. Итоги и перспективы. М., «Мысль», 1979. 189 с.

АНИСОВ В. Т. — Подвиг советского крестьянства в Великой Отечественной войне. Историкографический очерк. М., «Мысль», 1979. 151 с.

АНТОНОВ Б. Г. — Под маской борцов за права челсека. К., Политиздат Украины, 1979. 143 с.

БЕРЕЦ Я. — В братском союзе. Из истории венгеро-советских отношений. Пер. с венг. М., Политиздат, 1979. 175 с.

Борьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939. Збірник документів та матеріалів. К., «Наукова думка», 1979. 558 с.

БУЛАННИЙ І. Т., ЯВТУШЕНКО І. Г. — Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. К., «Мистецтво», 1979. 199 с.

В битвах за Советскую Украину. Сборник очерков. К., Политиздат Украины, 1979. 215 с.

ВЛАСЕНКО О. К. — Ленінським курсом миру. К., Політвидав України, 1979. 254 с.

Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1978 год. М., «Международные отношения», 1979. 263 с.

ВОЛГИН В. П. — Статьи и выступления. М., «Наука», 1979. 275 с.

Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС на современном этапе. Изд. 2-е, дораб. и доп. М., «Мысль», 1979. 357 с.

ВОРОНЦОВ В. Б. — Китай и США: 60—70-е годы. М., «Наука», 1979. 172 с.

ЗАГЛАДИН Н. В. — Буржуазная советология — идеологическое и внешнеполитическое орудие империализма. М., «Знание», 1979. 64 с.

ИЛЬИН М. — Маоизм — идеология и политика войны. М., «Международные отношения», 1979. 150 с.
Историческое значение воссоединения Украины с Россией. Материалы юбилейной

научной сессии [11—13 января 1979 г.]. Днепропетровск, «Промінь», 1979. 207 с.

КАЛАКУРА Я. С. — КПРС — керівна і спрямовуюча сила розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1979. 64 с. (Т-во «Знання» УРСР).

КЛОКОВ В. И. — Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны. К., 1979. 48 с. (О-во «Знание» УССР).

КОЖЕВНИКОВ В. А. — Очерки новейшей истории Лаоса. М., «Наука», 1979. 245 с.

КОЗИЦКИЙ Н. Е. — В. И. Ленин о единстве действий левых сил. Разработка левоблокистской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой рос. революции. Киев. «Вища школа», Издательство при Киевском университете, 1979. 183 с.

КОРЕЛИН А. П. — Дворянство в пореформенной России. 1861—1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. М., «Наука», 1979. 304 с.

КОРОТКОВ А. И. — Деятельность КПСС по усилению ведущей роли рабочего класса в укреплении материально-технической базы сельского хозяйства. 1965—1975 гг. Л., Издательство Ленинградского университета, 1979. 163 с.

КУЦ М. Т. — Компартія України в боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики. К., «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, 1979. 175 с.

ЛЕЙБЕРОВ И. П. — На штурм самодержавия. Петроградский пролетариат в годы первой мировой войны и Февральской революции. Июль 1914 — март 1917 гг. М., «Мысль», 1979. 311 с.

ЛЕЩЕНКО Л. А. — Фермерское движение в Канаде. [1900—1939 гг.]. К., «Наукова думка», 1979. 243 с.

МОЗОЛЕВСЬКИЙ Б. М. — Товста могила. К., «Наукова думка», 1979. 251 с.

НИКОЛЬНИКОВ Г. Л. — Питання міжнародного робітничого і комуністичного руху в курсі новітньої історії. К., «Радянська школа», 1979. 158 с.

Основные направления изучения национальных отношений в СССР. М., «Наука», 1979. 319 с.

Политика мира и сотрудничества. Сборник статей. М., «Международные отношения», 1979. 341 с.

Проблемы развития феодальной собственности на землю. Сборник. М., Издательство Московского университета, 1979. 207 с.

Рабочее движение Великобритании XIX—XX вв. М., «Наука», 1979. 423 с.

ТРОИЦКИЙ Н. А. — Царизм под судом прогрессивной общественности 1866—1895 гг. М., «Мысль», 1979. 350 с.